

MİLLÎ KÜLTÜR ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

ULUSAL HAKEMLİ DERGİ

<http://dergipark.gov.tr/mikad>

NIĞDE/TÜRKİYE

*Cilt 2, Sayı1
Haziran-2018*

ISSN:2587-1331

Millî Kültür Araştırmaları Dergisi (MİKAD)

Cilt: 2- Sayı: 1- Haziran 2018

ISSN: 2587-1331

Millî Kültür Araştırmaları Dergisi (MİKAD), yılda iki defa yayımlanan ulusal (Türk Dünyasını kapsayan) hakemli bir dergidir.

Millî Kültür Araştırmaları Dergisi, Türk Dünyasının dergisidir. Dergimize, Türkçe (tüm lehçelerinde) makale kabul edilmektedir.

Millî Kültür Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen ve/veya dergide yayımlanan yazılara ilişkin her türlü yasal sorumluluk, yazarına aittir.

İÇİNDEKİLER

Editörden		i
Kurullar		ii-iv
Hakemler		v
Makaleler		
Prof. Dr. Abdulvahap KARA Didar JUMEKENOVA	Türkiye İle Kazakistan'daki Yer Adlarının Çıkış Tarihi Özelliklerinin Bazı Meseleleri (Karşılaştırmalı İnceleme)	1-8
Doç. Dr. Kurulay JANUZAKOVA	Қазақ Әдебиетіндегі Романтизм Құбылысы Және Оның Ұлттық Ерекшеліктері	9-20
Doç. Dr. Özlem DEMİREL DÖNMEZ Fatma KOÇ	Dulovo Ve Babadağ Türk Ağızlarında Kullanılan "Bitta" Edatı Üzerine Bir İnceleme	21-38
Doç. Dr. Kalamkas KALIBAYEVA	Қазақ, Ноғай Және Қарақалпақ Түркілерінің Фразеологизмдері	39-43
Doç. Dr. Janna TEKTIGUL	Тілралық Байланыстардың Түркі Тілдерінің Лексика- Грамматикалық Құрылымына Ықпалы	44-49
Öğr. Grv. Aysulu NURTEAVA К.С.Қашқынбаева	Тілдік Мәдени Қарым-Қатынас Іскерліктерін Қалыптастырудың Жолдары	50-58

Millî Kültür Araştırmaları Dergisi (MİKAD)
Cilt: 2- Sayı: 1- Haziran 2018
ISSN: 2587-1331

Öğr. Grv. Ercan GÖÇ	Yâran Kültürünün Kent Yaşamına Etkisi: Çankırı Örneği	59-73
Ercan BOLAT	Demokrat Parti Mersin Milletvekili Yakup Karabulut'un Hayati Ve Tbm'm'deki Faaliyetleri	74-92
Bünyamin TAN	Menkabet-i İmaman-ı Din Ve Müctehidan-ı İlm-i Yakın	93-107
Kitap Tanıtımı		
Onur TARLACI	Başdaş, Cahit; Kutlu, Abdulmukaddes, <i>Kırgız Türkçesi Ses Ve Şekil Bilgisi,</i> Paradigma Akademi, İstanbul, Eylül 2016.	108-110

Millî Kültür Araştırmaları Dergisi (MİKAD)

Cilt: 2- Sayı: 1- Haziran 2018

ISSN: 2587-1331

EDİTÖRDEN

Kıymetli araştırmacılar,

Millî Kültür Araştırmaları Dergisi (MİKAD), yılda iki defa yayımlanan ulusal hakemli bir dergidir. Dergimiz, “*TÜBİTAK ULAKBİM Dergi Park Sistemi*” bünyesinde hizmet vermekte olup dergimizde yayımlanan yazılara ilişkin her türlü sorumluluk yazarına aittir.

Dergimiz, hiçbir resmî ya da gayri resmî kurum veya kuruluşun yayın organı değildir.

Millî Kültür Araştırmaları Dergisi, Sosyal ve Beşeri alanlarda yapılan çalışmaları kabul etmektedir. Bu çerçevede dergimizde **Beşeri Bilimler** (Antropoloji, Arkeoloji, Dil Bilim, Edebiyat Araştırmaları, Psikoloji, Tarih, Sanat Tarihi, Sosyoloji, Dini Araştırmalar, Felsefe), **Eğitim Bilimleri**, **İktisadi ve İdari Bilimler** (Ekonomi ve İşletme, Kamu Yönetimi, Siyaset Bilimleri ve Uluslararası İlişkiler), **Sosyal Bilimler** (Coğrafya, Çok Disiplinli Bilimler, İletişim, Kütüphanecilik Bilgi ve Belge Yönetimi, Turizm) ve **Sanat** sahalarında kaleme alınan makale, tanıtım yazıları ve çeviri yazılara yer verilmektedir.

Dergimiz, birinci yılını doldurarak üçüncü sayısını yayımlamıştır. Dergimizin bu sayısında 9 makale ve 1 kitap tanıtımı bulunmaktadır. Çeşitli alanlardaki çalışmaların yer aldığı dergimizin üçüncü sayısında Kazak Türkçesi ile yazılmış makaleler de mevcuttur.

Dergimizin bir sonraki sayılarında siz değerleri araştırmacıların yazar ve hakem olarak katkılarını bekliyoruz, saygılarımızı sunuyoruz.

Sayı Editörü

Doç. Dr. Hamdi DOĞAN

Editör

Doç. Dr. Bülent KARA

Millî Kültür Araştırmaları Dergisi (MİKAD)

Cilt: 2- Sayı: 1- Haziran 2018

ISSN: 2587-1331

Editör: Doç. Dr. Bülent KARA Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi

Sayı Editörü: Doç.Dr. Hamdi DOĞAN Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi

Editör Yardımcısı: Özlem GÜNGÖR Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi

DANIŞMA KURULU

Prof. Dr. Ziya AVŞAR Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi

Prof. Dr. Mehmet Dursun ERDEM Gazi Üniversitesi

Prof. Dr. Abdullah KORKMAZ İnönü Üniversitesi

Prof. Dr. Aylin GÖRGÜN BARAN Hacettepe Üniversitesi

Prof. Dr. Yüksel METİN Süleyman Demirel Üniversitesi

Doç. Dr. Tarık SEVİNDİ Aksaray Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Hakan YALAP Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi

YAYIN KURULU

Prof. Dr. Faruk ÇOLAK Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi

Prof. Dr. Ahmet KARTAL Osmangazi Üniversitesi

Prof. Dr. Bayram ÜNAL Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi

Prof. Dr. Veysel BOZKURT İstanbul Üniversitesi

Doç. Dr. Yaşar KAYA İnönü Üniversitesi

Doç. Dr. Turgut KOÇOĞLU Erciyes Üniversitesi

Doç. Dr. Gökhan TUNÇ Anadolu Üniversitesi

Millî Kültür Araştırmaları Dergisi (MİKAD)

Cilt: 2- Sayı: 1- Haziran 2018

ISSN: 2587-1331

BİLİM KURULU

Prof. Dr. Hikmet KORAŐ	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Prof. Dr. Bekir ÇINAR	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Metin ÖZKUL	Süleyman Demirel Üniversitesi
Prof. Dr. Gencay ZAVOTÇU	Kocaeli Üniversitesi
Prof. Dr. Musa ŐAŐMAZ	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Prof. Dr. Songül SALLAN GÜL	Süleyman Demirel Üniversitesi
Prof. Dr. Hatice İÇEL	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Prof. Dr. Bibigül İLİYASOVNA İMANBEKOVA	Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi
Doç. Dr. Yakup ALTAN	Süleyman Demirel Üniversitesi
Doç. Dr. Serdar SARISIR	Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Türkan BAYER ALTIN	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Doç. Dr. Rıza SAM	Pamukkale Üniversitesi
Doç. Dr. Nevzat TOPAL	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet KAYA	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Doç. Dr. Hamdi DOĞAN	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Musa ERKAYA	Fırat Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ÖZDEMİR	Kocaeli Üniversitesi

Millî Kültür Araştırmaları Dergisi (MİKAD)

Cilt: 2- Sayı: 1- Haziran 2018

ISSN: 2587-1331

Dr. Öğr. Üyesi Ramis KARABULUT	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet BÜYÜKAKKAŞ	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Bayram POLAT	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet GÜRBÜZ	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İncinur ATİK GÜRBÜZ	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Savaş MARAŞLI	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hulusi YILMAZ	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Keziban PAKSOY	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim ÖZTÜRK	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Gülin ÖZTÜRK	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mina FURAT	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ercan BAĞÇECİ	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ercan GEÇGİN	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Sibel BULUT	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Kamil Ali GIYNAŞ	Karamaoğlu Mehmetbey Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Elçin YILMAZKAYA	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Huriye ALTUNER	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi

Millî Kültür Araştırmaları Dergisi (MİKAD)

Cilt: 2- Sayı: 1- Haziran 2018

ISSN: 2587-1331

HAKEM LİSTESİ

(Haziran 2018, Cilt 2- Sayı 1)

Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Hikmet KORAS	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet AKÇATAŞ	Uşak Üniversitesi
Doç. Dr. Turgut KOÇOĞLU	Erciyes Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet KAYA	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Doç. Dr. Yakup ALTAN	Süleyman Demirel Üniversitesi
Doç. Dr. Gülmira ABDRAİLOVA	Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi
Doç. Dr. Altınay TIMBOLAVA	Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi
Doç. Dr. Aynur Koshekova	Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Gülin ÖZTÜRK	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet BÜYÜKAKKAŞ	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ÖZDEMİR	Kocaeli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Gülsine UZUN	Muğla Sıtkı Kocaman Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hulusi YILMAZ	İnönü Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Abdullah ÖZDAĞ	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim ÖZTÜRK	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Janagül TURUMBETOVA	Abay Üniversitesi

Millî Kültür Araştırmaları Dergisi (MİKAD)

Cilt: 2- Sayı: 1- Haziran 2018

ISSN: 2587-1331

TÜRKİYE İLE KAZAKİSTAN'DAKİ YER ADLARININ ÇIKIŞ TARİHİ ÖZELLİKLERİNİN BAZI MESELELERİ (KARŞILAŞTIRMALI İNCELEME)

Abdulvahap KARA*
Didar JUMEKENOVA**

ÖZET

Bu makalede Türkiye ile Kazakistan yer adlarının çıkış tarihi ve onların özellikleri incelenmiştir. Toponimi kavramı açıklanmıştır. Türkiye ile Kazakistan'ın yer adlarının veriliş özellikleri araştırılmıştır. Bunun yanı sıra her iki devlettaki coğrafi nesnelere etnografik ve tarihi özelliklerine de değinilmiştir.

Araştırma konusuyla ilgili zengin bibliyografya ve yer adlarıyla ilgili sözlükler ile ansiklopedik kaynakların kullanılması bu çalışmanı güncel bir duruma getirmektedir.

Çalışmanın amacı, Türkiye ve Kazakistan'daki yer adlarının ortak ve farklı noktaları ile özelliklerinin ortaya konulmasıdır. Bunun için bu iki ülkedeki yer adları bir biriyle kıyaslanarak çalışılmıştır. Bununla birlikte araştırmacılar yer adlarının çıkış tarihini ayrıntılı bir şekilde açıklamak için onları özelliklerine göre bir kaç gruba bölerek incelemişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Toponim, Yer Adları, Meskun Yerler, Bölge, Tarih, Coğrafi, Etnoloji.

SOME PROBLEMS OF THE CHARACTERISTICS OF THE AD OUT DATE IN TURKEY AND KAZAKHSTAN (COMPARATIVE EXAMINATION)

ABSTRACT

The history of toponyms' origin of Turkey and Kazakhstan is considered in the article. The meaning of notion "toponymy" is investigated. The peculiarities of origin of toponyms of Turkey and Kazakhstan are revealed. Besides, authors are paid attentions to ethnographic and historical peculiarities of geographic objects of both countries.

The applicability of work is based on great list of activities by theme of research, and so usage of toponymic dictionary and encyclopedic resources.

The aim of work was the exposure of common and different features in toponymic names and its distinctions. However, the comparative analysis of toponyms and the method of its conventional division on groups in base of study of peculiarities formation are conducted by the authors.

Key Words: Toponym, Toponymy, Populated Locality, Region, History, Geography, Ethnology.

GİRİŞ

Günümüzdeki hayatta yer adları önemli yer almaktadır. İnsan hayatı, yöresel yer adları, coğrafi isimler taşıyan meskun yerlerle bağlıdır. Bu nedenle *toponimi* (topos – yer, onomo – ad) yani yer adları hakkındaki bilim dalı ortaya çıkmıştır. Toponimi, yer, mekan ve meskun yerler adlarının çıkışını, manasını, bünyesinin gelişimini, yer adlarının verildiği yerleri, bugünkü durumunu, toponimlerin veriliş üslubunu, yazılışını ve diğer bir dilde nasıl verileceğini inceleyen bilim alanıdır. Toponimi, coğrafi, tarih, dil

* Prof. Dr. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul, karavahap@gmail.com

** L.Gumilev Avrasya Milli Üniversitesi'nin Doktora öğrencisi, Astana, didar-010682@mail.ru

bilimi, etnoloji bilim alanlarının arasındaki bağlantılara dayanarak gelişmektedir (Superanskaya, 1985:32-40).

Dünyanın herhangi bir bölgesinin toponimisi coğrafik isimlerin yığınağıdır ve kendine has özellikleri vardır. Yer adları, bölge ya da sahadaki tabiat görüntülerine, zenginliklerine, manzarasına, yer şekline ve oradaki insanların yaşam tarzına ilgili verilmektedir. Bunu hem Türkiye'deki hem Kazakistan'daki yer adlarıyla ilgili söylemek mümkündür.

Bu makalemizde Türkiye ile Kazakistan tarihindeki yer adlarının ve coğrafik isimlerin çıkışı bir kaç gruba bölünerek incelenmiştir. Böylece incelemek bu bölgelerdeki yer adlarının tarihi önemini ortaya konulması için imkan sağlamaktadır.

Türkiye ile Kazakistan'ın yer adları ve coğrafik isimleri aşağıdaki başlıklar altında incelemek mümkündür:

1. Yöresel Yerlerin İmgeleriyle İlgili Verilen Yer Adları

a) Türkiye'de yayla, kışla, oba, çiftlik, köy gibi yerleşme yerlerine o yerlerin tabii durumu göz önünde bulundurularak adlar verilmiştir. Örneğin, Bel, Belen, Belenalan, Belenköy, Belenyayla, Dere, Derealan, Derebağ, Dereçukuru, Deredam, Derekuyu, Dereyayla, Dereyolu, Dereova, Eğridere, Pınarbaşı, Subaşı, Dağdibi, Gedik, Gedikönü, Gökbel, Gökboynu (Eren, 2010:16).

Kazakistan'daki manzara ve yer şekliyle ilgili verilen yer adları çok sayıda bulunmaktadır. Kazak Türkçesinde yer isimlerinin verilmesinde o yerlerin tabii durumu, yer şekli göz önünde tutulduğu görülmektedir. Örneğin, Taldıbuyrat – “tepelerle kaplı yer”, Terensay – “derin dere”, Akbulak – “akar pınar”, Aşşıköl – “tuzlu göl”, Jaltırköl – “üzerinde ot, bitki bulunmayan açık su”, Akkum – “bitki yetişmeyen tümsek kumun rüzgar esmesiyle bir yerden diğer bir yere göçmesi”, Aksu – “yazın kurumayan, hızlı akışlı nehir” (Murzaev, 1984:43-44).

b) Farklı özgül tasvirleri ve simgeleri (rengi, sıfatı, özelliği, hacimi, yerleşimi) ile ilgili verilen yer adları:

Türkiye'de Meskun Yerler Klavuzu'na göre Kütahya, İzmir, Çankırı, Aydın ve Ankara illerinde Dumlupınar ismini taşıyan meskun yerler vardır. Dumlupınar adında eski bir Türkçe kelime saklanmıştır. İzmir, Antalya, Eskişehir, Samsun'da Dumluca adında köyler bulunmaktadır. Bu adlarda eski Türkçede kullanılan *dumlu* kelimesi saklanmıştır. Eski Türkçedeki *Dumlu – tumluğ* kelimesi “soğuk” demektir. Bu bilgilere göre Dumlupınar adı Soğukpınar anlamını vermektedir. Bununla birlikte Türkiye'nin birçok il ve ilçesinde günümüzde de Soğukpınar, Soğuksu, Soğukkuyu, Karagöl, Aladağ gibi adlar vardır (Eren, 2010:18).

Belli bir sıfatı ve özelliğiyle ilgili verilen yer adlarına eski zamanlardan beri belli Kuruçay köyünün adı örnek olabilir. Kuruçay, günümüzde Burdur ilinin merkezinden batıya doğru Yeşilova ve Tefenni tarafına giden kara yolunun 15. kilometresinde yerleşen köydür. Kuruçay adı köyün içinden geçen, yılın büyük kısmında kuru kalan, sağanak yağışlar zamanında sel sularıyla dolan çay ile ilgili verilmiştir (Tuna. 2000:18).

Dağ ve dere kenarlarında, küçük tepeler üzerinde, yamaçlarda, platolarda yerleşmiş olan köylere buldukları yerlerin topografik özellikleriyle ilgili adlar verilmiştir. Örneğin: Pınarbaşı, Sameteli, Şapköy, Uzunalan, Yaylacık, Yeniköy ve Yeşilköy, Adatepe, Sapanca, Tepeköy, Araovacık, Dalyan, Karadoru, Oğlanalanı, Beşik, Maltepe ve Alancık v.s. (Yaşar-Örge Yaşar. 2010:602-603).

Kazakistan'da bu gibi topografik özelliklerden esinlenerek verilmiş yer adları çok sayıda bulunur. Örneğin: Alaköl (Ala göl), Aktastı (Ak taşı), Aktöbe (Ak tepe), Akkum (Ak kum), Kökay (Mavi ay), Karaadır (Kara tümsek), Karabulak (Kara pınar),

Karasu(Kara su), Köktöbe (Yeşil tepe), Kızıllar (Kırmızı yar), Kızılorda (Kırmızı orda), Kızıltau (Kırmızı dağ) (Toponimika Kazakhstana, 2010:816).

Belli bir sıfatına göre verilmiş yer adları: Aşşısay (Acı dere), Kenaşşı (Geniş acı), Jamantuz (Kötü tuz), Sasikkopa (Kamış ile saz yetişen pis kokulu yer), Suikbulak (Soğuk pınar), Sarkırama (Şelale), Jarık (Yarık)(Toponimika Kazakhstana, 2010:816).

Hacmi ve şekline göre verilmiş yer adları: Belkudık (Bel kuyu), Besoba (Beş kurgan), Bestöbe (Beş tepe), Beskayın (Beş kayın), Juantöbe (Büyük tepe), Korjinköl (Heybe göl), Uzinköl (Uzun göl) v.s. (Toponimika Kazakhstana, 2010:816).

2. Bitki Örtüsü İle İlgili Yer Adları

İnsanların yer adlarını vermede o çevrede yetişen bitki adlarından da yararlandığı görülmektedir. Örneğin: Türkiye’de Söğütlü, Söğütlük, Kavaklı, Kavaklıdere, Söğütözü, Çamlıca, Karaçam, Gökçam, Karaağaç, Kızılağaç, Kızılelma, Sarıkavak, Sarıçiçek, Sarısöğüt, Elmalı, Ayvalı, Ayvacık, Ahlatlıbel, Kızılçık, Kızılçıklı vb. yer adları vardır. (Eren, 2010:16-17)

Tarımsal ürünler ile ilgili isimlendirmede Türkçeyle birlikte Arapça ve Farsça kelimeler mevcut olan yer adları dikkat çekmektedir. Arapçadan Farsçaya, Farsçadan da Türkçeye geçen“ceviz” sözcüğünün kullanıldığı toponimlerin olduğu gibi, Türkçe ceviz anlamına gelen“koz” kelimesiyle de isimlendirmeler bulunmaktadır. Örneğin, Karacevizli ve Kozağacı gibi yer adlarında “ceviz” ve “koz” kelimeleri kullanılmıştır. Bu gibi yer adlarının Anadolu’da eskiden mevcut olduğu bellidir, bununla birlikte son dönemlerde de bitki örtüsüne dayalı isimlendirmelerin devam ettiği görülmektedir.

Bitki örtüsüyle ilgili verilmiş olanyer isimlerine örnek olarak şunlar verilebilir: Asmaca, Ayvaağacı, Bademağacı, Bağçecik, Bağderesi, Çeltükçü, Elmaağacı, İncirağacı, İncirkırı, Karaağaç, Karacevizli, Kozağacı, Nardepe, Panbukluk, Söğütseğer, Sümbüle, Üzümler, Zeytuncük (Özkan, 2012:175-176).

Kazakistan’da ise Kazak Türkleri her zaman yaşadıkları çevrede yetişen bitkiler dünyasına büyük önem vererek onlardan yararlanabilmişlerdir.

Kazakistan’ın birçok yerinde bulunan Taldısay (Söğütlü vadi), Sarımsaktı (Sarmısaklı), Karatal (Kara söğüt) gibi nehir adları, Taldıkorgan (Söğütlü kale), Kandıağaç (Kanlı ağaç), Aktoğay (Beyaz orman), Sarıtoğay (Sarı orman), Şiyeli (Vişneli), Jarkamıs (Kamışlı uçurum), Kökterek (Yeşil kavak), Kayındı (Kayınlı) gibi yerleşim merkezlerinin adları o çevrede yetişen bitkilerle ilgili verilmiştir (Birmagambetov, 1971:56).

Sarıkamıs, Moyıldı, Arşalı, Öriktisay, Agaştı, Karakoga, Miyalı gibi küçük yerleşim yerleri ile otlakların isimleri bu yerlerde kamış, idris, ardıç, kayısı, ağaç, saz, meyan gibi bitkilerin çok yetiştiğini belirtmektedir. Mesela, Juvalı yer ismindeki “juva” kelimesi, bozkırda yetişen yabani soğanın ismidir. Bu yer adının verildiği topraklara bakıldığında juvanın daha çok kuru ve tuzlu topraklarda yetiştiği görülmektedir. Böyle yerlerin otlarını (yabani soğanı) keçiler severek yer. Sığırların severek yediği yabani soğanın diğer bir türüne ise *sığır juva* denilmektedir. Belli bir alanda yetişen bazı otların isimlerinin yer adlarına geçmesi o yerin belli bir hayvanların beslenmesi için iyi olduğunu anlatmaktadır (Abdirahmanov,1959:40).

3. Hayvan Türleri İle İlgili Yer Adları

Yer adlarını vermede o topraklarda yaşayan hayvanların adları da kullanıldığı görülmektedir. Örneğin, Tavşanlı, Kuşlu, Kuştepe, Güvercin, Güvercinlik, Turna, Turnadere, Turnagöl, Turnasuyu, Kargabük, Kargakonmaz, Kurt, Kurtbeli, Kurtdere,

Kurtboğaz, Kurtkuyusu, Kurttepe, Kurtluca, Koyunlu, Kuzuluk, Koçluca, Akkoyunlu, Karakoyunlu, Keçili, Karakeçili, Öveçli, Geyikli v.s. (Eren, 2010:17).

Türkiye’de balık kelimesiyle ilgili yer adlarının çok sayıda bulunması dikkat çekicidir. Bu mesele coğrafi özellikler ve bölgelerdeki mesleklerle ilgilidir. Örneğin, Balıkalan (Gazi Antep), Balıkbaşı (Muğla), Balıkdamı (Eskişehir), Balıkhisar (Ankara, Gümüşhane, Tokat), Balıklı (Amasya, Balıkesir, Çanakkale, Gazi Antep, Giresun, İstanbul, Manisa, Ordu, Trabzon), Balıkköy (Aydın), Balıklıdere (Balıkesir), Balıklıova (İzmir), Balıklısu (Giresun), Balıkpazarı (Bursa), Akbalık (Kocaeli) (Eren, 2010:27).

Kazakistan’da ise yer adlarında yabancı hayvanlar ile kuşların adı sık rastlanmaktadır. Kazakistan’daki bazı yer adları o çevrelerde yılan, ayı, kurt, dağ koçu, geyik, tavşan, sayga gibi hayvanların yaşadıklarını göstermektedir. Bu gibi yer adlarının tarihi çok eskilere gider ve yerel halkın avcılıkla ilgili gelenek-göreneklerinden bilgi verir. Bunun yanı sıra hayvanlar ile kuşlarla ilgili görüşlerini yansıtır. Bazı yer adlarında yırtıcı hayvanların isimleri geçmektedir. Mesela, Ayuvlı (Ayılı), Börili (Börülü), Kaskırlı (Kurtlu), Tülkili (Tilkili) vs. yer adları o topraklarda yaşayan hayvanlarla ilgili verilmiştir. Bazı durumlarda yer adları belli bir alanın yerel özelliklerini yansıtarak, o yer hakkında bilgi vermekte de faydalı olmuştur. Mesela, Koyandı (Tavşanlı) adı verilen bölgeler çalı bitkileri çok yetişen, kışlak için daha uygun yerlerdir. Bürkitti (Kartallı) yer adı ise insanların ulaşması zor olan yüksek kayalı ve dağlı bölgelere verilmiştir. Jılandı (Yılanlı) adı bu topraklarda yılanların çok bulunduğundan dolayı verilmiştir (Jartıbayev, 2009:255-257).

Bunun yanı sıra Balıktıköl – balık çok bulunan göl, Arkan balık gibi yer adları bazı bölgelerde balıkçılığın önemli olduğunu göstermektedir. Bu yer adlarına bakarak o çevrede hangi balık türlerinin bulunduğunu öğrenmek mümkündür (Abdirahmanov, 1959:32).

4. Göçebe Hayat İle İlgili Yer Adları

Anadolu’da Oğuz boylarının isimlerini taşıyan birçok yer adları mevcuttur. Bunlarla ilgili bilgiler Anadolu’daki yer adlarını tarih bakımından değerlendirmeye çalışan tarihçilerin araştırmalarında bulunmaktadır. Bu yer adlarına örnekler, Afşar (Avşar), Bayat, Bayındır, Beydili, Büğdüz, Çavundur, Çepni, Dodurga, Eymir, Kargın, Kınık, Kızık, Solur, Yazır v.s. (Eren, 2010:14).

Göçebeler çoğu zaman boy, kabile ve diğer etnik grupların isimlerini bildiren yer adlarını vermişlerdir; yerleşik hayata geçen halklar ise kişi isimleri, soy adları, takma adlar ve meslek adlarıyla ilgili yer adlarını oluşturmuşlardır. En eski sayılan etnik yer adları halkın eski zamanlardaki genetik oluşumunun karmaşıklığını ve farklılığını göstermektedir. O çevrede yaşamış olan boylar ve kabilelerin hayatı, yaşam tarzı hakkında önemli bilgiler vermektedir. Örneğin, Kıpşak – etnik yer adı Kazak Türklerinin bir boyunun adını bildirmektedir. Jolan, Egindiköl ilçesindeki eski Türk yer adı, Barakpay, Barakıköl, Sandıktau ilçesindeki Türk-Barak yer adıdır. Korgaljin ilçesindeki yer adlarından biri Kerey, Kazakların etnik gruplarının adıdır. Altay, Şortandı ilçesindeki meskun yer. Yer adı, Altay boyunun adından gelmektedir (Akmola: Entsiklopedya, 1995:35-41).

5. Tarımsal Ürünler Ve Yerleşik Hayat İle İlgili Yer Adları

Tarla sözünün Türkiye’de yer adı olarak kullanıldığı sık sık görülmektedir. Örneğin, Baştarla, Boztarla, Taşlıtarla, Uzuntarla. Türkiye’nin Afyon, Eskişehir, Konya gibi birçok yerinde yer adı olarak geçen Bozan yer adı da tarla ile ilgilidir. Manisa, Kütahya, Samsun gibi illerde *bozan* kelimesi “sürülmemiş, boz tarla” anlamını vermektedir. Sivas ile Kayseri’de *bozan* kelimesinin yerine *boz* kelimesi

kullanılmaktadır. Öyleyse, Boztarla adındaki *bozsöz*ü “sürülmemiş tarla” anlamına gelmektedir (Eren, 2010:94).

Yerleşik hayat ile ilgili yer adları da toponimide önemli yer almaktadır. Kazakistan'daki bazı yer adları ziraatın gelişmesinin göstergesidir. Yaygın olarak kullanılan ekin, ekinlik, tarla terimlerinden oluşan yer adları çok sayıda kaydedilmiştir. Egindiköl, nehri ekinlik yanındaki nehirdir, Egintomar, küçük taşlı tarla. Egindi, Eginsay, Eginsor gibi yer adları da bulunmaktadır. Yerleşik hayat sürdürüp ziraat ve zanaat ile uğraşmanın neticesinde insanlar yeri işlemekten öte yer altı madenlerini inceleyip onları günlük hayatta kullanmayı da öğrenmişlerdir (Jerinin Atı – Elinin Hatı, 2006:702).

6. Şahıs Adları İle İlgili Yer Adları

Yer adlarını vermede kişi isimlerinin kullanıldığı da görülmektedir. Örneğin, Ahmet, Ahmetler, Ahmetağa, Ahmetbey, Ahmetli, Ahmetoğlu, Ahmetpaşa, Ahmettepesi, Karaahmet, Mehmet, Mehmetağa, Mehmetbey, Mehmetbeyli, Mehmetbeyobası, Mehmetçavuş, Karamehmet v.s. (Eren, 2010:16).

Kazakistan'da da kişi adlarıyla ilgili yer adları bulunmaktadır (antroponimler). Bu gibi isimler millete, halka hizmet eden belli bir şahsın şerefine verilmiştir. Örneğin, Abay, Amankeldi, Akan, Akırza, Akılbay, Akınbay, Baygabıl, Davgambay, Davılbay, Jabay, Janabay, Kajımukan (Toponimika Kazakhstana, 2010:8-12).

7. Dini Bakış Ve İnançlar İle İlgili Yer Adları

Buna örnek olarak İstanbul'un semtleri ile mahallelerindeki yer adlarını verebiliriz. Belli bir yerde türbesi bulunan ya da o yere herhahgi bir ilgisi olan evliyaların ismi verilmiş yer adları da vardır. Örneğin, Laleli, Erenköyü, Eyüp, Karacaahmet, Kuzguncuk - Kuzgun Dede, Vefa-Şeyh Ebu'l-Vefa'dan (Eyice, 1965:212).

Kazakistan'da ise yer adları çoğu zaman inançlarla ilgilidir. Örneğin, İmantav gölü (İman Dağı), Avliyebulak (Evliya pınar), Avliyeköl (Evliyagöl) gibi yer adları vardır. Araştırmalar sonucunda Avliyeköl ile ilgili inancın olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu gölün “Bir gece içerisinde kuruyup yok olduğu ve bir gecede tekrar dolduğu” söylenmektedir. Bu nedenle göle Avliyeköl yani Evliya göl adı verilmiştir (Bektasova, 1996:14).

8. Bir Önceki Toplumlardan Miras Kalan Yer Adları

Anadolu'daki şehir adlarının çoğu klasik devirlerde (Roma-Bizans) şekillenmiş ve şehir adlarının büyük bir bölümü Türk dilinin kelime yapısına ters düşmeyecek şekilde Türkçeye uygun telaffuzu ile korunmuştur. Fetihlerinden sonra Türkçe telaffuzları ile söylenir olmuştur (Güner-Ertürk, 2004:40). *Türkiye İl Merkezi Kent Adlarının Kaynakları Üzerine Bir Araştırma* başlıklı makale yazarları veren bilgilere göre “Sakarya İli'nin adı, Bizanslılar tarafından Sakarya Nehri'ne verilmiş olan “Sangarios”tan geldiği bilinmektedir” (Güner-Ertürk, 2004:44).

Aynı makalede verilen diğer bir örnek, Manisa şehrine ilgilidir. Manisa adının, Yunanistan'da Teselya bölgesinin doğusunda, Magnesia'da yasayan Magnetler ile ilişkili olduğu hakkında bilgi verilmiştir. “Gediz kıyısında, Spilos Dağı'nın kuzey eteklerinde kurulan kent, “Magnesio upo Spilo” adıyla anılmaktaydı. Bu ad, Roma Dönemi'nde “Magnesia ad Spylum” oldu. Manisa adı da Magnesia sözcüğünün değişime uğramasıyla, bugünkü biçimini aldı” (Güner-Ertürk, 2004:50).

Makale yazarları, Konya'nın eski adı olan İkonion, “tasvir” ya da “kutsal tasvir” anlamına gelen “ikon” sözcüğüne bağlanarak anlatıldığına değinmiş; şehir adının

nereden geldiğine ilgili malumatlar vermişlerdir. Klasik eski çağlarda “İkonion” olarak adı geçen Konya’nın İtalyan salnamelerinde “Conia”, bazı eserlerde “Cogne” ya da “Cona” şeklinde kaydedildiğini belirtmişlerdir (Güner-Ertürk, 2004:51).

Kazakistan toprakları kadim Türk yerleşimleri olduğu için Türk olmayan toplumlardan miras kalan isimler görülmemektedir. Ancak, XVII. yüzyıldan itibaren Çarlık Rusya’nın hakimiyeti altına giren Kazak topraklarında Türk yer isimlerinin yerine Tselinograd, Pavlodar, Ust-Kamenogorsk, Semipalatinsk gibi Rusça isimlerinin yaygınlaştırılmaya çalışıldığı görülmektedir.

9. Kazakistan İle Türkiye’deki Ortak Yer Adları

Türkiye’nin birçok yerinde çok yaygın olarak kullanılan yer adları vardır. Bu adların anlamı kolaylıkla anlaşılır. Mesela, Akpınar, Aksu, Aktaş, Aktepe, Aladağ vb. (Eren, 2010:23). Kazakistan’da da birebir aynı yer adlarının olması dikkat çekicidir. Örneğin, Kazakistan bölgelerinde Akbulak (Akpınar), Aksu, Aktöbe (Aktepe) gibi yer adları yaygın olarak kullanılmaktadır. Alataş (Aladağ) ise Kazakistan’daki meşhur dağın adıdır. Karadağ – Karatav, Uludağ – Ulutav gibi yer adları da Türkiye ile Kazakistan’daki ortak yer adlarına örnek olabilir.

Eski Türk yer adlarından biri Çıgıltır Köl>Çıgıltır Gölü Orhun Yazıtlarında geçmektedir. Ramsted metinde bu yer adını *a’çığı’ltı’r köl* diye okuyup “Çigiltir gölü” anlamını vermiştir. Orkun, *çıgıltır köl* olarak okumuştur ve “Çıgıltır Gölü” olarak anlamlandırmıştır. Malov, *Açığ=Altır köl* olarak okumuştur ve *tuzlu göl* olarak anlam vermiştir. Aydarov da Malov gibi *Açığ Altır* şeklinde okumuş, aynı anlamı vermiştir. Moriyasu *Çıgıltır köl* olarak okumuş ve “the Lake Çıgıltır” olarak anlamlandırmıştır (Aydın, 2012:69).

Çıgıltır adının *çıgıltır> çiviltır> çildir> çıldır* şeklinde gelişim izlediğini öne süren fikirler mevcuttur. Yazar, tereddütlü olsa bile Çıldır gölü ve Çıldır ilçesinin adında bulunan Çıldır kelimesi ile ilişki kurulabileceği hakkında fikrini belirtmiş ve Kilis’teki Elbeyli ilçesinde bulunan Çıldıroba köyünün adında da aynı sözcüğün geçtiğini yazmıştır. Bununla birlikte Anadolu ve Orta Asya’daki yer adlarının arasındaki ilişkiye de değinmiştir: “Bu durumda Anadolu’daki yer adlarıyla Orta Asya’daki yer adları arasındaki ilişkiye bir örnek daha verilmiş olmaktadır. Buna göre Çıldır ilçesi adını, hemen yakınında bulunan Çıldır Gölün’den almış olmalıdır. Yerleşim yerlerine ad verilirken oradan geçen bir akarsu (ırmak, dere, çay vs.) veya yakınında bulunan dağ, tepe, göl gibi coğrafi öğelerden ilham alındığı bilinmektedir” (Aydın, 2012:70).

Çıgıltır Köl’ün bugün aynı adı taşımasından dolayı yerini tespit etmenin çok zor olduğu bellidir. Ancak yazar bununla ilgili kendi kanaatini şu sözlerle ortaya koymuştur: “Bir sonraki satırda geri dönüp Ötüken’de kışladıkları belirtildiğine göre Çıgıltır köl’ün Hangay dağ sırası batı tarafında bir yerde olması gerekir” (Aydın, 2012:71).

Kazakistan’ın yer adlarında da Jaltırköl adı yer almaktadır. Jaltırköl, acı, tuzlu göl adıdır. Jaltırköl adı “örtülmemiş açık göl”, “üzerinde bitki, ot olmayan açık su” manalarını verir. Kazakistan’ın Kuzey bölgesindeki Akmola, Kostanay, Pavlodar illerinde Jaltırköl adlı birkaç göl bulunmaktadır (Toponimika Kazakhstana, 2010:8-12).

Kazakistan ile Türkiye’de ortak yer adlarının çok sayıda bulunması tesadüf değildir. Buna Karadağ (Karatav), Uludağ (Ulutav), Çıldır gölü (Jaltırköl), Uzungöl (Uzinköl), Soğukpınar (Suvikbulak) gibi yer adları örnek olabilir. “Dağlara-tepelere, ovalara-yaylalara, denizlere-ırmaklara, yaylaklara-kışlaklara verilen adlar incelendiğinde Türk dünyasında ortak adların varlığının sebebi de Türklerdeki ad verme geleneğinden kaynaklanmaktadır” (Durbilmez-Tekin, 2014:118). Türkler yaşadıkları

coğrafyada yerleşim yerlerini adlandırırken yeni yerlere de eski yurtlarından bazı adları vermişlerdir.

SONUÇ

Bu makalemizde yaptığımız inceleme Türkiye ile Kazakistan'daki yer adları çıkışının bazı özelliklerini ortaya koymaktadır. Kazakistan toponimisindeki yer adları, o yerlerin gözle görülen özellikleri ile simgelerine dayanarak ortaya çıkmıştır. Bu mesele Kazak Türklerinin asırlarca hayvancılıkla uğraşmasından etkilenmiştir. Göçebe hayata uygun yaşam tarzını oluşturan insanlar iklim özelliklerini anlamaya, dağ, ova, sel yarığı, dağ geçidi ve diğer yer özelliklerini öğrenmeye mecbur kalmışlardır. Çünkü evcil hayvanlarını iyi otlatmak için, onları kötü hava şartlarıyla ilgili ortaya çıkan durumlarda koruyabilmek için ve göç ettiklerinde iyi yerlere yerleşmek için çay, nehir ve göllerdeki mevsimle ilgili değişimleri hesaba katmak gerekiyordu. Bu nedenle Kazakistan'ın yer adlarında göl, dağ, ova, vadi gibi coğrafik şekiller ile ilgili yer adları çok sayıda bulunmaktadır (Vodopyanova, 2006:21-50).

Türkiye yer adlarının bir özelliği, Anadolu'nun coğrafik isimlerinde bu bölgedeki dini bakışı yansıtan İslamla ilgili terimler bulunmaktadır. Kazakistan'da ise daha çok inançlarla ilgili yer adları bulunur.

Türkiye ile Kazakistan'daki yer adlarının ortak bir özelliği ise çoğu zaman hayvanlar ile bitkiler dünyasıyla ilgili isimlerin çok sayıda bulunmasıdır. Bu özellikler söz konusu olan bölgelerdeki halkların hayatı ve yaşam tarzından haberdar ederek onların hayvancılığa dayalı gelişim aşamalarını kapsamaktadır. Diğer şartlarda yaşamış olan bazı toplumlar ve halkların ilgisini çekmeyen tabii olaylar ile durumlar Türk halklarının yaşamında önemli rol almıştır. Göçebe hayat sürdüren Kazak Türklerinin tabiat sırlarını anlamaya çalışması, yaşadıkları bölgedeki çevre özelliklerini kendi yaşam tarzlarına uygun bir şekilde kullanmalarına imkan sağlamıştır.

Bazı yer adları belli bir bölgelerde yırtıcı hayvanların olduğundan haber vererek çobanın ya da sığırtmacının dikkatli olması gerektiğine işaret etmiştir. Yer adları hayvancılıkla uğraşan halk için büyük önem taşımıştır, çünkü belli bir yerlerde bulunan bitkiler ve hayvanlardan haberdar etmiş, yol göstermiştir.

Kazakistan'daki coğrafik yer adlarında Farsça, Arapça, Moğolca, Türkçe unsurlar çok sayıda bulunmaktadır. Anadolu yer adları ise çoğu zaman Yunan, Rum, Bizans kaynaklarına dayanmaktadır. Bu gibi gruplara ayırmak bu devletlerdeki gelişme tarihi ve coğrafik isimlerin oluşum özellikleriyle ilgili yapılmıştır.

KAYNAKÇA

ABDIRAHMANOV, A. (1959). *Kazakstannın Jer-Su Attarı*, Almatı: Kazak SSR Gılım Akademiyasının Baspası.

Akmola: Entsiklopedya (1995). Almatı: Atamura.

AYDIN, Erhan (2012). *Eski Türk Yer Adları, Eski Türk Yazıtlarına göre*, Konya: Kömen Yayınları, 1. baskı.

BEKTASOVA, B.K. (1996). *Kostanay Oblısının Jer-su Attarının Sözdigi*, Kostanay.

BİRMAGAMBETOV, A. (1971). *Bulay Dep Nege Ataymız? (Kızıktı Geografyalık Ataular)*, Almatı, Mektep Baspası.

DURBİLMEZ, Bayram – TEKİN, Fatma (2014). Nevşehir Yöresi Yerleşim Adları Üzerine Bir Değerlendirme, *Ciprus İnternational University Dergisi*, C.20, S. 77, s.113-132.

EYİCE, Semavi (1965). İstanbul'un Mahalle Ve Semt Adları Hakkında Bir Deneme, *Türkiyat Mecmuası*, Cilt 14, s. 199-216.

- GÜNER, İbrahim - ERTÜRK, Mustafa (2004). Türkiye İl Merkezi Kent Adlarının Kaynakları Üzerine Bir Araştırma, *Muğla Üniversitesi SBE Dergisi*, Sayı 12, Bahar 2004, s. 39-62.
- HASAN, Eren (2010). *Yer Adlarımızın Dili*, Ankara: TDK Yayınları.
- JARTIBAYEV, A. (2009). *Ortalık Kazakistan Aymaktık Toponimiyasının Özeti Meseleleri*, Almatı: Kiy Lingvoeltanu Ortallıgu.
- Jerinin Atı - Elinin Hatı. Entsiklopedyalık Anıktamalık* (2006), Almatı: Aruna Ltd.
- MURZAEV, E.M. (1984). *Slovar Narodnih Geografičeskih Terminov*, Moskva: Mısyıl.
- ÖZKAN, Selim Hilmi (2012). XVI. Yüzyıl Kayıtlarına Göre Alaiye (Alanya) Sancağında Yer Adları Üzerine Bir İnceleme, *The Journal of Academic Social Science Studies*, C. 5, S. 3, June 2012, s. 169-182.
- SUPERANSKAYA, A.V. (1985). *Çto Takoe Toponimika?*, Moskva: Mısyıl.
- Toponimika Kazahstana. Entsiklopediçeskiy Spravoçnik* (2010). Almatı: Aruna Ltd.
- TUNA, Celal (2000). *Mağaradan Kente: Anadolu'nun Eski Yerleşim Yerleri*, C. 1, İstanbul; İletişim Yayınları.
- VODOPYANOVA, S.G. (2006). *Toponimika Kazahstana*, Petropavlovsk.
- YAŞAR Okan - ÖRGE YAŞAR, Funda (2010). Ayvacık, Bayramiç, Çan, Ezine ve Yeniçe (Çanakkale İli) İlçelerinde Köy Adlarının Kaynakları, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi - The Journal of International Social Research*, Volume 3 / 11, s. 599-611.

Millî Kültür Araştırmaları Dergisi (MİKAD)

Cilt: 2- Sayı: 1- Haziran 2018

ISSN: 2587-1331

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТİNДЕГІ РОМАНТИЗМ ҚҰБЫЛЫСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҰЛТТЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Жанұзақова ҚҰРАЛАЙ ТЕМІРБЕКҚЫЗЫ*

ТҮЙІНДЕМЕ

Романтизм поэтикасы, оның эволюциясы, романтикалық жанрлардың дамуындағы типологиясы, жекелеген романтиканы поэтикалық жүйемен байланыстыру арқылы қазіргі заманғы қазақ әдеби сынына көбірек көңіл аударады. Бұл мақалада қазақ романтикасының типологиясы мен ұлттық ерекшеліктері талданады. Жиырмамыншы ғасырда көркемдік әдіс ретінде романтизмнің «кемістігі» туралы әдеби ойлау идеясы. Бұл мақала романтизмді тарихи-типологиялық еуропалық контекстте дәлірек айтқанда, әлемдік тарих, әдеби процесс, эволюция, романтизмнің әртүрлі түрлерін ескере отырып, М.Жұмабаев, М. Дулатов, Ш.Құдайбердиев, С.Торайғыров сияқты ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып жазылды.

Тірек Сөздер: Қазақ әдебиетіндегі романтизм, ұлттық мінездеме, романтизмнің типологиясы, әлемдік көзқарас, бағыттары мен тренді.

KAZAK EDEBİYATINDA ROMANTİZM VE ONUN MİLLİ ÖZELLİKLERİ

ÖZET

Kazak edebiyatında çok açıklanamayan romantik bir geleneğin gelişimi sorunu, edebi eleştiri için en acil konulardan biridir. Romantik başlangıcın XIX yüzyılın sonu ve XX yüzyılın başlarında Kazak edebiyatı tarihinin önemli bir parçası olduğu unutulmamalıdır. Sovyet edebiyatındaki «sosyalist gerçekçiliğin» ideolojisinden böyle bir yaklaşımın etkilendiği açıktır. Makalede Kazak nesnesinin oluşumu sırasında ilk romanlar boyunca uygulamaya koyulan, hikayelerin sanatsal ve estetik yapısında belirgin olan romantik şekiller oluşturuldu. Aynı zamanda, Kazak romantizminin ulusal karakteri, Avrupa romantizmi arasındaki farklılıklar ve özellikler Sh.Bokeev, M. Dulatov, Sh.Kudaiberdiev ve S. Toraiyrov eserleri üzerinden analiz edildi.

Anahtar Kelimeler: Romantik Eğilimler, Avrupa Romantizmi, Ulusal Özellikler, Milli Bilincin Uyanışı, Folklor.

THE ROMANTICISM OF THE KAZAKH LITERATURE AND ITS NATIONAL PROPERTIES

ABSTRACT

The problems connected with poetics of romanticism, its evolution, typology of romantic genres in their development, studying of the poetic system of separate romantic product draw more and more steadfast attention of modern Kazakh literary criticism. This article analyzes the typology and national features of kazakh romanticism. In the twentieth century literary outlived idea of the "inferiority" of romanticism as an artistic method. This article discusses historical studying of romanticism as difficult complete historic-typological researches, romanticism in a context European has begun, and more correctly, world historical and literary process taking into account its innovation, evolution, various types of romanticism on the example of the works of M.Zhumabaev, M.Dulatov, Sh.Kudaiberdiev, S.Toraiyrov.

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, ф.ғ.д,доцент, kuralay_zhanuzak@mail.ru.

Key Words: Romanticism in Kazakh literature, National characteristics, Typology of romanticism, Worldview, Directions and trends.

Әлемдік әдеби үдерісте романтизмді теориялық тұрғыда тану оның бағыт ретінде бастау алған кезеңінен бастап, қазіргі күндерге дейін жалғасын табуда. Әлемдік әдебиеттануда романтизмнің көркемдік ерекшелігі, типологиясы мәселелері зор айтыс-тартыстардың арқауына айналып келді. Соңғы жылдардағы романтизм хақындағы еңбектерде көптеген авторлардың әдебиеттануда ұзақ уақыт бойы орын алған ескірген «методологиялық аксиомалардан» іргесін аулақ салғанын аңғаруға болады.

Қазақ әдебиеттануында романтизм мәселесі арнайы зерттеу объектісі ретінде жеткілікті деңгейде зерттелмеген. Жеке ақын-жазушылардың шығармаларындағы романтизм мәселелері Қ.Жұмалиев, Ш.Елеуенов, З.Ахметов, А.Жақсылықов еңбектерінде қарастырылады. XX ғ. басында қазақ романтизмі ұлттық ерекшеліктерімен көрінді. Осы орайда көркемдік-әдеби жүйе ретінде романтизмнің эволюциясын зерттеу маңызға ие. Қазақ әдебиетіндегі романтикалық тенденциялар ең алдымен ұлттық әдеби дәстүрлерімізбен анықталады. Ауыз әдебиеті үлгілері, фольклорлық дәстүр халықтың дүниетанымы мен көркемдік ойлау ерекшелігін, айқын танытады. Сондықтан романтизмнің генезисін саралауда ұлттық ерекшелікті ескеріп, оның осы типологиялық қасиеті басты ұстанымға айналуы тиіс. Ұлт-азаттық қозғалыс, ұлттық сананың ояну дәуірінде романтизмнің өркен жаятыны белгілі. XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиетінде романтикалық тенденциялардың күшейе түсуіне қоғамдық сананың өсуі, жеке тұлғаның қоғамдағы орны мен маңызының арта түсуі, сонымен қатар жаңа көркемдік формалар бағытындағы ізденістер де ықпал етті. XX ғасыр басындағы ұлттық ояну, рухани жаңғыруға үндеу бағытындағы М. Дулатов, С. Торайғыров, М. Әуезов, Ж. Аймауытов шығармаларындағы ағартушылық пен сыншылдықта Абай дәстүрі сезіліп тұратын. Дегенмен ол қазақ қоғамындағы Абай заманынан түбегейлі айырмашылығы бар жаңа кезең болатын. Өмірді романтикалық тұрғыда бейнелеу қабілеті басқа суреткерлерге қарағанда тереңірек болған М. Жұмабаев шығармашылығында ұлт-азаттық идеялар көркем көрініс тапты.

XX ғ. басында болған екі төңкерістен соң орнаған өмірге қазақ зиялыларының гуманистік таным-түсініктеріне сай келмеді. Сондықтан қоғамдағы қалыптасқан ахуалды уақытша деп қабылдау, оның келешегі жоқ деп қарау және ұлттық тәуелсіздікті аңсау қазақ зиялылары үшін заңдылыққа айналады. Уақыт өте келе қоғамдық-тарихи, әлеуметтік-мәдени құрылымда, адам табиғатында үлкен өзгерістер болды. Жаңа көзқарастың қалыптасуы тарихилық принципін, жаңа дәуір адамының көзқарастар жүйесін ерекшелендіретін ұстанымдардың бекуіне алғышарттар тудырды. XX ғ. басында жаңа әлеуметтік болмыс қалыптасып, нақты бір сипат ала бастады. Ол қазақ интеллигенциясының көпшілігі үшін жағымсыз болды, бірақ оны өзгерту де, тіпті өзгертудің айқын жолдарын табу да мүмкін болмады. Қазақ ойшылдарының трагедиясы да осында жатты. Қоғамда сенімсіздік пен күмән молайып, түңілу пайда болды, ағартушылардың тарихи болжамдары күдік тудырды. Айналасындағы қоғам өміріне қанағаттанбаудан, оны қабылдамаудан туған көңіл-күйлер басым бола

бастады. Осындай көңіл-күйлерді романтиктер терең сезіне біліп, оларды көркем шығармаларда бейнеледі.

Қазақ жерінде романтизмнің қалыптасуы кездейсоқ, сырттан келген құбылыс емес. Қазақ романтизмі ұлттық әдеби-қоғамдық дамудың, ұлттық сананың ояну заңдылықтарын бейнеледі. Тарихи тұрғыдан қазақ романтизмі әлеуметтік дербестігі бар жеке тұлғаға сүйенген жоқ, қазақ топырағындағы романтикалық идеалда дарашылдық әуенінің басымдығынан гөрі жалпы қоғамдық жетілуге, кемелденуге деген берік сенім айқын аңғарылды. Бұл жағынан ол ағартушылық идеалдарына қарсы келген жоқ. Даралық мәселесін романтиктер ұлттың даралығы, оның тарихи дамуының ерекшелігі ретінде түсінді.

Қазақ романтизмінде де идеал мен нақты болмыс арасындағы ымырасыздық орын алды. Алайда салыстырмалы түрде дәл орыс романтизміндегідей дарашыл жеке тұлғаның нақты болмысқа қарсы шығуы айқын көрінбегенімен, идеал мен нақтылық арасындағы философиялық-этикалық сәйкессіздік, ымырасыздық біршама көрінді. Қазақ жерінде романтизмнің орнығуы мен қарқынды дамуы ғасыр басында ұлттық және жеке тұлға санасының дүмпуімен, оянуымен, рухтың күшеюімен, қазақ әдебиетінің жалпы әлемдік әдеби үрдіске қосылуымен байланысты еді.

Дүниетанымы тұрғысынан ХХ ғасыр басындағы ақындар арасында романтикалық эстетикаға анағұрлым жақын тұрғандардың бірі – Шәңгерей Бөкеев. Ш. Бөкеев шығармашылығының ерекше қуаты оның романтикалық сарынымен байланысты. Сұлулық пен әдемілік, табиғи үйлесім ақын туындыларының мұрат-мақсатына айналды. Ұзақ жылдар бойы, әсіресе тоталитарлық тәртіп тұсында Ш. Бөкеев шығармаларына тыйым салынды. Мұның бір жағы ақынның жеке өмірінен, дүниетанымынан туындайтын тағдырдың жазуы, өлім тақырыбының оның романтикалық поэзиясына күнгірт түсті әуендер қосуымен байланысты еді.

Ш. Бөкеев поэзиясындағы тұрақты романтикалық мотивтер – жалғыздық сарыны, өлім тақырыбы, болмыстың құпия, жұмбақ, тылсым сырларына ден қою, мұңсыз балалық шақты, жоғалған бақытты жоқтау. Оның идеалды романтикалық бейнесі ақын санасында Ханқаламен, балалық шақтың бақытты сәттерімен байланыстырылады. Романтикалық ыңғайдағы суреткер өлімді болмыстың тылсым құпиясы, жер асты тіршілік иелері мекендеген қорқынышты о дүниенің қақпасы деп қабылдайды. Бірақ романтиктің жаралы жаны мәңгіліктің бесігі жасырылған қақпаға, сол әлемге ұмтылады. Зар заман ақындарымен үндес эсхатологиялық таным Ш. Бөкеев романтизміне мистикалық бояу дарытты.

Оның шығармашылығында романтикалық дүниетанымнан туындайтын басты концепт – өмірдің жалғандығы, өткіншілігі. Осындай дүниетанымның діни-философиялық парадигматикалық негізінен болмыс ағымынан романтикалық онашалану, ығысу, өмір негіздерінің, болмыстың құпиялылығы туралы ой толғау тенденциясы келіп шығады. Әрине, мұнда экзистенциалистік эстетика мен таным іздері де байқалады. Осы рухани-эстетикалық тенденция Ш. Бөкеевті ХХ ғасыр басындағы орыс модернизмімен, әсіресе М. Жұмабаевпен байланыстырады. Ш. Бөкеев рухани, шығармашылық ізденістерімен қазақ әдебиетінде ХХ ғасыр басындағы модернистік эстетиканың негізін салды. Алайда мұндай әдеби-

эстетикалық тенденцияның қалыптасуына идеологиялық және тоталитарлық тәртіп мүмкіндік бермеді.

Ш. Бөкеев орыс әдебиеті классиктерінің, оның ішінде романтик М. Лермонтовтың шығармашылығымен таныс болған. Ш. Бөкеев дүниетанымының ерекшеліктері, оның *«М. Лермонтовтың романтикалық эстетикасын бағдар тұтуы XIX ғасырдың басында орыс әдебиетіне ықпалы орасан зор болған неміс философтары А. Шопенгауэр, Ф. Шлегель сияқты неміс романтизмінің негізін салушылардың, «йендік мектеп» теоретиктерінің ақынға әсері күшті болған деп айтуымызға негіз береді»* (Жаксылыков, 1999:194).

Сонымен қатар ақын шығармашылығына шығыс әдебиеті мен философиясының, Омар Хайям, Хафиз, Саади сынды романтик шайырлардың да әсері мықты болған. Ш. Бөкеев шығармашылығында Батыс пен Шығыстың философиялық-романтикалық бастаулары қазақтың рухани-эстетикалық дәстүр жалғастығымен жарасым тапты. Сол арқылы ақын аналитикалық талдауға, романтикалық дүние қабылдаудың күрделі формаларына ұмтылады.

Романтизм жазба әдебиетте XIX ғ. қалыптасып, XX ғ. жаңа сипат алып, дами түсті. XIX ғ. әдеби құбылыстар жаңа дәуірде жетіле, орныға, қалыптаса түсуінің үстіне талай жаңалықтарды қосып, тарихи сабақтастық даму үстінде екенін көрсетті. *«XX ғасырдағы қазақ әдебиетінің дамуында бадырайып көрінген, әлі күнге дейін тамсандырып келе жатқан көркемдік амал – романтикалық суреттеу тәсілі»* (Кәкішұлы, 2003: 382) деген Т. Кәкішұлының пікіріне ден қойсақ, XIX ғ. айқындық танытқан романтикалық бейнелеу тәсілінің дәстүр жалғастығымен XX ғ. жаңаша сипатта жетіле дамығанын аңғарамыз. XX ғ. басындағы қазақ әдебиетіндегі романтикалық тенденциялардың күш алуы қоғамдық сананың өсуімен, жеке тұлғаның рөлі мен маңызының басым түсуімен және жаңа көркемдік формалық ізденістермен байланысты болды. Романтизм қазақ әдебиетінде XX ғ. дейін, негізінен, поэзия жанрларында байқалып келгенін ескерсек, прозадағы романтизм құбылысы осы жанрдың қалыптасу кезеңінен бастап көрінді. Қазақ прозасы өзіне дейінгі поэзиядағы романтизмнің идеялық-көркемдік дәстүрін игере отырып, өзіндік ерекшеліктерімен дараланды.

XX ғ. басындағы әдеби процесс – қазақ әдебиетін түрлі бейнелеу тәсілдерімен байытқан, әрі прозаның өзіндік бағыт алып, байыптана түскен ерекше кезеңі. Оған сол кезеңдері жарық көрген М. Жұмабаев, Ж. Аймауытов, М. Дулатов, С. Торайғыров, Ш. Құдайбердиев, С. Ерубаев, т.б. шығармалары дәлел. Осы тұстағы романтикалық бейнелеу тәсіліндегі туындылар поэтикалық инверсиялар мен ассоциацияға бай, ырғақты, әуезді, қара сөзбен жазылған жыр жолындай әсер қалдырады. XX ғасырдың басында әдеби ойлау жүйесінің басты ұстанымы болатын «мәңгілік мәселелерді» талдау, адам болмысына жаңа көзқарас, жеке адамды рухани-психологиялық құбылыс ретінде бағалау – аталған суреткерлердің шығармашылығына тән. Саясаттың салқыны әдебиеттің барлық салаларында салтанат құрған тұста қазақ прозасында мәңгілік тақырыптар мен сарындар, мәңгілік образдар көрініс тапты. 1930-шы жылдары үзілген осы үрдіс кейіннен XX ғасырдың 70-інші жылдарынан бастап қазақ прозасында өз соқпағына қайта түсті.

XX ғасырдың басында жарық көрген прозалық туындыларда басты ой өзегін романтикалық қаһармандардың оқшау қимылдары, іс-әрекеттері арқылы

жеткізу, қиял еркіндігі, қаламгердің субъективті көзқарасы сынды романтикалық бейнелеу тәсіліне ортақ принциптерді аңғарамыз. Қаламгерлер романтикалық тұлғаның төңірегіне шығармадағы басқа кейіпкерлерді топтастыра отырып, болып жатқан оқиғаға өз бағасын, көзарасын танытып отырады. Қаламгер қиялының шарықтауы мен субъективтілігі, дүниені өзінің эстетикалық мұраттары мен қалауына, қиялына сай бейнелеуге ұмтылысы ерекше романтикалық қаһармандарды дүниеге әкелді. Мұндай кейіпкерлер фольклорлық мұралар мен ауыз әдебиеті үлгілерінде қалыптасқан образ жасау дәстүрі негізінде сомдалды.

Шығармада қаһарманның дүниеге келген сәтінен кемеліне келген шағына дейінгі кезеңді тездетіп баяндау, уақытты сығымдау, оқиғаны тек соның айналасына жинақтап, дамыту сынды романтизм эстетикасына тән белгілер уақыт пен кеңістік категорияларына да әсер етеді. Фольклорлық үлгілерде оқиға желісі хронологиялық тәртіпте тізбектеле дамып, бас кейіпкерлердің іс-әрекетіне қатысы тұрғысынан көрінеді. Қазақ прозасының алғашқы үлгілерінде шығарманың құрылымдық компоненттерін жазушы идеалынан туған бас қаһарманның артықшылықтарын негіздеуге, оқшау әрекеттерін даралап отыруға қолдану жиі кездесті.

Алғашқы прозалық туынды М. Дулатовтың «Бақытсыз Жамал» романында романтизмге тән бейнелеу тәсілдерінің көрінуі ұлттық әдебиеттің өзіндік даму логикасынан туындайды. Прозаның енді ғана қалыптасуы тұсында тәжірибені бірден күрделі жанр романнан бастау қазақ мәдениетіндегі эстетикалық құбылысқа айналды. М. Дулатовтың «Бақытсыз Жамал» романындағы Жамал бейнесі даралауда, оған бөлекше мінез үстеуде, романтикалық портрет жасауда ауыз әдебиетінің эпикалық образ мүсіндеу үлгісінде жасалған. Мысалы: «көлге қонған аққудай», «жәннаттың пісіп тұрған алмасындай», «нұрлы жүз, жайнаған көз, қиылған қас» (Дулатов, 1991: 144). Жамалдың келбеті Ғалидың қабылдауында фольклор дәстүріндегі романтикалық нақыштармен айшықталса, Жамалдың романтикалық сипаттағы бейнесімен салыстырғанда Ғалидың портретінде нақтылық, реалистік сипат басым. Романда ғашықтардың өлең формасында берілген поэтикалық тілі баяндаушының қара сөзбен берілген баяндау стилінен ерекшеленеді. Шығарманың құрылымындағы махаббат туралы хаттар баяндауға эмоционалдық, экспрессивтік қуат қосқан.

XX ғасыр басындағы романтикалық көркемдік ойдың қалыптасу, даму үдерісінде фольклор қомақты орын алды. Романтизм көркем шығармаларда фольклорлық мотивтер мен ұстанымдарды қолдануда (Жамалдың ата-анасының бір балаға зар болуы, құдайдан бала сұрауы, Жамалды ұлша киіндіруі, қыздың қиындыққа тап болуы) көрінеді. Романда сол кезеңдегі қазақ ауылының шындығы реалистік негізде суреттелгенімен, Жамал мен Ахмет бейнесінің жасалу ерекшелігінде, хаттарының стилінде романтикалық элементтер бар деп айта аламыз. XX ғ. басында жазылған прозалық туындылардың құрылымындағы баяндаудан қара сөздің өлең өлшемдерімен, поэзия талаптарымен қойындасып келуі айқын көрінеді.

Махаббат пен зұлымдық тақырыбындағы С. Торайғыровтың «Қамар сұлу» романы – қазақ прозасының алғашқы легіндегі романтикалық сипаттағы шығармалардың бірі. Қамар мен Ахмет сияқты жастардың өз бақыты, бас бостандығы, махаббаты үшін күресі баяндалған романның бас-аяғы өлеңмен

көмкерілгенімен, негізі қара сөзбен жазылған. Өлеңмен жазылған сүйіспеншілік хаттары Қамар мен Ахметтің ойлары мен портретін берудің бір тәсілі ретінде көрінген. Қамарға қатысты «Бір нәрсені көңілдері ұнатып, мақтағысы келсе, «Уай, шіркін, мынау Қамардай екен» десуші еді» (Торайғыров, 1991: 81) – деген автордың суреттеуінде ол өз ортасынан озып туған, идеалды бейне биігіне көтерілген. Қамарға сырттай ғашық болып жүрген ауыл жігіттері оны көрсе, тілаузы байланып, бір ауыз сөз айта алмайды және оған бәрінің қолы жете бермейді. Қамар жазушының суреттеуінде сирек жаратылған, аса сұлу, әсемдіктің символы ретінде алынған. Қамардың поэтикалық портреті жазушының эстетикалық идеясына сәйкес халықтық эпос үлгілермен, фольклорлық дәстүр ізімен романтикалық сипатта суреттелген, нәзік сезімге құрылған. С. Торайғыров бұл шығармасында «қазақ поэзиясында әбден қалыптасып, өркен жайған әдіс-тәсілдерін, сөз қолданысын көбірек ұстанған. Сондықтан бас бостандығын аңсаған қазақ қызының трагедиясын тебірене толғайтын осы шығарманың поэзиялық сипаты басым. Өлеңдері де, қара сөзбен баяндаған тұстары да әсерлі сыршылдығымен, ойды айқын, анық жеткізуімен, халық тіліне тән бейнелілігімен» ерекшеленетінін З. Ахметов атап өтеді (Ахметов, 2008: 237).

Ахмет характері де романтикалық бейнелеу тәсілімен жасалған. Оның портреті де романтикалық бояумен берілген: «сұңқардың баласындай» жақсы бітімінде, «үлкен-кішілердің аузынан суын ағызып, көңілдеріндегі уын шығара жаздауында» нақтылықтан гөрі, бағалау сипаты басым. Шығармадағы образдардың жасалу ерекшеліктері турасында зерттеуші Ш. Елеуенов: «Біздің алдымыздан мынадай елеулі факт шығады: роман әлі де болса фольклорлық нормалар тартылысын толық жеңе алмаған. Кәдімгі реалды адамдар шектен тыс идеалдандырылады. Типтік мінездердің орнына бойына көптеген жағымды қасиеттер дарытылған (жағымсыз бейнелер болса жағымсыз мінездер) жинақтаулы образдар шығады. Автор ауызша-поэтикалық шығармашылықтың көне штамптарынан («күлгенде көзіңді алып кірсіз тісі») бас тартпайды. Бір сөзбен айтқанда романдық биікті бағындыру оңайға түскен жоқ», – деп жазады (Елеуенов, 1987: 110-111).

Кескіндік сипаттамасы, образ сомдау, мінездеу тұрғысынан да тұрмыстық күйбеңнен гөрі адамның асқақ рухын ардақтаған Қамардың характері романтизм үлгісінде жасалғанын көреміз. Ол – өз махаббаты үшін күрескен, арманы үшін өмірін де қиюға белін бекем бұған қайсар жан, күшті сезімнің адамы. Мұнда трагедиялық ахуал бас қаһарманның романтикалық мінез табиғатын қоюлатып жіберген. Қарапайым ауыл қызы емес, өзінің азаттығын арман еткен «күшті қаһарман, романтикаланған тұлға дәрежесіне» жеткен Қамар туралы зерттеуші Ә. Қоңыратбаев былай дейді: «Қамар... шын мәніндегі поэзиялық образ болып шыққан. Өзінің әділ, адалдық арманы жолында өлу – ерлік. Қамар – романтикаланған образ» (Қоңыратбаев, 1994: 275).

Қамар бойындағы еркіндікке ұмтылысты тек махаббат трагедиясымен байланыстыру шығарманың идеялық ерекшелігін толық аша алмайды. Шығармада ағартушылық идеялар болғанымен, автордың өз ортасының шындығын ашуға тырысқанымен, оның барлығы жеке тұлғаның рухани бостандыққа ұмтылысы, шексіз еркіндігінің аясында қалып отыр. Жазушы дайын әлеуметтік типтерді көрсеткен. Жеке адамның трагедиясына әлеуметтік ортаның талаптарымен келіспеушілік, қоғам шындығына наразылық себеп болып отыр.

Романның стилінде үлкен сезімшілдік сарыны сезіледі. Жалпы шығарма құрылымындағы көтеріңкі поэтикалық баяндаудан лиро-эпостық жырлардан бастау алған романтикалық сарын айқын аңғарылғанымен, жазушының ағартушылық идеялары да бой көрсетіп қалады. Ахмет пен оның достарының бойындағы ғылымға, оқу-білімге ұмтылысы, бас кейіпкер бойындағы биік сана мен ақылдылық, шығарманың кей тұстарында басы көрініп қалатын жалаң дидактика да ағартушылық идеяларының биігінде табылады. Мұның өзі ХХ ғасыр басындағы қазақ романтизмінің ерекшелігімен байланысты нәрсе.

С. Торайғыровтың романтика-философиялық әлемі Ш. Бөкеевтің, Б. Күлеевтің, М. Дулатовтың көркемдік әлемі сияқты өзінің ерекшеліктеріне ие және ерекше тәсілді талап етеді. Бұл жағдайда романтизм ерекшеліктерін анықтаудың еуропалық өлшемдері аталған ақындардың романтизмін анықтауда толық сәйкес келе бермеуі мүмкін. Тұжырымдай айтсақ, еуропалық романтизмнен айырмашылығы қазақ романтиктерінің шығармаларында романтикалық таным ағартушылық идеяларымен сабақтасып жатты.

С. Торайғыров романтизмі біртекті емес. Оның туындыларында болмыстың ырқына көнбеу, азаттық аңсау арнасымен қатар трагедиялық мұңды сарындар да кездеседі. С. Торайғыровтың трагедиялық тағдыры, ауыр науқастануы оның шығармашылығына да әсер етті. Тығырыққа тірелу, түңілу сарыны ақын шығармашылығында өмір мен өлімнің, жақсылық пен жамандықтың күресі, адамның қоғамдағы орны туралы философиялық ой-толғамдарға ұласады. Романтикалық көңіл-күйлер, тұйыққа түсу мотиві «Адасқан өмір» шығармасында кездеседі. Шығармада романтикалық қаһарман образы мен айқын авторлық позиция арасындағы байланыс, олардың тығыз қарым-қатынасы, автор мен қаһарман образының жымдасып кетуі тән. Шығарманың композициясы басты «Мен» деген жалғыз кейіпкердің, қайшылықты күрделі тұлғаның рухани өмірін суреттеуге құрылған. Автор шығарманың тартысын қоғам өмірінің қайшылығына ғана емес, ең алдымен адам жанының диалектикасына, санасы мен табиғаты арасындағы қайшылыққа құрады. Қабылдау күрделілігі характер жасау ұстанымдарының ерекшеліктерімен тереңдей түседі. «Адасқан өмір» шығармасының С. Торайғыровтың романтикалық дүниетанымында алатын өзіндік орны бар. Өйткені «Адасқан өмір» шығармасында С. Торайғыровтың философиялық романтизмі, кеңірек айтсақ, ғасыр басындағы қазақ әдебиетіндегі романтикалық бояудың алуан реңктері көрініс табады.

Ш. Құдайбердиев шығармашылығы оның метафизикалық дүниетанымымен тығыз байланысты. Оның философиялық концепциясында өмір мен өлімді, жоғары мен төменді қарсы қоюы маңызды орын алады. Нақты өмір сүріп, тіршілік еткенімен, ішкі рухани жан қозғалысынан, ардан ада, мейірімділіктен айырылған, шынайы махаббатты танымаған жандар өлі болып саналады, олар – төменгі әлемнің өкілдері. Әлемдік сопылық дәстүрімен байланысы күшті Шәкәрім үшін махаббаттың ғарыштық мәні бар, ол абсолюттік танымға – құдайды сезінуге баспалдақ сынды. Ш. Құдайбердиевтің махаббат тақырыбын арқау еткен шығармаларында шығыс әдебиетінің әсері байқалады. Мұнда субъективтілік сынды стильдік ортақтастық байқалады. Оны зерттеушілер романтикалық ойлау жүйесінің басты белгілерінің бірі ретінде қабылдайды.

Субъективтілік ұғымы көп ретте екі түрлі аспектіні қамтиды: бір жағынан, ол – өз эмоциялары мен пікірлерінде субъективтілік танытатын автордың көркемдік еркіндігі болса, екінші жағынан – «субъектіге», индивидуумға деген ерекше ықылас, қайталанбайтын адам тұлғасына табыну, оның ішкі әлеміне басымырақ назар аудару. Мұның екеуі де романтикалық шығармалар стилінде түрліше көрініс табады. Жеке тұлғаға ерекше назар аудару мағынасындағы субъективизм лирикалық кейіпкердің ішкі дүниесіне үңіліп, көркем шығарманы психологизммен байытады.

Психологизм еуропалық романтизмнің басты жетістіктерінің бірі екені әлемдік әдебиет тарихынан белгілі. Алайда Рудаки мен Жәми, Хафиз бен Саади, Науаи мен Хайям сынды ұлы шығыс ақындарының шығармаларында адамның, лирикалық кейіпкердің психологиялық ішкі жан әлемін терең суреттеу еуропалық әдебиеттен асып түспесе, кем емес. Шығыс лирикасы қаһарман көңіл-күйінің нәзік нюанстарын психологиялық тұрғыда шеберлікпен бейнелей алды. Романтикалық теорияға сәйкес, шығыс өнері – еуропалық романтизмнің өз алдына бір «атақонысы», көп тұстарда романтикалық поэзияның мазмұндық ерекшелігімен қатар, формалық ерекшеліктерін де анықтаған көркемдік жүйе. Шығыс әдебиетінде романтикалық мазмұндағы асқақтық айқын аңғарылады (Күмісбаев, 1994: 317).

Екінші жағынан, бейнеленетін болмысқа авторлық қатынастың субъективтілігі лирикалық поэзияда стильдің түрлі деңгейдегі ерекшеліктерін айқындайды: суреттеуден гөрі бейнеліліктің басымдығы, лиризм мен экспрессивтілік, бейнелеу тәсілдерінің «бағалаушылық» сипаты, және т.б. Романтикалық стильдің суреттеуден гөрі бейнеліліктің басымдығы сияқты маңызды ерекшелігінде суреткер объективті болмысты бейнелеп қана қоймай, ең алдымен оған өзінің қатынасын танытады.

Ақын шығармаларындағы діни-романтикалық мотив өмір мен өлім, жақсылық пен жамандық сынды метафизика үстемдік құрған дүниенің өзгеше суретін сомдауда, жоғары ақиқаттарға ұмтылуда байқалады және онда тіршілік ететін басты субъект – адам жанына айрықша назар аударылады. Субъект, құпия әрі ерекше тіршілік иесі ретіндегі адамның жаны туралы ілім суреткер шығармашылығының басты бағдары ретінде көрінеді. Ақын туындыларындағы лирикалық кейіпкердің кіші ғарыш болған жан дүниелері терең діни парадигмаларға, рухани сана архетиптеріне негізделген. Ш. Құдайбердиевтің шығыстың махаббат философиясындағы ізденістеріне, сопылардың философиялық-эстетикалық дәстүріне ден қоюы суреткердің жеке дүниетанымынан, рухани ізденістерімен, ақиқатты альтруистік махаббат деп түсінген интуитивтік таным-түйсігінен туындайды.

Махаббат – кез келген халық әдебиетіндегі басты тақырыптардың бірі. Махаббат тақырыбының шығыс пен батыс романтиктеріне ортақтығы екі мәдениеттің бірлігінде, адамға деген махаббат пен гуманизмді біртіндеп жинақтаған мәдени алмасулар мен тығыз қарым-қатынастың дамуында жатыр. Шығыс пен Батыстың рухани ізденістерін жинақтаудағы ауқымдылық ақынның имандылыққа, махаббатқа, танымға, өзін-өзі жетілдіруге, этика мәселелеріне сопылық көзқарастарға негізделген, адамгершілік өзекті сипаттағы, көп желілі дүниетанымдық парадигмасын танытады. Суреткер дүниетанымдық,

методологиялық тұғырының шырқау биігіне адам жаны, рухы, ары мен адамгершілік мәселелерін шығарады.

Өзіне дейінгі романтизм дәстүрін жалғастыра дамытқан М. Жұмабаевтың романтикалық дүниетанымына ХХ ғасырдың басындағы дүбірлі оқиғалар, өтпелі кезеңдегі ұлттық сананың оянуы әсер етті. М. Жұмабаев - қазақ өлеңіне Абайдан кейін өзгеріс жасаған реформатор ақын. Абай дәстүрін жалғастырып, жаңғыртып, әдебиетте ешкімге ұқсамайтын өзінің дара жолын салған Мағжан қазақ өлеңіне айрықша романтикалық ажар қосты. Ол романтикалық туындыларында болмысқа наразы болғандықтан, өзінің ішкі сезімін көбірек жырлайды, жеке тұлғаның рух мәңгілігін дәріптейді. Сонымен бірге ақынның ешкімге бас имейтін дербестігін, тәуелсіздігін, асқақ асаулығын бейнелейді.

ХХ ғасыр басындағы өтпелі дәуірдің орасан өзгерістерін, жаңа заманды түсіне алмаған М. Жұмабаевтың көркемдік дүниетанымы күрделі. Сондықтан оның шығармашылығын кереғарлыққа толы өмірі мен өлімін аңызға айналдырған қатал уақыттың аясында талдау заңды. Мағжан дүниетанымының күрделілігін, қайшылығын қозғағанда, суреткерлік шеберлігі мен тапқырлығы турасында емес, ақиқат болмыстың алдында өзіне қойған талабы сөз болады. Ақиқатқа адал суреткер әдебиетте үстемдік еткен қасаң қалыптар мен ережелердің шектеулі шеңберінен шыға алды. Өз туындыларында қатал да қайғылы өміріне налып, өлімді жиі ауызға алуы, түнекті жырлауы қарсыластарына ақынды даттауға табылмас айғақ болды.

Романтизмде жиі кездесетін тақырыптардың бірі – адам өмірінің трагедиялық сипаты, адам жалғыздығы, кемел емес, кем-кетігі көп әлемде адам өмірінің қайғы мен мұңға толы болуы. Қайғы мен түңілу сарыны романтизмге тән. Алайда романтик үшін түңілуде өзіндік оң мазмұн бар. Ол арманмен үндес. Романтикалық түсінік бойынша, ол тылсымды іштей танудың тәсілі, өмірге деген ұлы махаббаттың ащы толғағы іспетті. Мағжан романтизмін де осы тұрғыдан таныған жөн. Кеңестік заманның алмағайып өзгерістерін қабылдай алмау, жаңа қоғамға көңілі толмау ақынға идеалды тек өткеннен іздетіп қоймайды, өзінің ішкі әлеміне үңілтеді. Көркем туынды суреткердің жанынан терең орын алған сезім-күйлерден, өзін айрықша толғандырған құбылыстардан туады. Романтизм ізіндегі ақындар болмысқа наразы болғандықтан, ішкі сезімін көбірек жырлайды. Оның шығармаларынан рухани үйлесімді, сұлулық пен жақсылықты ерте заманнан аңсауын, ал өз ортасына, заманына деген сенімсіздігін, қанағат етпеген мінезін танимыз. Ақын жаңа дүниемен келісе алмағандықтан жалғызсырайды. Мағжан бабалардың байырғы дәуірін, өткен күнді аңсайды, өйткені жаңаның кескіні оған анық емес. Бірақ ол бірыңғай тірліктің қызығынан түңіле бермейді. Оның шығармалары терең сыршылдығымен, алысқа меңзер қиялшылдығымен, нәзік саздылығымен, түпсіз мұңға толы өзгеше бітімімен ерекшеленеді. Осы қасиеттер ақын дүниетанымының көркемдік-эстетикалық жүйесін құрайды. Романтизм әдісі ақынға сырттан келген жоқ, оның табиғи дарыны мен ол нәр алған ұлттық сөз өнерінің тереңінен бастау алды. Мағжан дүниетанымына жақын бұл әдісті уақыттың өзі алға тартты, ХХ ғасырдың басындағы өтпелі дәуір ұсынды.

Романтизм тарихына жіті көз жіберсек, ортақ типологиялық белгілерімен қатар әрбір жеке елде қалыптасқан нақты ұлттық тарихи жағдайларға байланысты жеке ерекшеліктердің болатынын да байқаймыз. Мұндай ерекшелік қазақ

романтизмiне де тән. Қазақ романтизмi мен еуропалық романтизмнiң ерекшелiктерi еуропалық әдебиетте романтизм құбылысының ағартушылыққа қарсылық нәтижесiнде қалыптасқандығында жатыр. Қазақ көркем мәдениетiнде ХХ ғ. басындағы романтиктер дүниетанымында ағартушылық идеяның iздерi байқалды, олардың ағартушылық ойларды насихаттады. Қазақ және Еуропа романтизмдерiнiң ерекшелiгi де осы мәсе­лемен байланысты.

Қазақ романтизмiнiң ұлттық бояуын айқындауда фольклорлық эстетикаға арқа сүйеймiз. ХХ ғасыр басындағы алғашқы прозалық туындыларда көркемдiк құралдарды суреткер идеалынан туған бас қаһарманның қасиеттерiн дәpiштеп, оның кесек iс-әрекеттерiн даралау мақсатында қолдану анық аңғарылады. Өйткенi шығармалардағы романтикалық ерлікке ұмтылған кейiпкерлердi даралау тұрғысында фольклорлық эстетика маңызды орын алды. Кейбiр Еуропа әдебиеттерiнде фольклорды пайдалану әдеби тәсiл деңгейiнде жүзеге асты да, романтикалық сипат фольклорлық стилизацияда ғана айқын көрiнiс тапты. Қазақ әдебиетiнде фольклор көптеген күрделi функцияларды атқарды. ХХ ғасыр басындағы прозалық шығармаларда фольклорлық дәстүр сюжет құруда (М. Дулатовтың «Бақытсыз Жамалы»), суреткердiң дүниетанымын, дүние қабылдауын бейнелеуде (Ш. Құдайбердиев «Әдiл-Мария, Ж. Аймауытов «Ақбiлек»), кейiпкерлер характерiн сомдауда (С.Торайғыровтың Қамары мен Ахметi, М. Дулатовтың Жамалы, т.б.), тiл өрнектерiнде айқын көрiнiс тапты. Фольклор қазақ романтизмiнiң мазмұндық және форма құрушы факторы ретiнде көрiндi. Қазақ әдебиетiнде фольклор романтик-қаламгерлердiң эстетикалық iзденiстерiнiң көркемдiк және рухани-философиялық феноменi ретiнде көрiндi.

Романтизм қазақ топырағында өзiнiң таза, еуропалық үлгiсiнде болған жоқ. Қазақ романтизмiне қарағанда классикалық Еуропа романтизмi, Германияда, Англияда романтикалық қиялшылдық белгiлi дәрежеде уақыт пен кеңiстiк тұрғысынан алғанда сол тұстағы өмiрден бiршама алыс тұрды. Еуропа романтизмiнде иррационалды, мистикалық сарындар басым түсiп жатты. Еуропаның романтикалық әдебиетiнде романтикалық кеңiстiк ретiнде экзотикалық алыс елдер, мистериялық биiктер, абстракциялық дүние алынды. Романтиктер әртүрлi тарихи дәуiрлердi, экзотикалық, құпия елдер мен жағдайларды суреттедi. Оларды шалғай елдер мен халықтардың таңғажайып тұрмыс-тiршiлiгi, өмiрi, табиғаты шабыттандырды. Романтикалық қаһармандардың бiразы «ел кезгендер, саяхатшылар» болды. Сондықтан шығарма сюжетiнде саяхат айрыша орын алды.

Ал қазақ романтизмiнiң құрылымы өз заманымен орайлас жатып, кезеңмен үндестiк тауып отырды. Өз заманына көңiлi толмай, қарсы болған тұлғаның жинақталған бейнесi жасалғанымен, ол өз дәуiрiнiң, сол ортаның адамы болды. Алыс мекендер де, экзотикалық шалғай жерлер де суреттелген жоқ. Оқиға көбiнесе таныс ортада, қазақ қоғамында өтедi (Жанұзақова, 2015: 177).

Еуропада, оның iшiнде ағылшын романтизмiнде тұлғаның «байрондық», бүлiкшiл, күрескер типi қалыптасты. Дарашыл тұлғаның титандық бейнесi жалпы әдебиетке үлкен әсер еттi. Еуропа романтизмiнде қоғамдағы түңiлу ұлғая келе «ғарыштық пессимизмге» әкелiп соқты. «Ғасыр ауруына» ұшыраған үмiтсiз, «ғаламдық қайғыға» батқан кейiпкерлер пайда болды. Әлеуметтiк кемелдену мүмкiн еместей көрiндi, әлем «қорқынышты, зұлымдыққа батқан» болмысында

(материалды қарым-қатынастардың көзсіз билігі, иррационалды тағдырлар, күнделікті өмірдегі мәңгі бірсарындылықтан түңілу) суреттелді (зар заман ақындарымен үндес). Бұл тақырып спецификалық «қара жанрларда» (А. Радклифтің, Ч. Мэтьюриннің «готикалық романдарында», Г. Клейстің «жазмыш трагедияларында») және Байрон, Э. Гофман, К. Брентано, Э. По шығармаларында көрінді. Еуропа романтизмінде романтикалық қаһарман өмір шындығынан жеріген, түңілген адам болып келеді. Шындық әсіреленіп, мистикалық образдар арқылы болмыстың басты қайшылықтарын жинақтап көрсетеді. Ал қазақ романтизмінің ерекшелігі шығармада өмірдің дағдылы көрінісі, адам мінездері шындыққа жақын болып келеді және еуропадағыдай мистикалық сарын, қорқынышты құпиялылық тән емес.

Қазақ романтизмінде де трагедиялық сарын зар заман ақындарының рухани құндылықтардың азып-тозуына налудан, дәуірге наразылықтан туған көңіл-күйінде, М. Жұмабаев, Б. Күлеев туындыларының түпсіз мұңға толы жаратылыс-бітімінде, С. Торайғыровтың «Адасқан өмір» шығармасындағы лирикалық кейіпкердің шықпас тұйыққа түсіп, мұң-қайғыға берілуінде кездеседі.

Ш. Құдайбердиев туындыларында романтикалық және ағартушылық тенденциялар аралас түсіп жатса, айқын романтикалық сана нәтижесінде Ш. Бөкеев пен М. Жұмабаев туындыларында мистикалық тенденциялар мен діни-философиялық ойлау жүйесінің еркіндігі, албырттығы аңғарылады. Ш. Бөкеев романтизміне өмір мен өлімнің мистикалық сабақтастығы, өзара байланысы тән. М. Жұмабаев романтизмі барлық бояумен жарқырай көрінеді. Ол романтизм үлгісінің барлық сұлу өрнектерін өз шығармашылығына көшіре білді. Ал С. Ерубаев, С. Сейфуллин романтизмі көбінесе кеңестік дәуірдің сол тұстағы өмір шындығынан туып, өршілдікке, асқақтыққа қол созады, төңкерістік даму барысында көрінеді. Кеңестік шындыққа үрейлене қарап, өтпелі дәуірдің өзгерістерін қабылдай алмаған М. Жұмабаев шығармаларындағы романтикалық көңіл-күйлер сол дәуір ауқымында туды. Суреткер мәселені өз түйсігі мен жүрек қалауы бойынша шешіп, саяси-элеуметтік қайшылықтарға толы замандағы ақынға тән рухани-көркемдік өзгерістерді, тұлға трагедиясын бейнелей білді.

Романтизмнің тууының алғышарттары Еуропа өміріндегі буржуазиялық төңкерістермен байланысты болды. Ресейде төңкеріс болмағанымен, романтизмнің буыны бекіп, қанатын кең жайды. Қазақ топырағында да буржуазиялық төңкерістер бола қойған жоқ. Алайда романтизмнің өркендеуінде қазақ даласына буржуазиялық қарым-қатынастардың орнығуы, ұлттық сана мен жеке тұлғаның сана-сезімінің оянуы, халық рухының, қоғамдық сананың жаңа деңгейге көтерілуі жемісін берді.

Қазақ романтизмі, ең алдымен, қазақ әдебиетінің алдыңғы дәуірлерінен бастау алады, яғни романтизмді көркемдік ойлаудың типі ретінде ұлттық ойлау жүйесінің ерекшеліктерімен түсіндіруге болады. Қазақ әдебиетіндегі романтизм әлемдік романтизм парадигмасымен жаңғырып, жалғасып жатқанымен, суреттеу тәсілдерінің қай-қайсысы болмасын қазақ бояумен көрініп жатты. XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиетіндегі романтикалық таным ұлттық прозаның даму тарихында аса маңызды орын алып, адам мен дүние құбылыстарын бейнелеуде негізгі әдіске айналуына құнарлы орта қалыптастырды. XX ғасырдың 20-30 жылдар прозасында романтизмге тән ұстанымдар, романтизмнің тұрақты

бейнелеу амал-тәсілдері анағұрлым айқын аңғарылды деп айтуға негіз бар. Суреткерлер шығармаларына романтизм үлгісіне тән сұлу өрнектер, жаңашылдыққа ұмтылыс, терең сезім күйі, нәзік сыршылдық тән болды.

XX ғасыр – қазақ халқының тарихындағы драмалық және тағдырлы кезең. XX ғасырдың 30-шы жылдарына дейін қазақ әдебиетінде діни-мифологиялық ойлау жүйесіне, дәстүрлі руханият пен дүниені терең идеалистік негізде қабылдауға, адамгершілік пен гуманизмге, философиялық парадигматикаға, мистикалық ұмтылыстарға негізделген, рухани-эстетикалық, көркемдік құндылығымен, адамгершілік және концептуалдық ізденістерімен ерекшеленетін романтизм тенденциясы сақталып келді. 1930-жылдардан кейін әдебиетте осы үрдіс үзіліп, қоғамдағы үлкен кері өзгерістер, тоталитарлық тәртіптің ұлғаюы, әдебиетте «социалистік реализм» әдісінің ресми түрде күшіне енуі әдеби процеске теріс әсерін тигізді. Арада біраз уақыт өткеннен кейін 60-жылдары әдебиетке осы олқылықтың орнын толтыруға әрекет еткен қаламгерлер, конъюктураға мойынсұна қоймайтын жаңа толқын келді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- Ахметов, З.А. (2008). *Асыл сөз арнасы*. Алматы.
- Дулатов, М. (1991). *Шығармалары, Жинақ*. Алматы.
- Елеукенов Ш.Р. (1987). *От фольклора до романа-эпопеи*. Алматы.
- Жанұзақова, Қ. (2015). *Қазақ романтизмінің поэтикасы. Монография*. Алматы.
- Жаксылыков, А.Ж. (1999). *Образы, мотивы и идеи с религиозной содержанием в произведениях казахской литературы. Монография*. Алматы.
- Кәкішұлы, Т. (2003). *XX ғасырдағы қазақ әдебиетіндегі әдеби ағымдар*, Алматы.
- Күмісбаев, Ө. (1994). *Терең тамырлар*. Алматы.
- Торайғыров, С. (1991). *Екі томдық шығармалар жинағы*. Алматы.
- Қоңыратбаев, Ә. (1994). *Қазақ әдебиетінің тарихы*. Алматы.

Millî Kültür Araştırmaları Dergisi (MİKAD)

Cilt: 2- Sayı: 1- Haziran 2018

ISSN: 2587-1331

DULOVO VE BABADAĞ TÜRK AĞIZLARINDA KULLANILAN “BİTTA” EDATI ÜZERİNE BİR İNCELEME

Özlem Demirel DÖNMEZ*

Fatma KOÇ**

ÖZET

“Bitta”, “bir” sayı sıfatı ile “taa” edatının birleşmesiyle oluşmuş olup “bittaa, bittâ, bitta, bitda” gibi farklı fonetik şekilleri görülmektedir. Anadolu ağızlarında tesadüf etmediğimiz “bitta” Dobruca Türk Ağızlarının bir kısmında yaygın olarak kullanılmaktadır. Özellikle Silistre Türk Ağızlarında sıklıkla karşılaştığımız sözcük, mevcut kaynaklarda zarf olarak değerlendirilmektedir. Sözcüğün zarf dışında farklı işlevlerdeki kullanımlarıyla karşılaşmamız konu üzerinde durmamızda etkili olmuştur. Çalışmada, Dobruca Bölgesi Türk Ağızlarında “bitta” sözcüğünün görüldüğü örnekler derlenerek işlevlerine göre bir sınıflandırma yapılması, “bitta” sözcüğünün tür ve köken bilgisi yönünden açıklanması amaçlanmaktadır.

Bu çalışmayla, birden fazla sözcüğün birleşerek oluşturduğu edatlardan biri olduğunu düşündüğümüz “bitta” edatının gelişim seyri, farklı fonetik söyleyişleri sayesinde takip edilebilecektir.

Anahtar Kelimeler: Bitta, , Dulovo, Babadağ.

AN INVESTIGATION ON THE "BITTEN" EDIT USED IN DULOVO AND BABADAĞ TURKISH AREAS

ABSTRACT

“Bitta” is formed by combining a “one” number addition and a “taa (more)” intensification and different phonetic forms such as “bittaa”, bittâ, bitta, bitda” are seen. The “bitta” we don’t coincide in Anatolian dialects is widely used in some parts of Turkish dialects. Especially the word we frequently encounter in Silistre Turkish dialects is used and also as envelopes in the sources. It has been effective when we talk about the use of the word in different functions outside the envelope. In the study, it is aimed to make a classification according to its functions by compiling all the samples in which the word “bitta” is seen in the Dobruca region Turkish dialects at the rate of available resources and to explain the word “bitta” in terms of species and origins.

With this work, the developmental progress of the "bitta" preceding which we think is one of the prepositions formed by combining more than one word can be followed by different phonetic expressions.

Key Words: Bitta, Dulovo, Babadağ.

GİRİŞ

“Bitta” sözcüğü Anadolu ağızlarında karşılaşmadığımız ancak Dobruca Türk ağızlarının çoğunda rastladığımız bir sözcüktür. Sözcüğün fonetik açıdan farklı şekillerde kullanıldığı görülmektedir; “bittaa”, bittâ, bitta, bitda” gibi. Çalışmamızın amacını, “bitta” sözcüğünün yapı ve anlam bakımından incelenmesi oluşturmaktadır. İki

* Doç. Dr. İnönü Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, ozlem.demirel@inonu.edu.tr.

** İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili Ve Edebiyatı Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, fatma_koc_1991@hotmail.com.

sözcüğün birleşmesi şeklinde oluştuğu anlaşılan “bitta” sözcüğünün nasıl ortaya çıktığı konusunda üç farklı teori oluşturabiliriz:

- 1 “Bitta”, “bir” sayı sıfatı ve “daha” pekiştirme edatının birleşmesinden oluşmuştur. “Bir” sözcüğündeki “r” ünsüzünün düşmesiyle ve “daha” sözcüğündeki “d” ünsüzünün tonsuzlaşarak “t” ünsüzüne dönüşüp ikizleşmesiyle “bitta” sözcüğü meydana gelmiştir. “Bitta”nın görüldüğü örneklerde “daha” anlamının yer alması bu teoriyi desteklemektedir.
- 2 “Bitta”, “bir” sayı sıfatı ve “tâ” edatının birleşmesiyle oluşmuştur. *Farsça olan “tâ” bağlama edatı, Harezmi, Çağatay, Kıpçak ve Batı Türkçesinde bağlama edatı olarak kullanılmış olup Kıpçak sahasında “ki, zira, için”; Çağatay sahasında “ki, -dığı için, daha, -a kadar, ancak, takdirde, zira”; Batı Türkçesi’nde ise “ki, -caya kadar, -den beri, artık, daha, zira” anlamlarında kullanılmıştır* (Hacıeminoğlu, 1992: 193-195). Sözcüğün Çağatay ve Batı Türkçesi sahasında “daha” anlamında kullanılması, bu anlamıyla Dobruca Ağızları’na geçmiş olabileceğini düşündürebilir.
3. “Bitta”nın, “bir” sayı sıfatı ile “taa”nın birleşmesiyle oluştuğu üçüncü ve en güçlü teorimizi oluşturmaktadır. Bölge ağızında daha anlamına gelen bir “taa” sözcüğü mevcut olup sözcük, zarf olarak değerlendirilmektedir (Cebeci, 2010: 243). “Taa”nın “bitta”nın fonetik yapısına uygunluğu ve bölge ağızında görülen farklı fonetik şekillerinin kullanım sıklığı bu teoriyi kuvvetlendirmektedir.

İkinci önemli soruysa “bitta”yı sözcük türü olarak edat mı yoksa zarf olarak mı değerlendirmemiz gerekmektedir?

Deliorman Türk Ağızları Sözlüğü’nde “bittaa” sözcüğü, *bir daha, ondan sonra şeklinde anlamlandırılarak zarf olarak değerlendirilmektedir* (Cebeci, 2010: 71).

Taradığımız metinlerden elde ettiğimiz cümlelerde, “bitta”nın zarftan farklı olarak edat fonksiyonunda kullanıldığını düşündüğümüz örnekler görülmektedir. Bu durum, “bitta” sözcüğünü sözcük türü olarak zarf mı yoksa edat olarak mı değerlendirilmesi gerektiği konusunda bir çelişkiye sebep olmaktadır.

Zarflarla edatlar çoğu kez birbirlerine karıştırılırlar hatta bakış açısının farklılığına bağlı olarak bazı Türkologlar tarafından zarf olarak değerlendirilen sözcükler bazıları tarafından edat olarak değerlendirilebilmektedir (Kara, 2009: 1282).

Edat şu şekillerde tanımlanmaktadır:

“Yalnız başına bir anlam taşımayan ancak isim ve isim soylu kelimelerden sonra gelerek sonuna geldiği kelimeyle cümledeki başka kelimeler arasında anlam ilişkisi kuran, gramer görevli müstakil kelime” (Korkmaz, 1992: 51).

“Edatlar, manaları olmayan sadece gramer vazifeleri bulunan kelimelerdir. Tek başlarına manaları yoktur. Hiçbir nesne veya hareketi karşılamazlar. Fakat manalı kelimelerle birlikte kullanılarak onları desteklemek suretiyle bir gramer vazifesi görürler” (Ergin, 1995: 339).

“Bir sözcükten sonra gelerek, o sözcükle ötekiler arasında ilgi kuran sözcük.” (Hatiboğlu, 1972: 56).

“Anlam ve görevleri daha çok tümce içinde, birlikte bulunduğu sözlerle beliren, sözcükler arasında ilgi kurmaya yarayan öğelere ilgeç denir.” (Aksan, 1983: 132)

“Sözcükler, kavramlar arasında anlam ilgisi kurmaya yarayan ve ancak bu görevleri için kullanılan sözcüklere ilgeç denir” (Gencan, 2001: 473).

Görüldüğü kadarıyla dilcilerin edat türü için tek başlarına anlamlarının olmaması, sözcükler arasında ilgi kurmaya yaraması ve cümle içindeki anlam ilişkisini dengelemesi noktasındaki fikirleri ortaktır. “Bitta” sözcüğü; tek başına bir anlam taşımaması, cümle içerisinde anlam dinamizmini sağlaması ve gramer vazifesi görmesi niteliklerini taşıyarak tür bakımından “edat” a yaklaşmaktadır.

Çekim ekleri dışında dilde gramer vazifeli bütün sözcüklerin edat olarak değerlendirildiği, dilde anlam elemanı olarak değil de görev elemanı olarak kabul edilen bütün sözcüklere edat denildiği ve bağlaçların, ünlemlerin de edat kapsamı içine girdiği unutulmamalıdır (Soydan, 2013: 2246).

“Bitta”nın zarf olarak değerlendirilmesi sözcüğün cümle içerisindeki göreviyle de uyuşmamaktadır. Zarf türü dilciler arasında şu biçimlerde tanımlanmıştır:

“Zarflar fiillerden, sıfatlardan, sıfat-fiillerden ve zarf niteliğindeki sözlerden önce gelerek onları zaman, yer, yön, nitelik, durum, azlık-çokluk bildirme, pekiştirme ve sorma gibi çeşitli yönlerden etkileyip değiştirerek anlamlarını daha belirgin duruma getiren sözlerdir” (Korkmaz, 2003: 451).

“Fiillerin ya da fiilimsilerin, sıfatların, zarfların anlamlarını zaman, yer ve yön, durum, nicelik, soru kavramlarıyla belirleyen ya da kısip sınırlayan kelimelere zarf denir” (Ediskun, 1996: 273).

“Eylemlerin, eylemsilerin, sıfatların ya da görevce kendine benzeyen sözcüklerin anlamlarını etkileyen, kimi kez güçlendirip kimi zaman kısıtlayan sözcüklere belirteç denir” (Aksan, 1983: 96).

“Bir sıfatın, bir fiilin, bir fiilimsinin başına gelerek anlamını niteleyen, belirten, değiştiren veya sınırlayan kelimelerdir.” (Bilgegil 1984: 216)

“Varlığının belirmesi yüklemle bağlı olan, yüklemle aracısız ilişki kuran biçimbirime belirteç denir” (Adalı, 2004: 36).

“Zaman, tarz, sebep, miktar, yön, vasıta ve şart bildirerek yüklemi tamamlayan cümle ögesi zarftır” (Karahana, 2011: 32).

“Varlığın nitelik adları sıfatlar, eylemin nitelik adları zarflardır” (Karaağaç 2011: 47).

Sıralanan tanımlarda zarfların; fiili, sıfatı, zarfi çeşitli yönlerden etkileyen sözcükler olduğu ortak kanaatine varılmıştır.

Taradığımız metinlerden elde ettiğimiz örneklere baktığımızda “bitta” sözcüğünün genellikle sözcükler veya cümleler arasında bağlantı kurmak veyahut pekiştirme göreviyle kullanıldığı görülmektedir. Bu yönüyle “bitta”yı edat türü içerisinde değerlendirebiliriz. Örneklerde “bitta” sözcüğü yerine kullanılacak olan 6 farklı sözcük tespit edilmiştir:

1. Başka
2. İşte
3. Sonra
4. Bundan Sonra
5. Bu Kadar
6. Bir Daha

1. Araştırmanın Metodolojisi

Bu çalışmada, Dulovo ve Babadağ Türk ağızlarına ait mülakat metinleri kullanılmıştır.¹ Söz konusu metinler taranarak “bitta” sözcüğünün görüldüğü örneklerin tamamı tespit edildi. “Bitta”nın, sözcük türü olarak kaç farklı şekilde kullanıldığı, hangi anlamları karşıladığı tespit edilerek bu tespitler sınıflandırıldı ve sayısal veriler doğrultusunda bir sonuca ulaşılmaya çalışıldı. Örnek cümlelerin sonunda yer alan “D”, Dulovo Ağızları’nı, “B” ise Babadağ Ağızları’nı, “D” ve “B” seslerinden sonra gelen ilk sayı metin, ikincisi ise sayfa numaralarını ifade etmektedir.

2. “Bitta” Sözcüğünün Yerine Kullanılabilecek Sözcükler

2.1. Başka

1. benim kızım orda bilmim bitta hacı bey B-8.205	benim kızım orda bilmim başka hacı bey B-8.205
2. dörte kadar dörtden sora oKumadıK bitda hamır yapardı annem yemekler yapardı çorba yapardı B-11.60	dörte kadar dörtden sora oKumadıK başka hamır yapardı annem yemekler yapardı çorba yapardı B-11.60
3. üç ay konışmadı búbam e bitta nápıcak ben āçan isdiyerim barışdıla D-019.18	üç ay konışmadı búbam e başka nápıcak ben āçan isdiyerim barışdıla D-019.18
4. yok başKa o hē vaKıt olmei kıkında kesele bi de altı ayında keselese kesele bittā evde yapTımız çöbalala. D-03.49	yok başKa o hē vaKıt olmei kıkında kesele bi de altı ayında keselese kesele başka evde yapTımız çöbalala. D-03.49
5. bi de kıklama yapılıo bittā doum günleri birinci senesi ikinci yılı. D-015.14	bi de kıklama yapılıo başka doum günleri birinci senesi ikinci yılı. D-015.14
6. bindallı káverengi bittaye şe édele gēcik yapeller andan so yeleni de öle yapele bu ön taraflanı şöle onnarı da gene öle gēcik yapelle don yelek isdese don yelek gı isdese hānteri gı hānterinin de ona göre şe edele kendlei yapele. D-024.30	bindallı káverengi başka şe édele gēcik yapeller andan so yeleni de öle yapele bu ön taraflanı şöle onnarı da gene öle gēcik yapelle don yelek isdese don yelek gı isdese hānteri gı hānterinin de ona göre şe edele kendlei yapele. D-024.30

¹ Demirel Dönmez, Özlem (2012). *Kuzeydoğu Bulgaristan Silistrelî İli Dulovo / Akkadınlar İlçesi Türk Ağızları*, Ankara: Gazi Kitabevi; Demirel Dönmez, Özlem (2018). *Romanya Tulça İli Babadağ İlçesi Türk Ağızları*, (basıma hazır).

7. fiçılara kuruyduk lâna andan sō bēber kıyması böbe yapadık büle kalabalık oldukdan soa kış neyle geçecek bi koca şe kıyadık böberleri töle yapaladı bittāe o tarna ōsun ne osa osun ta o kıymayı yedik kaşık kaşık. D-024.88	fiçılara kuruyduk lâna andan sō bēber kıyması böbe yapadık büle kalabalık oldukdan soa kış neyle geçecek bi koca şe kıyadık böberleri töle yapaladı başka o tarna ōsun ne osa osun ta o kıymayı yedik kaşık kaşık. D-024.88
--	--

8. bak şindi tatlı yaparız bittaye bizim yemeklemiz çōba yaparız, yāni yaparız yan başına bi yemek dā yaparız lâna aşı deriz, pirinçli deriz, kīma deriz biz o yanda nası dele bilmem börek. D-025.58	bak şindi tatlı yaparız başka bizim yemeklemiz çōba yaparız, yāni yaparız yan başına bi yemek dā yaparız lâna aşı deriz, pirinçli deriz, kīma deriz biz o yanda nası dele bilmem börek. D-025.58
--	---

9. şu bayla köünde yīmi üçün dōmu bi adam var yimi beşin dōmu vā bi adam da bittā otuzun dōmu var otuz birin dōmu var var tö bunna vā bir ki kişi yan en ğtiar tö o adam D-032.26	şu bayla köünde yīmi üçün dōmu bi adam var yimi beşin dōmu vā bi adam da başka otuzun dōmu var otuz birin dōmu var var tö bunna vā bir ki kişi yan en ğtiar tö o adam D-032.26
--	---

10. ālamak Kaldırınca hanı yateiri cenaze yateir hanı ora kadar aÇık ālala ama bittā yoK bitdi yoK ālamak. D-03.52	ālamak Kaldırınca hanı yateiri cenaze yateir hanı ora kadar aÇık ālala ama başka yoK bitdi yoK ālamak. D-03.52
---	---

2.2.İşte

1. onnar gitdiler sora geldi o Kemi geldi alsın bézi da dönmedi geri bitta köstenceden pinecediK B-17.27	onnar gitdiler sora geldi o Kemi geldi alsın bézi da dönmedi geri işte köstenceden pinecediK B-17.27
---	---

2. ne yapcáz işde öle iş bitta işe yollaladı kira gidedin hayvan yetmē şindi yok amma şindi āzır ēpsi. D-020.21	ne yapcáz işde öle iş işte işe yollaladı kira gidedin hayvan yetmē şindi yok amma şindi āzır ēpsi. D-020.21
--	--

3. kurbanın bu bacından çıkan onda çok özel çıkarıdı kasap o bitta oynadıkça yalabıdı o taş. D-021.33	kurbanın bu bacından çıkan onda çok özel çıkarıdı kasap o işte oynadıkça yalabıdı o taş. D-021.33
--	--

4. andan sora bittāye alıla gidele o çeyizlei dūne gelen bakadı o çeyizlee andan soa oturuydu bitta yerine D-024.23	andan sora bittāye alıla gidele o çeyizlei dūne gelen bakadı o çeyizlee andan soa oturuydu işte yerine D-024.23
--	--

5. esKiden töle yapaladı aÇık hamı	esKiden töle yapaladı aÇık hamı karıladı
------------------------------------	--

karıladı hêmen andan sora yuvalaladı onu bûle ufacık ufacık keseledi bittā ūmaçlık dedik ūmaç dèdi onnara. D-024.85	hêmen andan sora yuvalaladı onu bûle ufacık ufacık keseledi işte ūmaçlık dedik ūmaç dèdi onnara. D-024.85
6. bittaim ben geleli elli altı sene mi olmuş elli altı tō o kada tō o zemandan beri tō bu hanede025-31	işte ben geleli elli altı sene mi olmuş elli altı tō o kada tō o zemandan beri tō bu hanede025-31
7. öte gittikten sora bittā akşamsı da banket yapıōduk oturuyo bütün hepimiz.01-10	öte gittikten sora işte akşamsı da banket yapıōduk oturuyo bütün hepimiz.01-10
8. andan sona bittā gelini indiriken de indirke kaynata ne vèreceksin geline, indirmelik veriledi amma ev amma araba amma koç amma tāla bōle bi şeale veriledi. 01-31	andan sona işte gelini indiriken de indirke kaynata ne vèreceksin geline, indirmelik veriledi amma ev amma araba amma koç amma tāla bōle bi şeale veriledi. 01-31
9. şindi gelini alierler pindirele götürüle vardına indireler andan soa bittā takılıveri sabala işine silip süpümē derip toplamaa ō hō işine. 03-9	şindi gelini alierler pindirele götürüle vardına indireler andan soa işte takılıveri sabala işine silip süpümē derip toplamaa ō hō işine. 03-9
10. ōrdan geliyo bittā burayı. D-010.39	ōrdan geliyo işte burayı. D-010.39
11. nası dokıycaz şindi ne vakıt sümei işledik āşına alıdık ōnarı biz bi de çözedik çözdük mü o vakıt vādı güdüler onnara alıdık ōdan bittā çufalıa çekedik çufalıa giridik bittā ā bakalım dokıdık dokıdıkdan sora bittā çıkarısın kesesin giydirisin. 020-10	nası dokıycaz şindi ne vakıt sümei işledik āşına alıdık ōnarı biz bi de çözedik çözdük mü o vakıt vādı güdüler onnara alıdık ōdan bittā çufalıa çekedik çufalıa giridik işte ā bakalım dokıdık dokıdıkdan sora bittā çıkarısın kesesin giydirisin. 020-10
12. bittāe bün bayram bayram mı hāde orē bi sāngaç kuruladı aaşla va oda bûle onnara sāngaç kuruladı bittā gelen oda birbirne bayramlaşdı elni ōpedi oda işanla gidedik toplaşdı orae genÇ olanla sallanıladı sāngaç kuruladı. 024-73	işte bün bayram bayram mı hāde orē bi sāngaç kuruladı aaşla va oda bûle onnara sāngaç kuruladı bittā gelen oda birbirne bayramlaşdı elni ōpedi oda işanla gidedik toplaşdı orae genÇ olanla sallanıladı sāngaç kuruladı. 024-73

<p>13. keseledi töble incecik incecik hamır karııp da şindi dūkanla dolu kesele. 86 esKiden töle yapaladı aÇık hamı karıladı hēmen andan sora yuvalaladı onu büle ufacık ufacık keseledi bitta ūmaçlık dedik ūmaç dēdi onnara.</p>	<p>keseledi töble incecik incecik hamır karııp da şindi dūkanla dolu kesele. 86 esKiden töle yapaladı aÇık hamı karıladı hēmen andan sora yuvalaladı onu büle ufacık ufacık keseledi işte ūmaçlık dedik ūmaç dēdi onnara.</p>
--	--

<p>14. hic kimse ne elni hamlı ne bişe pide canın isdedimi varıp alele dūkandan andan sora hiÇ ne elleni hamlıle ne unele geldikTen sora pide yayeyler şeə sofranın üsdüne bittā kesele onnarı koyele hāde fırına fitree. 024-92</p>	<p>hic kimse ne elni hamlı ne bişe pide canın isdedimi varıp alele dūkandan andan sora hiÇ ne elleni hamlıle ne unele geldikTen sora pide yayeyler şeə sofranın üsdüne işte kesele onnarı koyele hāde fırına fitree. 024-92</p>
--	--

<p>15. kaynedeysin onun için yā o iç kayneyer oda dökeyri sıcanı decedim dökeyr bittā suyunu o suyunu bittā yeniden başKa tavaya koyerler bitta onu kaydada kaydada bal oliverier aÇık kalier. 024-99</p>	<p>kaynedeysin onun için yā o iç kayneyer oda dökeyri sıcanı decedim dökeyr bittā suyunu o suyunu bittā yeniden başKa tavaya koyerler işte onu kaydada kaydada bal oliverier aÇık kalier. 024-99</p>
---	---

<p>16. koyez bitta küplerin içine küple vadı küp dēdik onnara sataladı ya bārşladı yā sokakTa.024-100</p>	<p>koyez işte küplerin içine küple vadı küp dēdik onnara sataladı ya bārşladı yā sokakTa.024-100</p>
---	---

<p>17. yapan yapsa da geçe gidedi bittā şindi hemen kaçēp gidiverile tūkē gidile bilmem nere gidile hemen bırakiveri. 024-110</p>	<p>yapan yapsa da geçe gidedi işte şindi hemen kaçēp gidiverile tūkē gidile bilmem nere gidile hemen bırakiveri. 024-110</p>
---	---

<p>18. bittaim ben geleli elli altı sene mi olmuş elli altı tö o kada tö o zemandan beri tö bu hanede. 025-31</p>	<p>işte ben geleli elli altı sene mi olmuş elli altı tö o kada tö o zemandan beri tö bu hanede. 025-31</p>
---	---

<p>19. bittai beygilelen tälada işledik.025-32</p>	<p>işte beygilelen tälada işledik.025-32</p>
--	---

<p>20. iy baba sonunda çoK angārecilik vadı bu mokanlada hē gün angāre hegün angāre</p>	<p>iy baba sonunda çoK angārecilik vadı bu mokanlada hē gün angāre he gün angāre</p>
--	--

bıkTı de satdı begilei öküz aldı bittā öküzlen ne angāre olıcak bittā. 029-37	bıkTı de satdı begilei öküz aldı ište öküzlen ne angāre olıcak bittā. 029-37
21. iybaba sonunda çoK angārecilik vadı bu mokanlada hē gün angāre he gün angāre bıkTı de satdı begilei öküz aldı bittā öküzlen ne angāre olıcak bittā . 029-37	iy baba sonunda çoK angārecilik vadı bu mokanlada hē gün angāre he gün angāre bıkTı de satdı begilei öküz aldı bittā öküzlen ne angāre olıcak ište . 029-37
22. ēy koşulu güleşı de oldınan pelıvanı da geli, yörü geli, dışāladan davetli gelşler ē olu bittā o günü sūnet ēdeler. 029-76	ēy koşulu güleşı de oldınan pelıvanı da geli, yörü geli, dışāladan davetli gelşler ē olu ište o günü sūnet ēdeler. 029-76
23. bitTımi tamiri o boruları gene açeler dolayre korop gene çikei yukarı kalkei andan soa açıp kapısını gidee bittā nerē gidese. D-029.103	bitTımi tamiri o boruları gene açeler dolayre korop gene çikei yukarı kalkei andan soa açıp kapısını gidee ište nerē gidese. D-029.103
24. dēisi avşamı bittā bindalı giyēle oyniyēlē. D-030.6	dēisi avşamı ište bindalı giyēle oyniyēlē. D-D-030.6
25. bittā yuvala üsdüne yōgan, dōşek annaye misin ona yüklük dele annadın mı. D-032.11	ište yuvala üsdüne yōgan, dōşek annaye misin ona yüklük dele annadın mı. D-032.11
26. iki sene üç sene kuzuculuk yapTım tekesede çobandım anneye misin anadan soa bittā fırıncı oldum ekmek yapTım. D-032.64	iki sene üç sene kuzuculuk yapTım tekesede çobandım anneye misin anadan soa ište fırıncı oldum ekmek yapTım. D-032.64
27. sona bittā elimizle bñle yuvala topaladık topalak yasadık hade fırına saan falan yok amma yere atadık fırının yerine. D-032.66	sona ište elimizle bñle yuvala topaladık topalak yasadık hade fırına saan falan yok amma yere atadık fırının yerine. D-032.66
28. sora bittā tatarlar türKler alıveriş yapmā paysındıh bittā biz de türKçe konuşieriz. D-033.15	sora ište tatarlar türKler alıveriş yapmā paysındıh bittā biz de türKçe konuşieriz. D-033.15
29. gelişi balabanladan gelme bıra bi	gelişi balabanladan gelme bıra bi çoban

<p>çoban keçi çobanı kurue bu yeni köü bira yerleşei vegiden kaÇmış o zamanda vegi vamiş çokda andan soa bittā baltacı yeni kö deince yanı birası ōmanka hekes kesmiş baltaylan ev edinmiş. D-037.37</p>	<p>keçi çobanı kurue bu yeni köü bira yerleşei vegiden kaÇmış o zamanda vegi vamiş çokda andan soa işte baltacı yeni kö deince yanı birası ōmanka hekes kesmiş baltaylan ev edinmiş. D-037.37</p>
---	--

2.3. Sonra

<p>1. dünülū yapTıkdan sora isdelese nişan yapma yapıle bittā bāşış yapıle gelile nişanlıla D-03.1</p>	<p>dünülū yapTıkdan sora isdelese nişan yapma yapıle sonra bāşış yapıle gelile nişanlıla D-03.1</p>
---	--

<p>2. çok anattı bize o zūre ana āk yolundan giden şeleri anatdı bize dedi amma sesleemedim meraklıdım seslemē kitap almış getimiş odan bana bittaa da vakit olmadı olsa da ya onun işi bulundu ya benim konuşamadık öle sesleemedim D-019.8</p>	<p>çok anattı bize o zūre ana āk yolundan giden şeleri anatdı bize dedi amma sesleemedim meraklıdım seslemē kitap almış getimiş odan bana sonra da vakit olmadı olsa da ya onun işi bulundu ya benim konuşamadık öle sesleemedim D-019.8</p>
---	---

<p>3. on bi yaşında birincie gıtdim çocuk kadaşım başladı birincı okumā da ona yāum dēdi getı gōtürsün dēdi bana yaum sen de aÇık git yazmā okumā ūgren dēdi üç sene gıttim bitta gidemedim yollamadı bitta D-019.11</p>	<p>on bi yaşında birincie gıtdim çocuk kadaşım başladı birincı okumā da ona yāum dēdi getı gōtürsün dēdi bana yaum sen de aÇık git yazmā okumā ūgren dēdi üç sene gıttim sonra gidemedim yollamadı bitta D-019.11</p>
---	--

<p>4. çok anattı bize o zūre ana āk yolundan giden şeleri anatdı bize dedi amma sesleemedim meraklıdım seslemē kitap almış getimiş odan bana bittaa da vakit olmadı olsa da ya onun işi bulundu ya benim konuşamadık öle sesleemedim D-019.8</p>	<p>çok anattı bize o zūre ana āk yolundan giden şeleri anatdı bize dedi amma sesleemedim meraklıdım seslemē kitap almış getimiş odan bana sonra da vakit olmadı olsa da ya onun işi bulundu ya benim konuşamadık öle sesleemedim D-019.8</p>
---	---

<p>5. bişe annadıl mı be canım ne annadılcağ ōda biraz biraz dudukTan soa sen kaldırıp alıp gömeysin durulmu ya ōda bütün gün bittā götürüp gömēyle. D-03.56</p>	<p>bişe annadıl mı be canım ne annadılcağ ōda biraz biraz dudukTan soa sen kaldırıp alıp gömeysin durulmu ya ōda bütün gün sonra götürüp gömēyle. D-03.56</p>
---	--

<p>6. nası dokıycaz şindi ne vakıt sümei işledik āşına alıdık ōnarı biz bi de çözedik çözdük mü o vakıt vādı güdüler onnara alıdık ōdan bittā çufalıa çekedik çufalıa giridik bittā ā bakalım dokıdık dokıdıkdan</p>	<p>nası dokıycaz şindi ne vakıt sümei işledik āşına alıdık ōnarı biz bi de çözedik çözdük mü o vakıt vādı güdüler onnara alıdık ōdan sonra çufalıa çekedik çufalıa giridik bittā ā bakalım dokıdık dokıdıkdan sora bittā</p>
---	---

sora bittā çıkarısın kesesin giydirisin. D-020.10	çıkarısın kesesin giydirisin. D-020.10
7. sermiyez o bittā gavanozlara koyez onnarı hazır. D-021.60	sermiyez o sonra gavanozlara koyez onnarı hazır. D-021.60
8. kına geceleri gelini kınaladık geldikTen sora andan so bittā oynaladı oyun bitti mi gelini kınaladı bittāye dālışladı. D-024.28	kına geceleri gelini kınaladık geldikTen sora andan so bittā oynaladı oyun bitti mi gelini kınaladı sonra dālışladı. D-024.28
9. bittae yapeyle çıkıları götürile bırakıla oyneyēle oynadıkda aseyley gelen bakee bittā uşan şēlene. D-024.47	bittae yapeyle çıkıları götürile bırakıla oyneyēle oynadıkda aseyley gelen bakee sonra uşan şēlene. D-024.47
10. boklukla vadı yā töble bakadık camie bekledik bittā bāırışdık. D-024.68	boklukla vadı yā töble bakadık camie bekledik sonra bāırışdık. D-024.68
11. bittāe būn bayram bayram mı hāde orē bi sāngaç kuruladı aaşla va oda büle onnara sāngaç kuruladı bittā gelen oda birbirne bayramlaşdı elni öpedi oda işanla gidedik toplaşdı orae genÇ olanla sallanıladı sāngaç kuruladı. D-024.73	bittāe būn bayram bayram mı hāde orē bi sāngaç kuruladı aaşla va oda büle onnara sāngaç kuruladı sonra gelen oda birbirne bayramlaşdı elni öpedi oda işanla gidedik toplaşdı orae genÇ olanla sallanıladı sāngaç kuruladı. D-024.73
12. ā ile den köün uşayı toplaşdı töble geliledi vereydik uşaklara ona vereydik ona vereydik uşakla bittā gideledi bairāşarak başKa hanee giriledi yapadık Ta onnarı. D-024.75	ā ile den köün uşayı toplaşdı töble geliledi vereydik uşaklara ona vereydik ona vereydik uşakla sonra gideledi bairāşarak başKa hanee giriledi yapadık Ta onnarı. D-024.75
13. bittā onu kesedik kazıdık içini ikiye bölüvereydik kapızı bittā kazgalaçlan kazıdık onun için kazıdık. D-024.95	sonra onu kesedik kazıdık içini ikiye bölüvereydik kapızı bittā kazgalaçlan kazıdık onun için kazıdık. D-024.95
14. andan sō bittā kaynadıdık doldureydik bakı içine kazıdık onun için atadık bittā kaplalan hayvanlara. D-024.96	andan sō bittā kaynadıdık doldureydik bakı içine kazıdık onun için atadık sonra kaplalan hayvanlara. D-024.96
15. kaynedeysin onun için yā o iç kayneyer oda dökeyri sıcanı decedim dökeyr bittā suyunu o suyunu bittā	kaynedeysin onun için yā o iç kayneyer oda dökeyri sıcanı decedim dökeyr sonra suyunu o suyunu bittā yeniden başKa

yeniden başKa tavaya koyerler bitta onu kaydada kaydada bal oliverier aÇık kalier. D-024.99	tavaya koyerler bitta onu kaydada kaydada bal oliverier aÇık kalier. D-024.99
16. kaynedeyersin onun için yā o iç kayneyer oda dökeyri sıcanı decedim dökeyr bittā suyunu o suyunu bittā yeniden başKa tavaya koyerler bitta onu kaydada kaydada bal oliverier aÇık kalier. D-024.99	kaynedeyersin onun için yā o iç kayneyer oda dökeyri sıcanı decedim dökeyr bittā suyunu o suyunu sonra yeniden başKa tavaya koyerler bitta onu kaydada kaydada bal oliverier aÇık kalier. D-024.99
17. ben bilmiem bulgarca ama bilerle. ben gitmedim çok bi kez bi kez gitdim ben bittā vazgeçivedim.D-024.111	ben bilmiem bulgarca ama bilerle. ben gitmedim çok bi kez bi kez gitdim ben sonra vazgeçivedim.D-024.111
18. bir işan önünde yeder öküzleri yaut da begilei öle işledik ama gene iyidi de sona elli altıda tekese kuruldu bittā biS gömedik öle şele. āh tūrkede nēde? vā koparatif vā. D-026.24	bir işan önünde yeder öküzleri yaut da begilei öle işledik ama gene iyidi de sona elli altıda tekese kuruldu sonra biS gömedik öle şele. āh tūrkede nēde? vā koparatif vā. D-026.24
19. soradan suu bulmuşla ta buda bi kulam içinde içme suunu ta odan beri bittā kö o hale gelii bu kö yā kārakoç. D-029.54	soradan suu bulmuşla ta buda bi kulam içinde içme suunu ta odan beri sonra kö o hale gelii bu kö yā kārakoç. D-029.54
20. okuduK ēpeyce okuduK buraa geldik bittae kuran okuduk kuranlamızı okuduK ne bilem onı tālaa gidedik. D-031.12	okuduK ēpeyce okuduK buraa geldik sonra kuran okuduk kuranlamızı okuduK ne bilem onı tālaa gidedik. D-031.12
21. su kaynadılı ısıdılı su yıkanır kefinlenir, kefine sarılı şe ede hade bittā mezalía okula. D-032.92	su kaynadılı ısıdılı su yıkanır kefinlenir, kefine sarılı şe ede hade sonra mezalía okula. D-032.92
22. Kal bizde biz bittā Kureşle oynacaz o sangaca Koycam seni o başKa yere mālē göterecem paytonnan sēni. D-033.22	Kal bizde biz sonra Kureşle oynacaz o sangaca Koycam seni o başKa yere mālē göterecem paytonnan sēni. D-033.22
23. yāni soanı dorarım isde parçalarım eti yıkarım isde yıkadına kazana koyduna bittā kavurierim onu tuzunna biberinnen kim isdese patates koyer kim isdese başKa	yāni soanı dorarım isde parçalarım eti yıkarım isde yıkadına kazana koyduna sonra kavurierim onu tuzunna biberinnen kim isdese patates koyer kim isdese başKa

şey koyer de töle yapıeriz. D-033.50	şey koyer de töle yapıeriz. D-033.50
24. bi şey koymez etni koruz soannan eti bittā tuzunnan kimyonunnan böberinnen āmıra koyez küçük küçük yapeeriz āmırı koyeriz aÇık toplayıp sıkıeriz, başKa pide yaparız pazı açıeriz. D-033.55	bi şey koymez etni koruz soannan eti sonra tuzunnan kimyonunnan böberinnen āmıra koyez küçük küçük yapeeriz āmırı koyeriz aÇık toplayıp sıkıeriz, başKa pide yaparız pazı açıeriz. D-033.55
25. ramazan tutardıh küçükke ramazan tutardıh avşam olduna adamnar gideyle cāmıe oca çıhardı bize birer parça kolaŞ alırdıh elimize bekleriz ezannı oca çıkeir kapıdan yapıeridi bize bittā bāıralak ezan oldu dee eve toplandıh. D-033.77	ramazan tutardıh küçükke ramazan tutardıh avşam olduna adamnar gideyle cāmıe oca çıhardı bize birer parça kolaŞ alırdıh elimize bekleriz ezannı oca çıkeir kapıdan yapıeridi bize sonra bāıralak ezan oldu dee eve toplandıh. D-033.77
26. ak aş pirinci yıkayesin kabadesin koyeyesin ateşe pişmē bulaşdımi sūdünü koyesin, şekerni koyesin, bi püsgecik duz ateysin aÇık ēmen adet yerine gelicek kada işTe töle soudumu kotareysin bittā taslara koyeyesin. D-040.14	ak aş pirinci yıkayesin kabadesin koyeyesin ateşe pişmē bulaşdımi sūdünü koyesin, şekerni koyesin, bi püsgecik duz ateysin aÇık ēmen adet yerine gelicek kada işTe töle soudumu kotareysin sonra taslara koyeyesin. D-040.14
27. pindircek oldukdan sora basma üç döt mētre basmaı koyele geline tutup kolundan arabaa iŋgele götürüi kızın iŋgeleri arabaa pidiri bittā gidı gelin alıcı. D-03.6	pindircek oldukdan sora basma üç döt mētre basmaı koyele geline tutup kolundan arabaa iŋgele götürüi kızın iŋgeleri arabaa pidiri sonra gidı gelin alıcı. D-03.6
28. el etek aldı sırada geldirenmi posTuna oturu bitta demek talipler ona yörüdü D-012.9	el etek aldı sırada geldirenmi posTuna oturu sonra demek talipler ona yörüdü D-012.9
29. birinci günü kaÇdıım ikinci günü bubam gene yollamadı, rāmetli, üçüncü günü gene kaÇdıım bittā muallimler de bırahmadı. D-02.4	birinci günü kaÇdıım ikinci günü bubam gene yollamadı, rāmetli, üçüncü günü gene kaÇdıım sonra muallimler de bırahmadı. D-02.4
30. gelile bittā başlıla gelmē. D-06.12	gelile sonra başlıla gelmē. D-06.12

2.5. Bu Kadar

1.töle acık āla şeydir oturuşurūdukda annadıla soa başgası biri geldimi yeniden gene aÇık ālala töle bittā . D-03.55	töle acık āla şeydir oturuşurūdukda annadıla soa başgası biri geldimi yeniden gene aÇık ālala töle bu kadar . D-03.55
2. bu kışın kıza dedim acık oku bakaim bā ne bilgiler aldın bu zūre anaa gitmişle túrkādan acık okumā başladı uşakla başladı gürültü yapmā a dedim sora sora söyle kaldı töle bittā . D-019.7	bu kışın kıza dedim acık oku bakaim bā ne bilgiler aldın bu zūre anaa gitmişle túrkādan acık okumā başladı uşakla başladı gürültü yapmā a dedim sora sora söyle kaldı töle bu kadar . D-019.7
3. domātēs töle doradım manca gibi nası manca yapeysin domātēSi yimē koydum kavanozlara kapaıp kaynatdık kış vaKtı yimē bittā . D-02.74	domātēs töle doradım manca gibi nası manca yapeysin domātēSi yimē koydum kavanozlara kapaıp kaynatdık kış vaKtı yimē bu kadar . D-02.74
4. egel gelin alıcılı olusa hanı gelile kızın tarafına pindirip aleyler hepsi olē doyurulē de sulanē de pindirile kızını gidi bittā . D-03.11	egel gelin alıcılı olusa hanı gelile kızın tarafına pindirip aleyler hepsi olē doyurulē de sulanē de pindirile kızını gidi bu kadar . D-03.11
5. nası dokıycaz şindi ne vakıt sümei işledik āşına alıdık ōnarı biz bi de çözedik çözdük mü o vakıt vādı güdüler onnara alıdık ōdan bittā çufalıa çekedik çufalıa giridik bittā ā bakalım dokıdık dokıdıkdan sora bittā çıkarısın kesesin giydirisin. D-020.10	nası dokıycaz şindi ne vakıt sümei işledik āşına alıdık ōnarı biz bi de çözedik çözdük mü o vakıt vādı güdüler onnara alıdık ōdan bittā çufalıa çekedik çufalıa giridik bittā ā bakalım dokıdık dokıdıkdan sora bu kadar çıkarısın kesesin giydirisin. D-020.10
6. uşak dünyaya geldi mi götürüledi dedee okudu üfledi bittā onu bilidik bizde. D-024.43	uşak dünyaya geldi mi götürüledi dedee okudu üfledi bu kadar onu bilidik bizde. D-024.43
7. āy kimin ne canı isdese nası tüküle söyleledi, uyusun da büüsün kocaman çocuk osun, bilmem ne osun, elleri bilmem dēt gömesin, benim çocum büyüün bilmem ne şe gitsin töle töle uyudula uşai bittā . D-024.52	āy kimin ne canı isdese nası tüküle söyleledi, uyusun da büüsün kocaman çocuk osun, bilmem ne osun, elleri bilmem dēt gömesin, benim çocum büyüün bilmem ne şe gitsin töle töle uyudula uşai bu kadar . D-024.52
8. kalan bittā hepsi olu. 032-18	kalan bu kadar hepsi olu. 032-18

9. andan soa kadın cömatı to oda ayrı kadın cömatına da sorulur âret haKınıızı helal edin dei onna da helal osun de hade bittâ . D-032.95	andan soa kadın cömatı to oda ayrı kadın cömatına da sorulur âret haKınıızı helal edin dei onna da helal osun de hade bu kadar . D-032.95
--	--

10. başdan tēksilde işledim sona tēksdil kapandı dikiş yerine girdim çanta dikmē girdik ordan da çıkdım bittâ . D-034.29	başdan tēksilde işledim sona tēksdil kapandı dikiş yerine girdim çanta dikmē girdik ordan da çıkdım bu kadar . D-034.29
---	--

11. pamca deklei çıbıktan yapasın şüle öle bekcı olur vüdu mu akırı çıba geçemezsen bi de tutulusun sen beklesin denişdisin o bekcii bittâ . D-037.19	pamca deklei çıbıktan yapasın şüle öle bekcı olur vüdu mu akırı çıba geçemezsen bi de tutulusun sen beklesin denişdisin o bekcii bu kadar . D-037.19
--	---

2.6. Bir Daha

1. keşKei biz başdan pişireiz ekini, būdai ēkin pişiresin pişidikden soa kayadan çekesin bulgur olee koyesin bittâ koyesin pişiresin. D-03.14	keşKei biz başdan pişireiz ekini, būdai ēkin pişiresin pişidikden soa kayadan çekesin bulgur olee koyesin bir daha koyesin pişiresin. D-03.14
--	--

2. o sora deme ki bittâ ne vaKıt vasa vaKtın yapeysin gene bir iki komşı çaaresin keseysin bi tavık mı kesisen bi horaz mı kesicen yapeysin mancaayı hāde. D-03.51	o sora deme ki bir daha ne vaKıt vasa vaKtın yapeysin gene bir iki komşı çaaresin keseysin bi tavık mı kesisen bi horaz mı kesicen yapeysin mancaayı hāde. D-03.51
---	---

3. toplani o kocaman bi kazan toplaniyeri o kazanlada pişireyez onnarı pişiriyeriz andan sona süzülüyemiz çuvalın içinde süzöldüne suyu çiki onun toplani sade o sūu bittâ kaynadılı kaynadılı çok az bi şey kalıyer ondan. D-021.55	toplani o kocaman bi kazan toplaniyeri o kazanlada pişireyez onnarı pişiriyeriz andan sona süzülüyemiz çuvalın içinde süzöldüne suyu çiki onun toplani sade o sūu bir daha kaynadılı kaynadılı çok az bi şey kalıyer ondan. D-021.55
---	---

4. kına geceleri gelini kınaladık geldikTen sora andan so bittâ oynaladı oyun bitti mi gelini kınalaladı bittāye dālışladı. D-024.28	kına geceleri gelini kınaladık geldikTen sora andan so bir daha oynaladı oyun bitti mi gelini kınalaladı bittāye dālışladı. D-024.28
---	---

5. başTan toplasıdı áhal avşam annadı mı	başTan toplasıdı áhal avşam annadı mı bir
--	--

bittā davūla gūlee gümbe gümbe. D-024.29	daha davūla gūlee gümbe gümbe. D-024.29
6. bittae yapeyle çıkıları götürile bırakıla oyneyēle oynadıkda aseyle gelen bakee bittā uşan şēlene. D-024.47	bir daha yapeyle çıkıları götürile bırakıla oyneyēle oynadıkda aseyle gelen bakee bittā uşan şēlene. D-024.47
7. bittā bi bāriş yapadık mālenin uşakları topladıkdı andan so. D-024.70	bir daha bi bāriş yapadık mālenin uşakları topladıkdı andan so. D-024.70
8. bittā onu kesedik kazıdık içini ikiye bölüvereydik kapızı bittā kazgalaçlan kazıdık onun içini kazıdık. D-024.95	bittā onu kesedik kazıdık içini ikiye bölüvereydik kapızı bir daha kazgalaçlan kazıdık onun içini kazıdık. D-024.95
9. andan sō bittā kaynadıdık doldureydik bakı içine kazıdık onun içini atadık bittā kaplanan hayvanlara. D-024.96	andan sō bir daha kaynadıdık doldureydik bakı içine kazıdık onun içini atadık bittā kaplanan hayvanlara. D-024.96
10. sūnet dūnleri pelivanları tutasın davulcu tutasın oynala sūnet kınasını yapala oynala cerraġ toplala sonra bittā cerraġ gelmez oldu dokturla geldi. D-028.12	sūnet dūnleri pelivanları tutasın davulcu tutasın oynala sūnet kınasını yapala oynala cerraġ toplala sonra bir daha cerraġ gelmez oldu dokturla geldi. D-028.12
11. sora bittā tatarlar türKler alıveriş yapmā paysındıh bittā biz de türKçe konuşieriz. D-033.15	sora bittā tatarlar türKler alıveriş yapmā paysındıh bir daha biz de türKçe konuşieriz. D-033.15
12. o ōca şindi oldu ēzan dee bittā biz bāirma çağırdı bağırdı ēzanı oKudu şūlböreg o ogudu dee bāırdıh evimize gidediK. D-033.79	o ōca şindi oldu ēzan dee bir daha biz bāirma çağırdı bağırdı ēzanı oKudu şūlböreg o ogudu dee bāırdıh evimize gidediK. D-033.79
13. bīdan ne zaman urumla gitdikTē sona germanla geldinen pate ablanın bacānı kīmişlar gečeke maşına iy ama kākōç köne varıka maşınala dūmuş dōneyle geri yapele pāte ablanın bacanı ondan soa çeke gide arabala bittā görimemiş. D-037.3	bīdan ne zaman urumla gitdikTē sona germanla geldinen pate ablanın bacānı kīmişlar gečeke maşına iy ama kākōç köne varıka maşınala dūmuş dōneyle geri yapele pāte ablanın bacanı ondan soa çeke gide arabala bir daha görimemiş. D-037.3
14. on bi yaşında birincie gitdim çocuk kadaşım başladı birincı okumā da ona	on bi yaşında birincie gitdim çocuk kadaşım başladı birincı okumā da ona

yāum dēdi geṭī gōtūrsūn dēdi bana yaum sen de aÇık git yazmā okumā ūgren dēdi ūç sene gittim bitta gidemedim yollamadı bitta D-019.11	yāum dēdi geṭī gōtūrsūn dēdi bana yaum sen de aÇık git yazmā okumā ūgren dēdi ūç sene gittim bitta gidemedim yollamadı bir daha D-019.11
--	---

SONUÇ

1. Derlenen metinlerde “bitta” sözcüğünün yerine kullanılabilir toplam 6 sözcük tespit edilerek bunların içerisinde en çok “işte” ve “sonra”; en az “başka” ve “bu kadar” kullanılmış olup söz konusu sözcüklerin sayısal verileri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

“Bitta” Edatının Yerine Kullanılabilir Sözcükler	Sayı
1.Bitta = Başka	10
2.Bitta = İşte	29
3.Bitta = Sonra	30
5.Bitta = Bu Kadar	11
6.Bitta = Bir Daha	14
	TOPLAM=94

2. “Bitta” edatının 10 farklı fonetik şekli görülmektedir. Bir sözcüğü ile “taa” edatının birleşmesi sonucu oluştuğunu düşündüğümüz “bitta” edatının izlediği fonetik değişikliği aşağıdaki şekillerin sayısal verileri de destekler niteliktedir: Bir + Taa > bitaa > Bittaa (2) > Bittâ (62) > Bitta (16).

“Bittaye”, “bitta” edatının sonuna eklenen bir yönelme eki fikrini akla getirmektedir: “Bir + taa + (y)e” şeklinde yönelme ekinin kalıplaşarak anlamı pekiştirdiği düşünülebilir. “Bittaim” hususunda, “bir + taa + kim” sözcüklerinin birleşmesi sonucu ortaya çıkan yapının zaman içerisinde “işte” anlamını kazandığı şeklinde bir yorum yapabiliriz.

Bütün bunlara dayanarak “bitta” edatının henüz bitmemiş bir şekil olduğunu ve gelişimini sürdürmeye devam ettiğini söyleyebiliriz.

Fonetik Şekil ve Tekrar Sayısı	Anlamları
Bitda (1)	Başka
Bitta (1)	Başka
Bitta (9)	İşte
Bitta (2)	Sonra
Bitta (3)	Bu Kadar
Bitta (1)	Bir Daha
Bittaa (2)	Sonra

Bittâ (4)	Başka
Bittâ (15)	İşte
Bittâ (24)	Sonra
Bittâ (7)	Bu Kadar
Bittâ (12)	Bir Daha
Bittâ (1)	Bu Kadar
Bittaye (2)	Başka
Bittâye (1)	Sonra
Bittâe (1)	Başka
Bittâe (1)	İşte
Bittae (1)	Sonra
Bittae (1)	Bir Daha
Bittaim (2)	İşte
Bittai (1)	İşte

3. “Bitta” edatının” bu kadar” anlamında kullanıldığı cümlelerde bitta” sözcüğünün daha çok cümlenin sonunda yer alması dikkat çeken bir özelliktir.

4. “Bitta” edatının yer aldığı ağız bölgesinde yaygın kullanımı sözcüğün halkın diline yerleşmiş olduğunu göstermektedir. Ayrıca “bitta” edatının farklı anlamlarda kullanılması da söz konusu ağız bölgesi için önemli ve göze çarpan bir ağız özelliğidir. “Bitta”nın kullanıldığı örneklerle dayanarak sözcüğün zaman içerisinde bu anlamlarından uzaklaşarak pekiştirme fonksiyonunun ağırlık kazanacağı öngörülebilir.

KAYNAKÇA

ADALI, Oya (2004). *Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler*, İstanbul: Papatya Yay.

AKSAN, Doğan (1983) vd. Neşe Atabay, İbrahim Kutluk, Sevgi Özel, *Sözcük Türleri*, Ankara: TDK Yay.

BİLGEGİL, M. Kaya (1984). *Türkçe Dilbilgisi*, İstanbul: Dergâh Yay.

CEBECİ, İsa (2010). *Örneklerle Deliorman Türk Ağızı Sözlüğü*, Ankara: TDK Yay.

DEMİREL DÖNMEZ, Özlem (2012). *Kuzeydoğu Bulgaristan Silistreli İli Dulovo / Akkadınlar İlçesi Türk Ağızları*, Ankara: Gazi Kitabevi.

DEMİREL DÖNMEZ, Özlem (2018). *Romanya Tulça İli Babadağ İlçesi Türk Ağızları*, (basıma hazır).

EDİSKUN, Haydar (1996). *Türk Dilbilgisi*, İstanbul: Remzi Kitabevi.

ERGİN, Muharrem (1995). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Yay.

GENCAN, Tahir Nejat (2001). *Dilbilgisi*, Ankara: Ayraç Yay.

HACIEMİNOĞLU, Necmettin (1992). *Türk Dilinde Edatlar*, İstanbul: MEB Yay.

- HATIPOĞLU, Vecihe (1972). *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK Yay.
- KARA, Funda (2009). “Edat Ve Zarf Üzerine Bazı Düşünceler”, *Turkish Studies*, Sayı: 4/3.
- KARAAĞAÇ, Günay (2011). *Türkçenin Söz Dizimi*, İstanbul: Kesit Yay.
- KARAHAN, Leyla (2011). *Türkçede Söz Dizimi*, Ankara: Akçağ Yay.
- KORKMAZ, Zeynep (1992). *Grammer Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK Yay.
- KORKMAZ, Zeynep (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: TDK Yay.
- SOYDAN, Serpil (2013). “Karışık Dilli Eserlerin Söz Varlıklarından Edatlara Bir Bakış”, *Turkish Studies*, Sayı: 8/9.

Millî Kültür Araştırmaları Dergisi (MİKAD)

Cilt: 2- Sayı: 1- Haziran 2018

ISSN: 2587-1331

ҚАЗАҚ, НОҒАЙ ЖӘНЕ ҚАРАҚАЛПАҚ ТҮРКІЛЕРІНІҢ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРІ

ҚАЛЫБАЕВА Қ.С.*

Түйіндеме

Алтын Орданың құлдырауынан кейін пайда болған халықтардың бірі қыпшақ-ноғай халқы еді. Тарихи жазбаларда бұл бірлестіктің Ноғай елі деп аталатыны белгілі. Ноғай қауымдастығының ыдырағаннан кейін, бірнеше хандық ыдырады. Нәтижесінде, заманауи ноғай, қарақалпақ және қазақ халқы қалыптасты. Бір кездері ең жақын салыстырмалы халықтар деп саналатын бұл қазақтар, қарақалпақ, ноғайлар бір-бірінен алыстап кеткен. Оның негізгі себебі - аумақтық қашықтыққа ғана емес, сондай-ақ салыстырмалы ұлттардың кейінгі дамуында болған экономикалық және тарихи оқиғалардың салдары. Нәтижесінде, қазіргі уақытта тілдердің тілдерінде көптеген айырмашылықтар бар. Және оның кейбір ерекшеліктері фразеологияда көрініс табады.

Тірек сөздер: қазақ, ноғай, қарақалпақ, фразеологизм, бұлғар, половец.

KAZAK, NOGAY VE KARAKALPAK TÜRKLERİNİN DEYİMLERİ

ÖZET

Altın Orda hanlığının yıkılmasından sonra ortaya çıkan halklardan biri Kıpçak-Nogay halkıydı. Tarihsel kayıtlar bu derneğin Nogay ülkesi olduğunu göstermektedir. Nogay derneğinin çöküşünden sonra birkaç hanlık çöktü. Sonuç olarak modern Nogay, Karakalpak ve Kazak halkı kuruldu. Bir zamanlar en yakın akraba halkı olduğu düşünülen bu Kazaklar, Karakalpak, Nogay, birbirlerinden ayrılırlar. Temel nedeni yalnızca bölgesel mesafeler değil, ekonomik ve tarihsel olayların sonuçları, aynı zamanda ulusların gelişmesidir. Sonuç olarak, şu anda dillerin dillerinde birçok farklılıklar vardır ve bazı özellikleri de deyimlere yansımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kazak, Nogay, Karakalpak, Bulgar, Deyim.

PHRASEOLOGICAL UNITS OF KAZAKH, NOGAI AND KARAKALPAK TURKISH

ABSTRACT

One of the nations that emerged after the collapse of the Golden Horde was the Kipchak-Nogai people. It is known in historical records that this association was called the Nogai country. After the collapse of the Nogai association, they broke into several khanates. As a result, modern Nogai, Karakalpak and Kazakh people have been formed. These Kazakhs, Karakalpak, Nogai people, which were once regarded as the closest relative nations, are somewhat alienated from each other today. Its main reason is not only territorial distance, but also the consequences of economic and historical events that have occurred in the course of the subsequent development of the relative nations. As a result, nowadays there are many differences in the languages of the related languages. And a number of its features are reflected in the phraseology of the close cognates.

Key Words: Kazakh, Nogay, Karakalpak, Bulgar, Phraseology, Polovets

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, ф.ғ.д, профессор, azkal2015@bk.ru.

Алтын Орда мемлекеті құлағаннан кейін пайда болған халықтардың бірі қыпшақ-ноғай тобындағы халықтар. Тарихи деректерде бұл бірлестікті ноғайлы елі деп атағаны белгілі. Ноғайлы бірлестігі құлатылған соң, олар бірнеше хандықтарға ыдырап кетті. Соның нәтижесінде қазіргі ноғай, қарақалпақ және қазақ халықтары қалыптасты. Бір кездері ең жақын туыстас халықтар деп есептелетін осы қазақ, қарақалпақ, ноғайлар бүгінде бір-бірінен біршама алшақтаған. Оның көріністері аталған тілдердің фразеологизмдерінен жақсы байқалады. Оның басты себебі, аталған топтағы тілде сөйлейтін халықтардың орналасуындағы территориялық алшақтықтар ғана емес, туыстас халықтардың кейінгі даму жолындағы түрлі бастан кешкен экономикалық, тарихи оқиғалардың салдары. Соның нәтижесінде бүгінде жақын туыстас тілдердің айырмашылықтары молая түскен. Ал, оның бірқатар белгілері атаулы жақын туыстас халықтардың тіліндегі фразеологизмдерінде де көрініс тапқан.

Айталық, Ноғай тілі қазіргі Қарашай Черкес автономия облысында мекендейтін ноғай халқының тілі. Ноғай тілі өзінің сөздік қорына және грамматикалық құрылымына қарай қарақалпақ тіліне жақын келеді. Бұл халқтың біразы Дағыстан территориясында, Ставрополь өлкесінде, Астрахань маңында өмір сүреді. Баскаков ноғай тілінің үш диалектісін көрсетеді: (ноғай диалектісі, қара ноғай диалектісі, ақ ноғай диалектісі). Ноғай тілі қалыптасу тарихы жағынан үлкен Ноғай ордасымен, Алтын орда және қыпшақ тайпалар одағының даму тарихымен тығыз байланысты. Ноғайлар мен қазақтардың түпкілікті ажырауы жоңғар қалмақ шапқыншылығы кезеңіне сай келеді.

Ноғай тілі өзінің құрылымы, сөзжасамы жағынан қазақ тіліне өте жақын тіл болғандықтан бұл тілдің фразеологизмдерінде де ортақтық өте мол. Тек аздаған айырмашылықтар кездеседі. Ондай айырмашылықтар негізінен кейбір фразеологизмдердің құрамындағы сөздердің семантикалық жағынан өзгерісіне байланысты. Мысалы, ноғай және қазақ тіліндегі бірқатар фразеологизмдердің құрамы мағыналас сөзбен ауысып келеді. Оны төмендегі мысалдардан байқауымызға болады.

<i>Ноғай тілінде</i>	<i>Қазақ тілінде</i>
<i>Ауыз этуьв</i>	<i>ауыз тию</i>
<i>Коъз атув</i>	<i>көз салу</i>
<i>Ашув этув</i>	<i>ашулану</i>
<i>Ашув сыпатланув</i>	<i>ашуы келу т.б</i>

Жалпы, ноғай тілі қыпшақ тобындағы тілдердің бәрін біріктіретін аралық тіл деуге болады, Себебі, Ноғай тілін қазақ тілінен ерекшелеп, қыпшақ -бұлғар тобындағы татар, башқұрт тілдерімен және қыпшақ-половец тіліндегі қарашай балқар, құмық тілдерімен біріктіретін бірқатар ортақтықтар бар. Ондай ерекшеліктер ноғай тілі лексикасында кездесетін қыпшақ- бұлғар тобына тән желке, мұрын сөзінің фразеологизмдер құрамында мол кездесуі, қыпшақ-половец тобындағы тілдерге жақындататын борбай, ару, тас сөздерінің өнімді қолданысы, грамматикасында тувул (түгел) «жоқ, емес» модаль сөзінің сақталуына байланысты. Себебі, бұл халықтың тарихын зерттеуші ғалымдар ноғай және қарашай балқар, құмық тілдерінің бірлікте болғанын айтады (Н.Бичурин, 1950:11).

Желке сөзі қыпшақ тобы тілдерінің фразеологизмдерінде негізінен татар, башқұрт тілдерінде әрі қарашай балқар, құмық тілдерінде мол кездесуімен ерекшеленеді. Осы секілді, ноғай тілінде де бұл сөз фразеологизмдерде өте мол

орын алған. Мысалы: елкеси тыртысув «жақтырмау», елкесин *коьргендей этип коьруьв* «ұнатпау», *елкеси кайнав* «семіру», калын елкели киси «бай, тұрмысы дұрыс адам» т.б. Сол секілді қазақ тілінде көбінде танау сөзі қолданылатын фразеологизмдерде татар, башқұрт тілдеріндегідей «бурын» *мұрын* сөзі қолданылуы да ноғай тілін аталған тілдерге жақындатады. *Бурын туьбинде* «жақын жерде», *бурын тыгув* «тұмсығын тығу» (қажетсіз жерге араласу), *бурнын коькке коьтеруьв* «танауын көкке көтеру», *бурнынан тартса йыгылаяк* «арық, жүдеу» т.б.

Қыпшақ-половец тобындағы қарашай- балқар, құмық тілдері лексикасында жиі қолданылатын *борбай, тас, ару* сөздері де ноғай тілін аталған татар, башқұрт және қарашай- балқар, құмық тілдеріне жақындатады да, қазақ тілінен ерекшелендіреді. Мысалы: *кара борбай болып юруьв* «біреуге бағынышты болу», *аьруьв соьз йыланды иннен шыгарар, тас болу* «кету, жоғалу» секілді бірліктер ноғай тілінің қарашай- балқар, құмық тілдерімен ортақтығын танытады.

Демек, ноғай тілі ноғай-қыпшақ тобындағы тілдік белгіні фразеологиясында толық сақтаған. Соған қарамастан, ноғай тілі Алтын Орда дәуіріндегі бұлғар, половец тобындағы тілдердің тығыз қарым қатынаста болған дәуірдегі тілдік белгілерін де бойында ұстап қалып отырса, әрі қазіргі халықтың орналасу территориясына байланысты тілдік ареалдық өзгерістерге де ұшыраған. Мұны батыс қыпшақ тобындағы тілдерді кеңінен зерттеген К. Мусаевтің пікірі де дәлеледей түседі. Ғалымның өз сөзімен айтар болсақ: «Конвергенция восточных и западных кыпчаков наиболее интенсивно развивалась в золотоординскую эпоху, тогда в зоне контактов между двумя основными ветвями складывается смешанный язык ногайского типа с преобладанием западных элементов, лексикой — больше заимствований из персидского, арабского и северокавказских языков и из русского языка. И тем не менее сохранил некоторые общие ногайско-кыпчакские особенности, которые казахский утратил» (К.Мусаев,1984: 23). Дегенмен ноғай тілін қыпшақ тобындағы татар, башқұрт, қарашай балқар, құмық тілдерінен гөрі қазақ және қарақалпақ тілдерімен ортақ жағы анағұрлым мол.

Ал, қарақалпақ тілі Өзбекстан құрамына енетін Қарақалпақ автономиялы республикасының халқының әдеби тілі. Құрылымы жағынан қазақ және ноғай тілдеріне өте жақын тіл. Қарақалпақ халқы Өзбекстан аймағындағы Хорезм, Ферғана облыстарында, Астрахань аймақтарында және шетелдерден Ауғанстанда мекендейді. С.П.Толстованың пікірі бойынша қарақалпақтардың халық болып қалыптасу процесі Арал теңізі маңында оғыздар мен шығыстан келген қыпшақ қимақ тайпаларынан құрылған Қаңлы бірлестігінің құрамында болған кезде басталған. Қарақалпақтардың печенег оғыз тайпаларынан шыққандығын А.Вамбери де қолдайды. Н.А.Баскаковтың айтуынша «Қарақалпақ халықтық тілі кейіннен Печенег (10-11), половшы (11-13), Алтын Орда (13-15) және үлкен Ноғай ордасы мен қазақ, өзбек одақтарына сіңісіп кеткен тайпалардың негізінде қалыптасқан » (А.Н.Баскаков,2006:121).

Қарақалпақ және қазақ тілдерінде бір семантикалық мағынада жұмсалатын фразеологизмдердің құрамы ауысып келеді. Ондай ауысудың өзінің екі түрін байқадық. Біріншіден, қазақ тіліндегі кейбір фразеологизмнің құрамындағы сөздердің тек орны ауысып келеді. Және бұл тәсіл негізінен тек осы қарақалпақ және қазақ тілдерінде байқалды. Мысалы: Қарақалпақша: *аспан менен жершиелли* «өте үлкен айырмасы бар деген мағынада», *көз бен қастың арасында* «тез

жылдам », қалың бет «ұяты жоқ» т.б. Ал, қазақ тілінде: *Жер мен көктей*, *қас пен көздің арасында*, *беті қалың түрінде* ауысып қолданылады.

Ал, ендігі бір фразеологизмдердің құрамындағы сөздерінің орны ауысып келеді. Мысалы, қазақ тіліндегі ит тұмсығы батпайтын «ну орман» мағынасы *пышық мурны батпас* түрінде *жылан жалағандай* тіркесі *пышық жалағандай* түрінде қолданылады. Сол секілді, *хат хабарсыз* «*еш хабарсыз*» тіркесі қарақалпақ тілінде хабарсыз атарсыз түрінде, қазақ тіліндегі айдан анық тіркесі *айдан ашық* түрінде, қазақ тіліндегі *бес саусақтай білу* тіркесі қарақалпақ тілінде *бес бармақтай білу* түрінде қазақ тіліндегі *бидай өңді* тіркесі *буудай жүзлі*, қазақ тіліндегі, *ақ көңіл* тіркесі *ақ көкірек*, *басы піспеу* тіркесі *басы батпау* яғни «тіл табыса алмау» *ала аяқ* тіркесі *ақ аяқ*, *ақ саусақ тіркесі* *ақ жаға* түрінде құрамы ауысып қолданылады.

Қарақалпақ тіліндегі кейбір фразеологизмдердің тіркесу тәсілі аздап оны қыпшақ бұлғар, қыпшақ половец тобындағы түркілерге жақындатады. Мысалы Қарақалпақ тіліндегі қатігез: *бауыры тас*, бай, тұрмысты: *Ауқаты жақсы*, *маңлайы қара* «бақытсыз» түрінде, ал *тобығы толған* «есейген» түрінде кездесуі татар, башқұрт тілдерімен құрылымдық ортақтығын сақтағандығын танытады.

Сонымен қатар қазақ тілінде мүлдем кездеспейтін фразеологизмдер де көптеп кездеседі. Мысалы: *жуулмаған қасықтай* «сүйкімсіз, орынсыз әр іске кірісетін адам»; *терис жоңқа* «қырсық адам»; *адалға қарсы жоқ* «кедей»; *ай менен жарысқан* «айдай сұлу»; *аттың қасқасындай* «айдан анық»; *ашылмаған маңдай*, жазық маңлай, *қара маңлай* «бақытсыз адам», *кәлә моллани көрмеген* «тәрбиесіз адам» т.б.

Дегенмен, қарақалпақ тілі барлық жағынан қазақ тіліне жақын тіл екендігін фразеологизмдерінен көруге болады. Қазақ қарақалпақ тілдері фразеологиясындағы басты айырмашылықтар негізінен лексика семантикалық деңгейде ғана қалыптасқан. Яғни, қарақалпақ тілі лексикасындағы араб, иран элементтерінің молдығы ол тілдің фразеологиясына да әсерін тигізбей қалмаған. Ал, ноғай тілі ноғай қыпшақ тобындағы тілдік белгіні фразеологиясында толық сақтаған. Соған қарамастан, ноғай тілі Алтын Орда дәуіріндегі бұлғар, половец тобындағы тілдердің тығыз қарым қатынаста болған дәуірдегі тілдік белгілері де байқалады, әрі қазіргі халықтың орналасу территориясына байланысты тілдік ареалдық өзгерістерге де ұшыраған.

Сонымен қорыта айтқанда, қыпшақ тобындағы түркі тілдерінің ішінде қыпшақ-ноғай тобына енетін қазақ, қарақалпақ, ноғай тілдері тобының фразеологиялық сәйкестігі ортақтығын сақтағанына қарамастан басқа топтарға қарағанда біршама шашыраңқы. Айталық, жалпы қыпшақ тобындағы тілдердің ішінде қыпшақ бұлғар, қыпшақ половец топтарындағы халықтардың тілі, лексикалық сәйкестігі біршама мол болып келсе, қыпшақ -ноғай тобындағы тілдер (ноғай, қарақалпақ, қазақ) лексикалық сәйкестігі салыстырмалы түрде біркелкі емес. Соның нәтижесінде жақын туыстас тілдердің лексикасындағы айырмашылықтар молая түскен. Ал, оның көрінісі аталған жақын туыстас тілдердің фразеологизмдерінен көрініс тапқан дегіміз келеді.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН ӘДЕБИЕТТЕР

Н.Бичурин., (1950), *Собрание сведений о народах, обитавших в средней Азии в древние времена.*

Мусаев К.М., (1984), *Лексика тюркских языков М* , 226б.

А.Н.Баскаков.,(2006), *Тюркские языки.*

Millî Kültür Araştırmaları Dergisi (MİKAD)

Cilt: 2- Sayı: 1- Haziran 2018

ISSN: 2587-1331

ТІЛАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫСТАРДЫҢ ТҮРКІ ТІЛДЕРІНІҢ ЛЕКСИКА- ГРАММАТИКАЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫНА ЫҚПАЛЫ

Ж.О. ТЕКТИҒҰЛ*

ТҮЙІНДЕМЕ

Мақала түркі тілдерінің (оның ішінде қазақ тілінің) лексикалық және грамматикалық жүйесіндегі араб-парсы және славян кірме сөздерін, олардың бастапқы қолданылуы мен тілдегі даму жолдарын қарастырады.

Тілараалық байланыстар лексика-грамматикалық бірліктердің қысқаруына, өзара орын ауыстыруына, еріксіз формальды айырмашылықтардың түсіріліп қалуына, флективті септеу жүйелері мен көмекші және басқа да процестердің ауыстырылуына алып келуі мүмкін.

Мақсаты - лингвистикалық қарым-қатынастардың түркі тілдерінің лексика-грамматикалық құрылымына, оның деривативті жүйесіне ықпалын анықтау. Мысалы, қазақ тіліне bi- (бей-) «беймаза», na-(на-) «наразы» префикстері мен постпозитивті -i (-и) немесе -uj(-үй) парсы нисбегінің енгізілу себептерін анықтау.

Көптеген зерттеушілер қазақ тілінде араб сөздерінің қолданылуын ислам дінінің таралуымен, Шығыс халықтарының діни мазмұндағы классикалық әдеби мұрасының ықпалымен байланыстырса, қазақтардың тұрмыстық лексикасында славян (орыс) сөздерінің белсенді қолданылуын Қазан төңкерісімен және Қазақстанның Ресейге қосылу нәтижесімен байланыстырады.

Қазан төңкерісіне дейін славян-орыс сөздері қазақ тіліне халықтың ауызекі сөйлеу тілінің фонетикалық заңдылықтарына сәйкес бүтіндей өзгеріске ұшыраған, ал төңкерістен кейін енген барлық сөздер көп жағдайда тілдегі түпнұсқа тұлғасын сақтап қалған.

Ал араб- парсы сөздерін қазақ тілінде игеру олардың фонетикалық, лексикалық және грамматикалық өзгерістеріне алып келеді. Олардың негізгілері: дыбыс немесе дыбыстардың түсіп қалуы, кейбір сөздердің бірнеше фонетикалық вариантта қолданылуы және т.б.

Бір тілдің екінші тілге ықпалының алғашқы сатысы жекелеген лексемалар мен сөздердің ауысуымен шектелсе, уақыт өте келе процесс күрделене түскенін анықтауға болады, яғни тілге түрлі аффикстер, тіпті аффикстер жүйесі енетін дәрежеге жеткен.

Тірек Сөздер: кірме сөздер, түркі тілдері, қазақ тілі, славян тілі, орыс тілі, араб-парсы тілдері.

DİLLER ARASI ETKİLEŞİMİN TÜRK DİLLERİ YAPISINA ETKİSİ ÖZET

Makale, Türk dillerinin (Kazak dili de dahil olmak üzere) dilbilgisel-dilbilgisi sistemindeki Arap-Fars ve Slav konuşmaları, ilk uygulamaları ve dil gelişimleri ile ilgilidir.

Disiplinlerarası bağlantılar, sözcüksel ve dilbilgisel birimlerin, değişebilirliğini, kaçınılmaz biçimsel farklılıkların, düşme sistemlerinin ve diğer süreçlerin azalmasına yol açabilir.

Amaç, dilbilimsel ilişkilerin Türk dilleri ve türev sistemindeki sözcük-dilbilgisel yapı üzerindeki etkisini belirlemektir. Örneğin, Kazak dilinde, bi- (değil) “naif” na-na “hoşnutsuz” önekler ve (iii) hicri (-ii) Farsinin tanıtılmasının nedenlerinin belirlenmesi.

Pek çok araştırmacı Arap dilini İslam'ın yayılmasıyla, Doğu halklarının klasik edebi mirasının etkisiyle ve Kazakların Kazakça kelime hazinesinde Ekim Devrimiyle aktif olarak kullanılmasını ve Kazakistan'ın Rusya'ya katılımının sonucunu kullanarak Arapça sözcüklerin kullanımını ilişkilendirmiştir.

*Тектіғұл Жанна Орынбасарқызы-Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе мемлекеттік университеті профессоры, филология ғылымдарының докторы. t.khamza@mail.ru

Ekim Devrimi'nden önce Slav-Rusca sözcükler, sözlü insan dilinin fonetik yasalarına uygun olarak tamamen Kazakça değiştirildi ve devrimden sonra gelen tüm kelimeler bu dilde orijinal dili korudu.

Kazak dilinde Arapça kelimelerin gelişmesi fonetik, sözcüksel ve dilbilgisel değişimlere yol açar. Ana olanlar: seslerin düşüşü, bazı fonetik varyantlarda belirli kelimelerin kullanımı, vb.

İkinci dilde bir dilin etkisinin başlangıç aşaması, bireysel sözlerin ve sözcüklerin kaymasıyla sınırlıysa, o zaman sürecin zamanla daha karmaşık hale geldiği, yani dilin farklı eklerin seviyesine, hatta bağlanma sistemlerine ulaştığı tespit edilebilir.

Anahtar Kelimeler: Kelime bilgisi, Türk dili, Kazak dili, Slav dili, Rusça dili, Arapça-Farsça dilleri.

THE INFLUENCE OF INTERLINGUAL LINKS ON THE LEXICO-GRAMMATICAL STRUCTURE OF TURKIC LANGUAGES

ABSTRACT

The article reviewed the Arab-Persian and Slavic loans in lexical and grammatical system Turkic (including Kazakh) languages, their initial use and ways of development in language.

Relevance is determined by cross-language links, as well as changes of lexico-grammatical units, their mutual displacement, appearance similarities, substitution of the inflectional system of declension by prepositions and words service and other processes characterizing the historical development of modern linguistics of Turkic languages.

The aim of the work determination of the influence of linguistic relations to lexico - grammatical structure of Turkic languages within the derivational system. For example, a study on the causes of borrowing the Kazakh language, the prefix bi- (bej-) "bejmaza(restless), na-(na-) "narazı (unhappy)", postpositive Persian Nisbet -i (-j//-*).

If the reason of occurrence of arabisms in Turkic (including Kazakh) languages can be connected with distribution of Islam and connect with influence of the classical literary heritage of the people of the East having religious contents, then many researchers connect use the slavonic (Russian) words in household lexicon of Kazakhs the active from the October revolution and from result accessions of Kazakhstan to Russia.

The Slavic (Russians) words which have entered Kazakh the pre-revolutionary period through oral folk speech were completely strained under phonetic laws of sound systems, and all loans after the October revolution, are generally used in the same form as in original language.

At assimilation of the Arab-Persian loans in Kazakh have occurred phonetic and lexical and grammatical changes. It is possible to carry to some phonetic sound changes in Kazakh: loss of a sound or sounds; the use of some words in several phonetic options, etc.

If influence of one language on another at initial stages of their contact was limited to transition of separate lexemes or words, then various affixes, even the system of affixes could be borrowed over time.

Key Words: Borrowed word, Turkic languages, Kazakh, Russian, Arab-Persian languages

Түркі тілдерінің, соның ішінде қазақ тілінің лексика-грамматикалық жүйесінде араб- парсы және славян тілдерінен енген кірме сөздердің орны ерекше. Қазіргі кезеңде олардың тілдегі алғаш қолданылу сипаты мен даму жолдарын нақты анықтап, көрсетіп беру мүмкін емес.

Көптеген зерттеушілер қазақ тілі кеңістігінде араб сөздерінің қолданылуын ислам дінінің таралуымен, Шығыс халықтарының діни мазмұндағы классикалық әдеби мұрасының ықпалымен байланыстырады. Мұнан басқа түркі тілдеріне, оның ішінде қазақ тіліне араб-парсы кірме сөздерінің көптеп енуіне сауда-саттық, экономикалық және мәдени байланыстардың да үлкен септігі тигені белгілі. Бұл өз кезегінде қазақ тілінің түрлі салаларына қатысты (әлеуметтік, саяси, мәдени, діни, оқу-ағарту) сөздік қорын байытып, толықтыруына мүмкіндік берді.

Қазақтардың тұрмыстық лексикасында славян (орыс) сөздерінің белсенді қолданылуы Қазан төңкерісінен кейін басталып, 30-жылдардың аяғына дейін созылды. Қазақстан мен Ресей арасындағы сауда-саттық қарым-қатынастардың кеңеюі нәтижесінде қазақ тілінің лексикасында түрлі сипаттағы үй тұрмысына

қатысты атаулар жиі қолданылатын болды.Келе-келе бұл атаулар тұрмыстық атаулардың қатарын толықтырып, сөздік құрамымыздың ажырамас бірлігіне айналды.

Қазан төңкерісіне дейін славян-орыс сөздері қазақ тіліне халықтың ауызекі сөйлеу тілі арқылы енгендіктен олар бүтіндей өзгеріске ұшырады(сөздің кейбір дыбыстарының түсіп қалуы,сөздің бірде басына, бірде ортасына, бірде аяғына жаңа дыбыстардың қосылуы,еріндік дыбыстардың езулік дыбыстарға алмасуы, екпіннің сөз соңында сақталуы, алғашқы дербес сөздердің палаталдануы мен велардануының сақталуы) [Кеңесбаев,1959,66]. Қазақ тіліне орыс тілінен енген барлық сөздер, негізінен, көп жағдайда тілдегі түпнұсқа тұлғасын сақтап қолданылғанымен, соңғы жылдары оларды қазақтың төл сөздерімен немесе араб-парсы (сынып) сөздерімен ауыстыру ағымы байқалады.

Қазіргі заманғы тіл білімі тілдік байланыстарды оның тарихи дамуының маңызды факторы ретінде қарастырады. Осындай тілдік байланыстардың рөлі жайында И.А.Бодуэн де Куртэне «тілдердің өзара ауысуының екі бағытын анық көруге болады:бір жағынан, аталған тілге өзге тілдік элементтердің (сөздік қор, синтаксистік құрылымдар, айтылым) енуімен, екінші жағынан, тілдік байланыстар осы аталған тілге жататын жекелеген тілдік бірліктердің айырымдық ерекшеліктерінің күші мен деңгейінің әлсіреуіне алып келеді» деген тұжырымға келеді[Бодуэн де Куртэне,1963,1, 66].

Тілдік байланыстардың көмегімен лексика-грамматикалық бірліктердің қысқаруы, өзара орын ауыстыруы еріксіз формальды айырмашылықтардың түсіріліп қалуы, флективті септеу жүйелері мен көмекші және басқа да процестердің ауыстырылуы жүзеге асырылады.

Ал араб- парсы сөздерін қазақ тілінде игеру төмендегідей өзгерістерге алып келді.

Фонетикалық өзгерістер.Түркі тілдерінің тарихында дыбыстардың фонетикалық өзгерістері маңызды рөл атқарады.Олардың негізгілері: дыбыс немесе дыбыстардың бірігуі, дыбыс немесе дыбыстардың түсіп қалуы,негіз құрамындағы жекелеген дыбыстар сәйкесімі, екпіннің ауысуы, негіздердің қатандауы немесе ұяндауы т.б. Мысалы, дыбыс немесе дыбыстардың түсіп қалу жағдайы араб-парсы тілінен енген сөздер құрамында да кездеседі.Қазақ тіліне енген кейбір кірме сөздер бірнеше фонетикалық варианттарда қолданылады, әрі олардың семантикасы түрлі реңктерге ие болған.Мысалы, *qazet* (каз.qazet// äzet - қажет, adzet -әжет,қажеттілік); *qimil// amal* (qimil -қимыл, әрекет, amal –амал, әрекет; тәсіл, айла); *qazir* (qazir// äzir –қазір, әзір, ädzir –әзір, дайын); *aram// haram* (aram –арам, адал емес,haram (нашар, бүлінген, абыройсыз, қажетсіз); *magina//män* (мән, мағына, мазмұн);*sagat//sät* (sagat (saat) - сағат, сәт (60 минут, sät – сәт, момент)) (сағат).

Санамалап өткен сөздердің түрлі варианттарда қолданылуы олардың ауызекі және жазба тілдер арқылы әр түрлі уақыт пен кезеңдерде ауысқанын дәйектейді.Қазақ тіліндегі осы тектес жасалымдар кірме сөздердің тілге тікелей жолмен емес, басқа тілдер арқылы енгізуіміздің нәтижесі болуы да мүмкін.

Лексика-грамматикалық өзгерістер.Сондай-ақ көршілес халықтардың ғасырлар бойындағы экономикалық және мәдени тығыз байланыстары олардың тілдік байланыстарын тереңдетіп қана қоймай, лексика-грамматикалық құрылымдарында өзіндік ізін қалдырады.Мысалы, түркі тілдеріне,оның ішінде қазақ тіліне иран тобына жататын көршілес тәжік тілінің сөзжасам элементтері екі бағытта енгенін анықтауға болады:1) аффикстер мен суффиксоидтар(-ona, -anda, iston, -zor, -gox/ kop, -kar, -or, -cil, -vor, -zoda, -xona, -noma, -boz, -dor, -paz, -kaš, -

soz, -xor, және т.б.), 2) префикстер мен префиксоидтар (*be-, ba-, bar-, dar-, nim-, -no-, sar-, ser-, xuš-, xam-* және т.б.) [Холмурадов 1982, 14-17].

Бұлардың ішінде қазақ тілінің грамматикалық жүйесінен берік орын алғандары да бар. Бірақ аталған тұлғалар сөздерге тікелей жалғанып, сөз тудыра алмағанымен, құранды жұрнақтар құрамында келіп, сөз тудыру процесіне қатыса алады. Салыстырыңыз: *oʻjın-raz* («ойымпаз»), *ʒağım-raz* («жағымпаз»).

Бір тілдің екінші тілге ықпалының алғашқы сатысы жекелеген лексемалар мен сөздердің ауысуымен шектелсе, уақыт өте келе процесс күрделене түскенін анықтауға болады, яғни тілге түрлі аффикстер, тіпті аффикстер жүйесі енетін дәрежеге жеткен. Оған қазақ тілінің сөзжасам жүйесіндегі префикстік тәсілдің қолданылуы мысал бола алады.

Түркітанушылар түркі тілдерінде префикстік тәсілді жоққа шығарады. Дегенмен араб-парсы тілінің префикстері қазақ тіліне ғана емес, басқа да түркі тілдерінің грамматикалық құрылымына терең еніп, оның ажырамас бөлшегіне айналып отыр. Түркі тілдерінің әрқайсысында кірме префикстердің қолданылу деңгейі әр түрлі. Мысалы, қазақ тілінде жеке сөз жасаушы формант ретінде емес, тілге енген кірме сөз құрамында жалғанып жұмсалатын болса, қазіргі өзбек тілінің құрамындағы префикстер сөзжасаудың өнімді тәсілдерінің бірі болып табылады. Өзбек ғалымы З. Маруфов «ежелгі өзбек сөздерінің алдында қолданылатын тәжік тілінің кейбір сөзжасаушы элементтері кейінгі уақытта оның белсенді сөзжасам аффиксіне айналуына алып келді» деп жазады [Маруфов 1956, 56-60].

Мұндай тілдік деректер кірме форманттарды қабылдау процесінің нәтижесінде өзбек тілі «суффикс», «префикс» терминдерін игеріп, басқа тілдік құрылымдар мен құрылымдық элементтердің көмегімен жанасөз жасау мүмкіндігін кеңейте алғандығын дәлелдейді. Ал қазіргі қазақ тілінде бұл сөзжасам тәсілі тілдік дамудың ең бастапқы сатысында ғана, тілге «жат элемент» деңгейінде қалып отырғанын анықтаймыз.

Түркі ортағасырлық классикалық діни, көркем шығармаларының, сөздіктерінің араб тілінде жазылуы түркі тілдерінің, атап айтқанда, қазақ тілінің *bi-* (бей-) «беймаза», *pa-(na-)* «наразы» префикстерін қабылдаумен қоймай, постпозитивті *-i* (-и) немесе *-uj(-yi)* парсы нисбетін қабылдауына себепші болды. Араб грамматикасында біреуге тәуелділік мағынасы *-i(-и)* немесе *-uj(-yi)* жұрнақтарының сөздің соңына жалғануы арқылы беріледі. Аталған жұрнақ түбірдің соңғы дыбысына байланысты жалғанады. Егер бұл сөз дауысты дыбыспен аяқталатын болса, онда *-uj(-yi)* варианты жалғанады: *dunueu, Jasauu* (дүниеуи, Йәсәуи), егер сөз дауыссыз дыбысқа аяқталатын болса, онда *-i(-и)* варианты жалғанады: (*Baqurğani* (Бақырғани); *Argıni*, (Арғыни) және басқалар).

Түркі тілдерінің оңтүстік-батыс топтарына белгілі иран тобының сөз тудырушы *-y//i* қосымшасы да қазақ әдеби тілінде жиі қолданылады. Парсы тілінде бұл қосымша зат және сын есімдер тудыратын өнімді қосымшалар қатарына жатқызылғанымен, қазақ тілінде сын есім тудырушы тұлға ретінде ғана қаралады. Оның ішінде араб-парсы тілдерінен түбірімен енгендері де бар. Олар біздің тілдің фонетикалық ерекшеліктеріне сай тұлғалық өзгеріске ұшыраған. Бұл кірме элемент түркі тілінің байырғы төл сөздеріне (зат есім, сын есімдерге) жалғану арқылы туынды сын есімдер жасайды: *бидайы* (өңді) < *бидай*, *қырмызы* (қызыл, ал қызыл жібек), *алтайы* (алтайлық қызыл түлкі), *түрікпені* (жылқы), *тағы* (адам), *қазақы* (киім) және т.б. Қ. Жұбанов бұл қосымшаны парсы нисбеті (*-i*) деп таниды. Бұл парсы тілінің қатыстық сын есім жасайтын *-i(-и)* қосымшасы болып табылады. Парсының *-и* тұлғасы қазақ тілінде дыбыстық өзгеріске түсіп, *-y//i*

тұлғасына айналған. Мысалы, Науайы – Науаи < науа “әуезді, сазды”, құдайы (садақа) < құдай және т.б. [Жубанов 2013, 172]. Бұл жұрнақтың мағынасы қазақ тіліндегі тәуелдік мағынасын білдіретін -liq,-lik(лық,-лік) тұлғаларына сәйкес келеді.

Қазақ тілінде -ы//і тұлғасы екі түрлі сипатта дамып, қолданылады: 1) жазба тіл арқылы өзгеріссіз енген парсы нисбеті тұлғалы сөздер: тарихи, саяси, діни, Қашқари, мәдени, табиғи және т.б. 2) қарапайым қазақтың ауызекі сөйлеу тіліне орай дыбыстық тұлғасы өзгерген қатыстық сын есімдер: қазақы, естекі, тағы, түркі, арабы және т.б. Сондай-ақ, -ы тұлғалы қатыстық сын есімдердің заттанып, белгілі бір зат, өнім атауына айналуы да кездеседі: шыны < қытайлық (чин – қытай), былғары < бұлғарлық (Бұлғар елі).

С.Исаев «парсы нисбеті -и ғылыми, ресми, баспасөз жанрларында және мекендік, орынға қатыстылық мәнді аңғартады. Көбіне халық, ел (этнос), жер, мекен, орынды білдіретін сөздерге жалғанып жұмсалады» дейді [Исаев 1997, 172-173].

Әдетте бір тілден бір тілге көмекші элементтер, сөздер, тіпті тіркестер сол күйінде ауысып отыратыны белгілі. Ондай элементтердің тілімізге өте ертерек дәуірлерде-ақ мол енгендігі соншалық, біздің төл жұрнақтарымыздай, сөздеріміздей болып сөздік қорымызға етене сіңісіп кеткен. Олар тіпті кей жағдайда тіліміздің құрылымына да елеулі әсер етеді. С. Исаев «Махмуд Қашқари, тарихи Рашиди (қазақша: Қашқарлық Махмуд, Рашидтың тарихы) секілді сөз орамдары (анықталушы сөз бен анықтаушының тіркесуі), әсіресе, адамның аты-жөні парсы тіліндегі түпнұсқа үлгісінде жасалған. Демек, осы тіркестердің құрамындағы морфологиялық тұлға ғана емес, түгел синтаксистік байланыс та (орын тәртібі де) түркі тілдеріне араб-парсы тілдерінен сол қалпында ауысқан: тарихи Рашиди, Қадырғали Жалаири, Махмуд Қашқари т.б.» дей келіп, “сөз тіркесінің мұндай үлгісі (анықталушы сөз – анықтауыш) түркі тілдеріне жат екені аян, сондықтан да ол жалпы халықтық сипат ала алмай, белгілі бір кезеңдегі “кітаби тіл” секілді жекелеген авторлардың шығармалары аясында қалып қойды. Сонымен қатар, бұндай қатынастағы сөз тіркестерінің, екінші жағынан, ана тілінің синтаксистік үлгілеріне сай икемделе, бейімделе бастағаны байқалады» деп көрсетеді [Исаев 1997, 173].

Осы жоғарыда айтылғандарды салыстыру үстінде мынадай ой келеді. Көп жағдайда біздің тілде кездесетін анықтауыштардың постпозициялылығына араб-парсы тілдерінің де әсері тиген болуы керек. Себебі арабтар жаулап, үстемдік еткен кезеңде алғашында күшпен, кейіннен тұрмыс-тіршілігімізге, мәдениетімізге терең бойлап, бірте-бірте ене берген кірме синтаксистік құрылымдардың тілімізге із қалдырмауы мүмкін емес.

Жалпы көптеген ғалымдар префикстік сөзжасам тәсілі агглютинативті тілдерге тән емес деп есептегенімен, оның барлық түркі тілдерінде кездесуі, әрі күнделікті қарым-қатынаста жиі қолданылуы мұндай құрылымның біздің тілдер үшін үйреншікті құбылысқа айнала бастағанын дәлелдейді. Суффиксоид, префиксоидтардың кезінде әр түрлі фонетикалық факторлардың ықпалымен пайда болғандығы бізді мынадай бір ойға итермелейді.

Өте ежелгі дәуірде әр түрлі тәсілдер негізінде пайда болған қосымшаларымыз көршілес парсы тілдеріне префиксоид тұлғасында енуі мүмкін бе?! Олай дейтініміз, әлі де тарихи тұрғыдан дәлелдеу мүмкін емес теориялар, шешуін таппаған проблемалар толып жатқан жоқ па? Мысалы, монғол тілі мен түркі тілдерінің сөздік қоры мен типологиялық ұқсастығы кей ғалымдар тобын әлі күнге толғандырып, екі тілді генетикалық жағынан төркіндес тілдер тобында

қарастыруға итермелеп отырған болса, чуваш тілінің -sar/-ser суффиксінің фин-угор, монғол тілдеріне сіңісіп кеткені секілді, оғыз тілдерінің -sar/-s суффиксінің көршілес парсы тіліне префикс түрінде еніп, тұрақтап қалуы әбден мүмкін жайт. Әрі мұны араб-парсы тілдерінің суффиксоидтарының түркі тілдерінде, оның ішінде қазақ тілінде қосымша (-хана(асхана, емхана, кітапхана), -стан (Қазақстан), -қор(жемқор, еңбекқор және т.б.) тұлғасында қалыптасуы да, яғни керісінше грамматикалану процестеріне ұшырауы нақтылай түсетіндей.

Мұндай тілдегі ауыс-түйістер тағы бір болжамды дүниеге әкеледі. Ол бүгінде антонимдес қосымшалар деп жүрген тұлғаларымыздың көпшілігінің этимологиялық жағынан көп мағыналы тұлғаларға барып тірелетіндігі. Өйткені парсы тілінің кей префикстері мен түркі тілдері көрсеткіштерінің арасындағы тұлғалық, әрі мағыналық ұқсастықтар бізді қолда бар тілдік деректерге сүйеніп, белгілі бір түйінге келуге мәжбүр етеді. Қараңыз: парсы тілінің ser-, ба-префиксіне түркі тіліндегі -li (-лі, -лі) суффиксі сәйкес келеді екен де, -no-, -ba префиксіне -siz (-сыз/-сіз) суффикстері сәйкес келеді екен: Салыстыр. Sersuv “сулы”, беіш “істі”, бемаза “дәмсіз”, noumid “үмітсіз” және т.б. [Холмурадов 1982, 17]. Мұнда мынадай сабақтастықты аңғаруға болады: sar/ser ↔ li > siz.

Тілдің ежелгі дамуында көптік жинақтық -л,- с көрсеткіштерінің бір тармағынан сындық, қатыстық, молшылық немесе бір нәрсеге бейімділікті білдіретін -лы жұрнағының дүниеге келгені белгілі болса, аталған -лы тұлғасы өз кезегінде сапаның толық емес, шала, солғын белгісін білдіретін, -сы/-сі, -сымақ, -сыра,-сыз,-шыл,-шық/-шақ, -ша салыстырмалы мәнді шырай жұрнақтарын қалыптастырған. Ал сапалық белгінің толық емес, жартылай мәнде берілуі, яғни кезіндегі мол, көптік мағынаның бөлшектенуі -сыз/-сіз (чув. – sar/-ser, монғол. -sar) – бастапқы -лы(қ) тұлғасына қарама-қарсы “жоқ” мағыналы қосымшасы мен префиксінің қалыптасуына алып келген.

Бұндай дерек көздері ежелден келе жатқан көне қосымшалардың алғашында бірнеше вариантта қалыптасып, дамып, кейін қосымшалардың сандық, сапалық өзгерісінің немесе басқа да тіл құрылымына тән заңдылықтардың ықпалымен олардың тұлғалық, семантикалық жағынан қайта құрылуына, бір-біріне антонимдес мағыналардың қалыптасуына, кей жағдайда мүлдем қолданыстан шығып қалуына алып келетіндігін көрсетеді. Кей жағдайда көптеген кірме сөздер мен грамматикалық формалар тілдің «ластануына» әкеп соқпайды, керісінше, оны икемді, түсінікті, мағыналы етуге өзіндік үлесін қосатындай.

Пайдаланылған әдебиеттер

Бодуэн де Куртенэ. 1963, Т.1. Избранные труды по общему языкознанию. Москва: Изд-во Академии наук СССР.

Жұбанов Құдайберген. 2013. Қазақ тіл білімінің мәселелері. –Алматы: 2013.

Исаев С. 1997. Қазақ тілі жайында ойлар. Алматы: Атамұра.

Кенесбаев С.К. 1959. Развитие казахского литературного языка в Советское время. – В кн.: М.О. Ауэзов. Сборник статей к его шестидесятилетию. Алма-Ата.

Маьруфов З. 1956. Сўз состави. От васифат. Тошкент: Фан.

Холмурадов А.Н. 1982.Займствованные элементы словообразования в узбекском литературном языке // Советская тюркология.- № 2. - С. 13-18.

Millî Kültür Araştırmaları Dergisi (MİKAD)

Cilt: 2- Sayı: 1- Haziran 2018

ISSN: 2587-1331

ТІЛДІК МӘДЕНИ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ІСКЕРЛІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ЖОЛДАРЫ

А.Б.Нұртаева*
К.С.Қашқынбаева**

ТҮЙІНДЕМЕ

Ұлт құрылмастан бұрын ұлыстар адамдар өмірінің әлеуметтік формасы ретінде қоғамдық қатынастардың елеулі дамуын, әлеуметтік, мемлекеттік, өндірістік және басқа күрделі құрылымдарды тудырды.

Тиісінше осындай әлеуметтік құрылымдарға қызмет ететін тілдердің құрылымы мен қоғамдық функциялары күрделенді. Алайда қазіргі, ең алдымен отандық социология мен социолінгвистика ұлыстарда құрылу мерзімі, қоғамдық, өндірістік мемлекеттік және өзге қатынастардың сипаты, ұлысты құрайтын адамдарының саны жағынан бір-бірінен елеулі айырмасы бар бір адамдар тобын жатқызады. Тиісінше осындай қоғамдық құрылымдардың тілдерінің құрылымы мен атқаратын әлеуметтік функциясы әртүрлі.

Тіл ұлыстың қалыптасу үрдісінде үлкен роль атқарады. Ұлыстар, әдетте, жақын туыс тайпалардың негізінде құрылады.

Тірек сөздер: Тіл, ұлыстар, әлеуметтік, тілдердің құрылымы.

DİL KÜLTÜR İLİŞKİLERİNİ OLUŞTURMANIN YOLLARI

ÖZET

Ulus yaratılmadan önce, milletler, insan hayatının toplumsal bir biçimi olarak ciddi bir toplumsal ilişki, sosyal, devlet, endüstri ve diğer karmaşık yapıları yarattılar.

Buna göre, bu sosyal yapılara hizmet eden dillerin yapısı ve kamusal işlevleri karmaşıktır. Bununla birlikte, bugün, öncelikle, yerel sosyoloji ve sosyo-dilbilim, millet içindeki insan sayısında, oluşum dönemlerinde, kamunun, endüstriyel devletin ve diğer ilişkilerini niteliğinde önemli bir farklılık gösteren insan gruplarına atıfta bulunmaktadır. Buna göre, bu sosyal yapıların dillerinin yapısı ve sosyal işlevi farklıdır.

Dil, ulus oluşumunda önemli bir rol oynar. Akbaba genellikle yakın akraba kabileleri temelinde oluşur.

Anahtar Kelimeler: Dil, Halklar, Sosyal, Dillerin Yapısı.

THE WAYS OF FORMING LINGUISTIC CULTURAL RELATIONS

ABSTRACT

Before the nation was created, nationalities created a serious social relationship, social, state, industrial and other complex structures as a social form of human life.

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогика университеті, маг., аға оқытушы, aikosh_72@mail.ru.

** Азаматтық авация академиясы магистр, маг., аға оқытушы, kulmar.ermek@mail.ru

Accordingly, the structure and the public functions of the languages that serve these social structures are complicated. However, today, primarily, domestic sociology and sociolinguistics refer to the groups of people who have a significant difference in the number of people in the nation, the period of formation, the nature of public, industrial state and other relations. Accordingly, the structure and the social function of the languages of such social structures are different. Language plays a major role in the formation of nation. Vulture is usually formed on the basis of close relative tribes.

Key Words: Language, Nationalities, Social, Structure of the languages.

Ұлт құрылмастан бұрын ұлыстар адамдар өмірінің әлеуметтік формасы ретінде қоғамдық қатынастардың елеулі дамуын, әлеуметтік, мемлекеттік, өндірістік және басқа күрделі құрылымдарды тудырды.

Тиісінше осындай әлеуметтік құрылымдарға қызмет ететін тілдердің құрылымы мен қоғамдық функциялары күрделенді. Алайда қазіргі, ең алдымен отандық социология мен социолінгвистика ұлыстарда құрылу мерзімі, қоғамдық, өндірістік мемлекеттік және өзге қатынастардың сипаты, ұлысты құрайтын адамдарының саны жағынан бір-бірінен елеулі айырмасы бар бір адамдар тобын жатқызады. Тиісінше осындай қоғамдық құрылымдардың тілдерінің құрылымы мен атқаратын әлеуметтік функциясы әртүрлі (Тер – Минасова С.Г.2004:2)

Тіл ұлыстың қалыптасу үрдісінде үлкен роль атқарады. Ұлыстар, әдетте, жақын туыс тайпалардың негізінде құрылады. Мысалы, поляк ұлысы полян, вислян, мазовшан және басқа славян тайпаларынан құрылған. Ұлыстардың құрылуына әртүрлі тілді тайпалардың да негіз болуы мүмкін. Мысалы, француз ұлысы галль тайпаларының (франк, весгот, бургун және басқалары) негізінде құрылған. Ұлыстың тілі жасақталғанда сол тайпалардың бірінің диалектісі үстем болады да, соның негізінде ұлыстың тілі пайда болады, яғни біртіндеп бүкіл ұлыстың ортақ тіліне айналады. Мысалы, Рим диалектісі латын, флоренциялық-итальян, қазан диалектісі татар, картмен диалектісі грузин тілінің негізін құраған.

Қоғамның алға даму үрдісінде ұлыс тілі белгілі бір тарихи алғы шартта ұлт тіліне айналады. Ұлт ұлыстың жалғасы емес, сандық өсуінің нәтижесі емес. Ұлттың құрылуы жаңа экономикалық, мемлекеттік, саяси, мәдени және өзге қатынастардан туады.

Орталықтандырылған мемлекеттің құрылу үрдісі қоғамның тарихи дамуы тудырған орталықтың көтерілуіне әкеледі. Жаңа өмір жағдайы барлық қоғам мүшелерінің өзара түсінісуін және қызметтің сан алуан салаларының қатынастың бірыңғай құралын қажет етеді. Сондықтан да тілдің тарихи эволюциясындағы жоғарғы форма - ұлттық тілдің қалыптасуы ұлттың қалыптасуының заңды салдары болып табылады.

Неміс тіл маманы К.Бюлердің пікірінше, адамның психикалық қабілеттері – ойлау, сезіну және еркін білдіру тілдің үш функциясын-коммуникативтік (хабарлау) функциясын, қабылдау функциясын және үндеу функциясын тудырған. Бұл функцияларға айтылымның үш типі- баяндау, лепті және сезімді оятушы сәйкес келеді.

Коммуникативтік функция – тілдің қатынас құралы болу үлесі.

Лингвистика тарихында коммуникативтік функцияның екінші қатарға ысырылған кездері де болған. Мысалы, қазіргі заманғы тіл білімінің негізін қалаушы В.Гумбольдт үшін тіл «адамдардың қоғамдағы сыртқы қатынас құралы» ретінде емес, «олардың (адамдардың) рухани күшінің дамуы мен дүниетанымының қалыптасуының» аспабы, әлемді тану құралы ретінде шыққан. Демек, Гумбольдт гностиологияны, танымды тілдің жетекші функциясы деп есептеген (Тер –Миасова С.Г.2004:5).

Сөйтіп, бір жағынан тіл – қоғамдық құбылыс, әлеуметтік тұрғыдан бүкіл сөйлеушілерге, барлық этнолингвистикалық, мәдени-тілдік қауымға тән дүние туралы ақпаратты сақтаушы, екінші жағынан әркімнің игілігі болғандықтан, адам меңгерген тіл дара.

Қазіргі коммуникативтік кеңістік күрделі жүйеден тұрады, онда негізгі орындардың бірі коммуникацияның әр түрлеріне тиесілі. Себебі адам өзін әр түрлі жағдайларда түрліше ұстайды, сөйтіп әрбір жеке жағдайда басқа адамдармен ерекше қатынас орнатады. Сонымен қатар коммуникацияның сипаты мен ерекшеліктері ақпарат беру құралдарымен, тәсілдерімен, коммуникация субъектілерімен, мақсаттарымен және басқа көптеген себептермен анықталады. Коммуникацияның төмендегі түрлерін атап көрсетуге болады: этника аралық, іскерлік, әлеуметтік, халықаралық, тұлғааралық, бұқаралық, мәдениетаралық және басқалары. Аталған түрлердің ішінен бұл еңбекте мәдениетаралық коммуникация қарастырылады.

Мәдениет деген ұғымның түп тамыры адамның мінез-құлқы мен адам мен қоршаған ортаның (әлеуметтік, географиялық, мәдени, өндірістік және т.б.) арасындағы өзара байланысты зерттейтін социология, психология, антропология сияқты ғылымдармен ұштасады. Шын мәнінде адамдардың мәдениеті немесе мәдени ортасы салтанат құрушы физикалық және биологиялық ортаға бейімдеу тәсілін көрсетеді. Жан сақтау мен даму үшін қажетті әдет – ғұрыптар, салт – дәстүрлер, көпшілікке ортақ мінез – құлық әдебі әр халықта ұрпақтан ұрпаққа беріліп отырады. Уақыт өте адамдар өздері меңгерген данышпандық қасиеттерге төселіп алады да, кейінгі ұрпақ оны өз - өзінен түсінікті “өмір шындығы, даусыз ақиқат” ретінде қабылдайды. Бұл - әр кісінің немесе әлеуметтік топтың өмірде өткеретін адами болмысының тұрпаты, әлеуметтік тәжірибесі.

Басқаша айтқанда, мәдениет әмбебап және белгілі бір ұлт үшін бағдарламаның айырықша үрдісі ретінде қарастырылады. Осы бағдарлама жүйесі тиісті мәдениет мүшесінің сезіміне, ойы мен іс - әрекетіне ықпалын тигізеді. Жалпы ғылыми түсінікте мәдениет: “cultio” “culte” терминдері латын тілінде бастапқыда жер учаскесін ауыл шаруашылығы мақсатында өңдеуді білдірген. Этимологиялық жағынан латынша алғашқы мәні “топырақты өңдеу”, “жерді өңдеу” болып, кейінірек “құрметтеу”, “бас ию” мағыналарымен толыққан “colere” етістігі барынша көне болып есептеледі. Алайда көне рим өркениеті шеңберінің өзінде “культура” терминінің мазмұндық мәні кеңейіп, жаңа мағыналармен толыққан. Алғаш рет әдебиетте “культура” сөзі теориялық термин ретінде атақты римдік шешен Марк Тулий Цицеронның “Тускуланские беседы” еңбегінде кездесіп, агротехникалық термин емес, ауыспалы мағынада – адамның ақылы мен жан дүниесін өңдеу ретінде қолданылады. Осы жаңа мағынаның контекстінде “культура” сөзінің жаңа мағынасы басқа латындық “натура” (табиғат) ұғымына кереғар қойылады. Содан бері мәдениет әлемі табиғи күштер әрекетінің салдары ретінде емес тікелей табиғат тудырғандарды өңдеу мен өзгертуге бағытталған адам қызметінің нәтижесі ретінде қабылданады (Тер –Минасова С.Г.2004:8).

XVII ғасырдың аяғына дейін “мәдениет” ұғымы тек осы ұғымда қолданылды. Алайда ағартушылық дәуірінің соңына қарай мәдениеттің жаңа, бағалық интерпретациясы қалыптасты, соған сәйкес бұл ұғым бағалау мәніне ие болды: мәдениет жабдықталған, қолайлы өмір жағдайларымен теңдестірілді. Осындай интерпретацияда XVIII ғасырда бұл ұғым Германияға келіп, көп кешікпей жаңа мәнге ие болады, білімділік пен сауаттылықтың синониміне айналады. “Мәдениет” терминінің жаңа түсіндермесіне неміс заңгері Самуель Пуфендорфтің ролі ерекше, ол “О праве естественном” еңбегінде цицерондық қолданыстан алшақтап, тұңғыш рет мәдениетті адамды мерейлендіретін жаңа мінездерінің жиынтығы, сыртқы және ішкі табиғатын байытатын адамның өз қызметінің нәтижесі ретінде сипаттады. Мәдениет ұғымы барлық еуропа, соның ішінде қазақ тілінде осы мәнінде қолданылады.

“Мәдениет” феноменіне арналған XX ғасырдың зерттеулерін қарастыру осы уақытқа дейін бірегей түсініктің жоқ екенін көрсетеді, адам өмірінің бұл саласының түсінігіне әртүрлі жолдар бар. 1980 жылы халықаралық философия конгресінде бұл ұғымның 250 – ден астам анықтамасы келтірілді. Анықтамалардың мұндай сан алуандығы оларды түрлі жіктемелерге келтіріп, реттеуге ұмтылысты тудырады. Солардың ішінде мыналарды бөліп қарауға болады (Тер –Минасова С.Г.2004:10):

- социологиялық;
- тарихи
- нормативтік
- психологиялық
- дидактикалық
- антропологиялық

Мәдениет антропологиясының объектісі ретінде мәдениетті осы ғылыми бағыттың өкілдері барынша терең зерттеді. Мәселен, когнитивтік антропологияны жақтаушылар үшін мәдениет білім жүйесі ретінде, яғни индивидтердің санасындағы әлдебір ойлау категориялары ретінде өмір сүреді. Мысалы, осы бағыттың аса танымал жақтаушыларының бірі Дж.Флорос “Мәдениет – материалдық феномен емес, сол заттардан тұрмайды. Бұл адамдардың ойлауының формасы, қабылдауы мен түсінуінің, көз қарасы мен оны түсіндіруінің моделі”– деп есептейді. Сонымен қатар, мәдениет адамның санасында бекіген білім емес, бақылаушы механизмдердің: «..жоспарлардың, амалдардың, ережелердің, нұсқаулардың» репертуары, солардың көмегімен адамның мінез – құлқын басқаруға болады. Сөз ниет пен үмітті жеткізетін символ ретінде түсіндіріледі (Тер –Минасова С.Г.2004:9)

. Сонымен қатар индивидке қоршаған әлемнің әлдебір құбылысы туралы түсінік беретін символдар мен мәндерді танудың ерекше дара үрдісі ретінде түсініледі. Алдын ала білу мен түсіну әрдайым маңызды роль атқаратын бұл үрдіс әрбір адамда мәндерді дамытуды бағыттады. Осы үрдістің арқасында жасақталған мәндер одан кейін келетін тәжірибеге ықпал етеді, ол өз кезегінде ұғынықты мәннің жаңа интерпретациясына әсер жасайды.

Осылайша, қоршаған ортаның құбылыстары барлық мезгілде жаңаша ұғылады. Сондықтан мәдениет дара және қайталанбайтын, үнемі дамып отыратын әлемді қабылдау болып табылады.

Т.Н. Персикованың пікірінше, мәдениеттің бірнеше деңгейі бар: техникалық – мәдениеттің бұл бөлігіне оқытуға болады, ол әсердің (эмоцияның) аздап көрінуімен байланысты. Бұл деңгейде қарым – қатынастың мәдениетаралық проблемалары сирек туындайды. Мәселен, металдың физикалық қасиетін талқылағанда, мамандар мәдениеттің техникалық деңгейін іске қосады, ал сөз жұмыстың атқарылу мерзіміне ауытқығанда, әңгіме бірден оның шегінен шығады (Садохин А.Г. 2004:6).

Келесісі – формальды деңгей. Оны тану үшін әдетте сынақтар мен қателіктер әдісі қолданылады. Кейде ойланбастан белгілі бір салт – дәстүрге (мысалы, некелесу салты) бағынамыз. Бұл деңгейде сезім айқын байқалады; әлдекім байқамай белгіленген ережені бұзса,

көңілге кірбің түседі. Мысалы, шетелдік Францияда зиялы қауымның ортасында серіктесімен іс жайлы әңгіме қозғаса, мәдениеттің формальды деңгейінің ережелерін бұзғаны.

Ең соңғысы – мәдениеттің формальсыз деңгейіне күнделікті үйреншікті әдет бойынша жасайтын іс – қимылдарымыз жатады. Бұл деңгейде мінез – құлық ережелері шектелмеген, дегенмен әлдененің дұрыс емес бұрыс екенін сеземіз, мысалы, түрлі мәдениеттерде еркектер мен әйелдердің өзін ұстауы қалыптасқан ұғым бойынша бағаланады.

Бұл деңгейде жоғары сезімталдықпен ерекшеленеді, жазылмаған ереженің бұзылуы адамдардың қарым – қатынасына сындарлы әсерін тигізеді. Мысалы, француз немесе орыс мәдениетінде сыпайы “сіз” деудің орнына “сен” деу дәрежеліктің, оспадарлықтың белгісі ретінде бағаланады.

Жоғарыда айтылғандардың негізінде мынадай қорытынды жасауға болады: әр мәдениеттің өзіндік тілдік жүйесі бар, сөйлеушілер соның көмегімен бір – бірімен қатынасады. Мұнда тіл адам өмірінің түрлі салаларында - өндірістік, қоғамдық, рухани салаларындағы қызметінің нәтижелерінің жиынтығы ретінде анықталатын мәдениеттің құрамдас бөлігі деп пайымдауға болады. Алайда ойдың өмір сүру формасы ретінде, ең бастысы, қатынас құралы ретінде тіл мәдениетпен бір қатарда тұр. Тіл феноменін қарастыруға тікелей назар аударалық. Тіл көріністің осы ерекшеліктерін дамыту мен бекітуде үлкен роль атқарады: тіл арқылы қоршаған әлем бағаланып, түсіндіріледі. Ақиқаттың түрліше түсіндірілуі тілде көрініс тауып, тілдің көмегімен беріледі.

Тіл – халықтың барлық сөздерінің жиынтығы және өз ойын жеткізу үшін берік үйлесуі..

Тіл – индивидтер арасында қатынас құралы ретінде қызмет етуге жарамды белгілердің түрлі жүйесі (Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. 1999:3).

Тіл – белгілі бір адамдар ұжымының мүшелерінің негізгі және аса маңызды қатынас құралы болып табылатын төл семиологиялық жүйелерінің бірі, ол үшін бұл жүйе сондай-ақ ойды дамыту мәдени – тарихи дәстүрлерді ұрпақтан – ұрпаққа жеткізудің құралы (Нургалиева Г.К., 2004).

Тіл – коммуникация мақсатында қызмет ететін және адамның әлем туралы білімімен түсінігінің бүкіл жиынтығын айтуына қабілетті дискретті (анық айтылатын) дыбыстық белгілерінің адамзат қоғамында стихиялық туындаған және дамушы жүйесі (Хмель Н. Д. 2002:5).

Тіл – ойлау жұмысын объективтілейтін және қоғамда адамдардың қатынасының пікір алмасуының және өзара түсінісуінің құралы болып табылатын дыбыстық, сөздік және грамматикалық құралдардың тарихи қалыптасқан жүйесі (Садохин А.Г.2004:5).

Кез келген халықтың мәдениетінде тілдің мәні өте зор. Культурологияда тілдің мәні көбіне төмендегі бағаларға саяды:

Мәдениеттің айнасы, онда адамның маңайындағы нақты әлем ғана емес, халықтың менталитеті, ұлттық мінезі, әдет – ғұрпы, салт – дәстүрі, моралі, нормалар мен құндылықтар жүйесі, әлем суреті көрінеді;

Мәдениеттің қамбасы, себебі белгілі халықтың жинақтаған барлық білімі, шеберлігі, материалдық және мәдени құндылықтары оның тілдік жүйесінде – фольклорінде, кітаптарында, ауызша және жазбаша сөздерінде сақталған;

Мәдениетті жеткізуші, себебі ол ұрпақтан ұрпаққа тіл арқылы беріледі. Балалар инкультурация үрдісінде ана тілін үйренумен қатар алдыңғы ұрпақтың жинақтаған тәжірибесін де меңгереді;

Тіл арқылы өз халықының менталитетін, салт – дәстүрі мен әдет – ғұрпын, сол сияқты әлемнің ерекше мәдени бейнесін қабылдайтын адам тұлғасын қалыптастырушы мәдениет аспабы (Садохин А.Г.2004:6).

Сөйтіп, культурологиялық жолға сәйкес, тіл ақпаратты сақтап, жеткізудің, сол сияқты адамның мінез – құлқын басқарудың айырықша құралы болып табылады. Тілдің арқасында әлеуметтік тәжірибені, мәдени мұралар мен дәстүрлерді жеткізудің адамға тән нұсқасы жүзеге асырылады, түрлі ұрпақтар мен тарихи дәуірлердің сабақтастығы өткеріледі. Тіл байқалуы қиын ерекшеліктері, нәзік қылдарына дейін бүкіл мәдениет байлығын өз бойына “сіңіреді”. Сонымен қатар кез келген мәдениет, мейлі ұлттық мәдениет болсын, белгілі дәрежеде нақты тілдің имманенттік дамуының сипаты мен заңдылықтарына, ішкі құрылысы мен басқа қырларының ерекшелігіне “байланған”. Лексикалық алмасулар, лексикалық – семантикалық аударма жолымен тіл, дәлірек айтқанда, тілдер мәдениеттерді интернацияландыру, мәдениет аралық коммуникацияны жаһандандыру, Шығыс пен Батыс мәдениеттерінің диалогы тұрғысында ауыстыруға келмейтін роль атқарады (Садохин А.Г.2004:8).

Мәдениет құндылықтарын, әлеуметтік мәндерді негізгі жеткізуші әрі қуатты тасымалдаушы болғандықтан мәдениет пен қоғамда тілдің орны ерекше, қоғамдық қатынастардың (яғни әлеуметтік топтар, ұлттық – этностық құрылымдар ішінде, олардың өзара қатынастарында) тиімді үйлестірушісі және реттеушісі болып қызмет

етеді. Сонымен бірге тіл – елеулі элемент қана емес, осы екі ауқымды ұғымның аса маңызды қыры. Ол бүкіл көп қырлы мәдениетті, барлық аса күрделі қоғамдық лексикалық және семантикалық тұрғыдан қамтуға қабілетті тұтас әлемді танытады. Демек, мәдениет социологиясы саласында, мамандардың бірі айтқандай, “мәдениеттің барлық элементтері... тілмен айтылады” (Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. 1999:12).

Тіл әлеуметтік – мәдени фактор ретінде адамдардың тәжірибесін жасақтау мен ұйымдастыруға да елеулі дәрежеде ықпал етеді. Бұл жалпы мәдениет тәрізді көпшілік қабылдаған мәнді тудырумен түсіндіріледі. Қатысушылары қабылдайтын, қолданатын және соларға түсінікті мағыналар барда ғана коммуникация мүмкін болмақ. Алайда мұндай “жалпы қабылданған мәнің болуы”, әдетте, бір (жалғыз) тілдің шегінде өткеріледі. Соңғысының философиялық – социологиялық тілігі тілдің тағы бір өте маңызды функциясын – адамдардың белгілі бір әлеуметтік мәдениет, этникалық қауымдастық шегінде түсіну функциясын айқын көрсетіп береді. Араласу мүмкіндігі, бір жағынан, әлеуметтік топ мүшелерінің ынтымақтасуына ықпал етеді. Ортақ тіл адамдарды біріктіреді. Екінші жағынан, ортақ тіл сол тілде сөйлемейтіндерді шеттетеді.

Мұндай факт, дегенмен, басқа тілге қатысты емес, оның мағыналары ана тілінде немесе үйреншікті тілде сөйлейтін коммуникация мүшелеріне белгісіз немесе толық ұғынықты бола бермейді. Осы тұста адам қолданатын ұғымдарда, мағыналарда, ойларда ұлттық мәдениеттің ұлттық тіл айырықшылығының таңбасы айқын көрінеді.

Демек, мәдениет - әлемді қабылдау құралы, сондай – ақ сол әлемнің құрылымы. Онда әр халықтың тарихының өзгешелігін танытатын бірегей, айрықша сипат бар (Хмель Н. Д. 2002:6).

Қоғам адамдарды мінез – құлықтың жарасымдысы мен жарасымсызын ажыратуға үйрете отырып, өзінің тыйымдары мен құндылықтарын жасайды. Мәдениет ықпал етеді және өзі де адам қызметінің кез келген көрінісінің ықпалында болады.

Сөйтіп, түрлі халықтар мен мәдениеттің араласу және өзара түсінісу проблемасында үлкен роль атқарған өзекті ұғымдарды қарастырдық, бұдан белгілі бір қоғамда тілдің, мәдениеттің жиынтығы сол қоғамның одан әрі дамуына, басқа адамдармен қатынас және араласу үшін алғы шарт болады деген қорытынды жасауға болады. Басқа мәдениетті түсінгенде ғана тиімді әрі дұрыс қатынас болмақ.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- Тер –Минасова С.Г. (2004) *Язык и межкультурная коммуникация*. Москва, «Издательство Московского Университета».
- Садохин А.Г.(2004) *Введение в теорию межкультурной коммуникации*. Москва, «Высшая школа».
- Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. (1999) *Язык и культура*. Москва: МГУ.
- Нургалиева Г.К., (2004) *Ценностное ориентированное личности в условиях информатизации общения Алматы*.
- Хмель Н. Д. (2002) *Жалпы білім беретін мектептегі педагогикалық процесс*. – Алматы : Ғылым.

Millî Kültür Araştırmaları Dergisi (MİKAD)

Cilt: 2- Sayı: 1- Haziran 2018

ISSN: 2587-1331

YÂRAN KÜLTÜRÜNÜN KENT YAŞAMINA ETKİSİ: ÇANKIRI ÖRNEĞİ

Eray GÖÇ*

ÖZET

Bu çalışmanın amacı, Türkiye’de kentleşmenin toplum hayatı üzerindeki rolüne değinerek, toplumsal bazı değer yargıları, norm ve gelenek-göreneklerin kent hayatına etkilerini araştırmaktır.

Çalışmanın tarih aralığı seçilirken, Özellikle toplumun homojen yapısı dikkate alınarak, dış etkinin minimuma indirilebilmesi için, 2008 yılında öğrenci almaya başlayan Çankırı Karatekin Üniversitesi ve 2012 yılından sonra Şehre gelmeye başlayan Mülteci aileler düşünülmüş ve 2004-2008 yılları aralık olarak alınmıştır. Belki ileride başka bir çalışmada dış faktörlerin bu kültür üzerine etkisi ayrıca bir inceleme konusu yapılabilir.

Çalışma TÜİK’ten alınan birtakım verilerin değerlendirilmesi, Çankırı il ortalamasının bulunması ve Yâran Kültürüne dair araştırmalar incelenerek kent ve kentliliğe etkilerinin tespit edilmeye çalışılmasının ürünüdür.

Anahtar Kelimeler: Kent, Sosyal Hayat, Yâran.

THE PROBLEM OF THE PROPERTIES OF THE CITY OF CULTURE OF THE YÂRAN: ÇAKIRI SAMPLE

ABSTRACT

The aim of this study is to investigate the effects of urbanization on the life of society in Turkey by examining some social values, norms and traditions.

Çankırı Karatekin University, which started to receive students in 2008, and refugee families who started to come to Şehre after 2012, were considered in order to minimize the external effect to a minimum, taking into consideration the homogenous structure of the population and the 2004-2008 period was taken as an interval. Maybe the influence of external factors on this culture in another study in the future can also be a subject of examination.

The study is the product of evaluating some data taken from TÜİK, finding the average of Çankırı province and examining researches on Yaran Culture and trying to determine the effects on urban and urbanity.

Key Words: City, Social life, Yâran.

GİRİŞ

Kent hayatına çeşitli unsurlar etki eder, bunlar esasen kentin, kentleşmenin ruhunu oluşturan faktörlerdir. Büyük medeniyetlerin toplum hayatına bıraktıkları en

*Öğretim Görevlisi, Çankırı Karatekin Üniversitesi Yapraklı MYO. ÇANKIRI. eraygoc@karatekin.edu.tr.

büyük miraslardan biri belki de en önemlisi, modern tarihin akışına meydan okuyan kent ve onun insan yaşamına etkileri.

Kent ve insan birbirini tarih boyunca etkilemiş dönüştürmüş ve geliştirmiştir. Kent'in ruhunu insanın yaşam tarzı, dünya görüşü, hayat kaygısı belirlerken, insanın yaşam sınırlarının, sonraki nesillere, değerlerinin aktarılması da kent sayesinde gerçekleşmiştir. Kent mirasının belirleyici unsuru insan faktörüdür. Kente ve kentleşmeye etki eden çeşitli faktörler vardır, bunları şu şekilde sıralamak mümkündür. İtici faktörler, çekici faktörler ve siyasi ve iletici faktörler. Bunların açılımı ekonomik, siyasal, sosyal, teknolojik ve psikolojik nedenler olarak toparlamak mümkündür. İşte kentleşmeye etki eden onun gelişmesini görece gerilemesini tetikleyen güvenlik ve risk sınırlarını tayin eden, yaşanırılık düzeyini belirleyen faktörler olarak da tarih boyunca karşımıza bu etmenler çıkmaktadır.

Kent hayatında, kimi faktörler kentin yaşanırılık düzeyini arttırırken kimi de, bunu azaltmakta ve onu yaşanamayacak düzeye getirmekte ya da yaşam kalitesini düşürmekte, özetle yukarıda sayılan etkenler kentin yaşam kalitesini tayin eden önemli unsurlardır. Gelenek görenekler kentlerde ciddi anlamda toplumsal denetim mekanizması rolünü üstlenmekte bir yerde bir toplumsal denge faktörü konumunu temsil etmektedir. Özellikle çok kültürlülükten uzak kentler homojen olmaları hasebiyle daha az karışıklık yaşamakta, bunun yanında yine köyden kente geçişleri henüz tamamlamış yerlerde kültürel bağlarından arınmamış olmaları nedeniyle yine toplumsal düzen bakımından avantajlı bir kent izlenimi vermek de, ve yine başka bir unsur da uzun bir kent geçmişi olsa da homojenliğini yitirmiş bir toplum olsa da, bazı kentler geçmiş ile gelecek arasındaki köprü olma görevini güçlü toplumsal kulüpler, dernekler vasıtasıyla tarih boyunca sürdürmeyi başaramışlardır. Anadolu da bazı gelenekler toplumsal yaşamın düzenlenmesinde şehir hayatına olumlu anlamda katkılar sağlamakta ve gelecek nesillere tecrübeleri aktararak geçmiş ile gelecek arasında bağ kurulmasına katkı sunmaktadır.

Yâran geleneği bu duruma örnek teşkil edebilecek önemli aktörlerden birisidir. Selçuklulardan Osmanlıya oradan Cumhuriyet dönemine miras kalmayı başarmış ve günümüzde de Türkiye'de çeşitli yerlerde toplum yaşamına ciddi manada etki eden, toplumsal ilişkilerin düzenlenmesinde önemli bir yere sahip olmayı başarmış, etkili uzlaştırıcı bir faktör olmayı başarmıştır. Yâran kültürü kent hayatına özellikle İç Anadolu da ciddi manada tesir etmiş bazı illerde günümüzde dahi yaşama imkânı elde etmiş bulunmaktadır. Özellikle Çankırı kent hayatında bu kültürün izlerine rastlanmakta ve toplumsal hayatın her alanında olduğu gibi kent yaşamına da, kültürüne de, şehrin dokusuna da bu kültür mirasının ciddi etki ettiğine şahit olabilmekteyiz. Bu önemli faktör komşuluk ilişkilerinden, suç oranlarına, dışarıdan gelenlerin şehre adapte olmasına kadar hemen her alanda etkili olmuş ve varlığını muhafaza ederek gelecek nesillere ufak tefek değişiklikler olmasına rağmen aktarılmaya devam etmektedir.

Kenti dizayn eden faktörler muhakkak toplumlarda farklılık göstermekte, metropollerde gelenek görenekler belki biraz hemşericilik sayesinde yaşamakta ya da yaşatılabilmekte iken, küçük illerde biraz daha farklı unsurlar vasıtasıyla, daha bire bir ilişkiler, toplantılar köylerde olduğu gibi imece denecek düzeyde ilişkiler vasıtasıyla yürütülmekte olduğu görülmektedir.

Nihayetinde kent bu sayede evirilmekte, bazen toplumsal gelenekleri örf adetleri yutup yok etmekte, insanları sorgulamayan robotlaştıran mankurlara çevirmekte, bazen çok uğraşsa da karşısında çok dirençli insan ilişkileri görerek toplumun ruhuna ayak

uydurmak zorunda kalmaktadır. Bu çalışmada kent ve kentleşme kavramları üzerinde durularak, Çankırı örneğinden hareketle Yâran kültürünün kent hayatına etkisi incelenmiştir.

Kent ve Kentleşme kavramları ile Kentin Tarihsel Gelişimi

“Kent, yakın çevresi ile birlikte, sosyal, kültürel, ekonomik ve benzeri diğer yönlerden anlam ifade eden, üzerinde çeşitli suretlerle artan nüfus barındıran, bir yerleşim merkezi olarak tanımlanabilir” (Derdiman, 2010: 51). Başka bir tanımda ise, “belli bir yöresel örgüt biriminin sınırları içinde kalan yerlere kent denir” (Keleş, 2010: 97). Bu tanımdan da hareketle kent belli bir sayıda insanın, belirli faaliyetleri gerçekleştirmek amacıyla bir araya gelerek, belli bir yerleşim merkezi üzerinde yaşamasını ifade eder. Nüfus faktörü, kentlerin önemli aktörlerindedir. Bu nüfusu o bölgeye çekebilecek çeşitli unsurlara ihtiyaç vardır bunlar, ekonomik, sosyal, kültürel faktörler olabilmektedir.

“Kent, insan ilişkilerini açısından ancak belirli bir nüfusa sahip toplumlarda karşılanması mümkün olan fizyolojik, ekonomik, sosyal ve kültürel ihtiyaçların belirli düzeylerde karşılandığı; her ülkenin kendi özelliklerine göre kriterlerini belirlediği fiziki yerleşme alanıdır” (Demirci, 2013: 7).

Kent’e dair başka bir tanımlama şu şekilde yapılabilir. “kent bir yerleşme türüdür, yasal bir örgütsel birimdir. Yerel yönetime sahiptir, çevresi içinde bir merkez oluşturur, tarım dışı ve tarımsal üretimin denetlendiği ve dağıtımının, eşgüdümünün yapıldığı yerdir” (Gökulu, 2010: 212). Burada dikkat çeken önemli faktörler kentin yasal bir örgüt yapısına sahip oluşu ve bir yerel yönetim mekanizmasına sahip oluşudur. Kent’i kavram olarak tanımladıktan sonra kentleşme olgusu üzerinde de durmakta yarar vardır.

“Kentleşme, deyiminden genellikle kent sayısının ve kentlerdeki nüfusun artışı anlaşılmaktadır. Kentleşme bir nüfus hareketi olarak görülürse yanlış tanımlanmış olur” (Keleş, 2008: 25). Kentleşme nüfus hareketinden çok daha fazlasıdır. Kentleşme sosyal, siyasal, ekonomik, kültürel bütün değer ve normların insan denen aktörler sayesinde yaygınlaştırılması, geliştirilmesi, paylaşılması manasını da taşıdığını söylemek yanlış olmasa gerek. Yine dar anlamada kentleşme “sayısının ve kentlerde yaşayan nüfusun artmasını ifade eder. Ancak kentleşme sadece demografik bir olgu olmayıp, aynı zamanda ekonomik, sosyal, siyasal ve kültürel bir sürecin ifadesidir” (Tunçer, 2015: 276). Kentleşme olgusu özünde birçok etmeni barındırır bunlar kent yaşamına doğrudan etki eder, kimi faktör ciddi bir şekilde kent hayatına etki ederken, kimi kentlerde, yaşayan bazı ritüellerin savunmasına, direncine maruz kalır ve kent hayatı biraz o gerçeklikler üzerine inşa edilmek zorunda kalır. Kentleşme çeşitli etmenlerin, özelliklerin bir araya gelmesi neticesinde hayat bulur. Bu faktörler bir birleri ile çok yönlü ve çok boyutlu ilişki halindedir.

Bu faktörlere kısaca değinecek olursak, şu şekilde bir genelleme yapma fırsatımız olacaktır.

- Ekonomik nedenler
- Siyasi nedenler
- Teknolojik nedenler
- Sosyo-Psikolojik nedenler

Bunlar kentleşmeye neden olan faktörler arasında genel kabul görenler olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Bunlara kısaca değinecek olursak, ekonomik nedenler köy halkının veya kırsalda yaşayan insanların, ya kentin iş imkânları ile ya da yaşadıkları bölgelerde bu imkânların kalmamasından, kaynaklı kente göç etme kararı vermesidir. Tabii bu durumu doğuran çeşitli faktörler vardır. Şöyle ki; “Tarımdaki makineleşme köy halkına pek çok boş vakit yaratmıştır; ancak boş vakitlerini değişik üretim alanlarında kullanabilme bilgi, beceri ve deneyiminden yoksun olan köy halkı sanayileşmenin de etkisiyle kentlere göç etmeye başlamıştır” (Tunçer, 2015: 277).

Siyasi nedenler de kentleşmenin önemli etmenleri arasında sayabileceğimiz faktörlerden birisidir. Hem yönetim erkini elinde bulunduran siyasiler ve hem de ülke politikası olarak, kentleşme zaman zaman teşvik edilmekte, ya da kent alanları belirlenmektedir. Bu durum olumsuzlukları beraberinde getirmiştir. Osmanlıda köyden kente geçişi azaltmak adına çeşitli politikalar benimsenmiş, bunlardan en önemlisi köyünü terk edenlerden vergi alınmıştır. Yine çeşitli vesileler kentleşme üzerinde teşvik edici ya da kısıtlayıcı etki yapabilir. Örneğin, “siyasi iktidarın; gezme, yerleşme ve ticaret özgürlüklerini kısıtlayan ya da genişleten yasaları devreye sokması kentleşme üzerinde destekleyici ya da zorlayıcı etki yapar” (Tunçer, 2015: 276). Siyasi iktidar toprak reformları, uluslararası nedenlerle de kentleşme üzerine etki edebilirler.

Teknolojik gelişmeler kentleşme üzerine ciddi manada etki eden bir diğer unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle sanayi devrimi neticesinde, fabrikaların, yeni üretim alanlarının kurulması, teknolojik üretimlerin artması yeni bir işçi sınıfının doğmasına dolayısıyla sanayileşmenin olduğu alanlarda yeni kentli sınıfların doğmasına yol açmıştır. “gerek sanayi devriminin getirdiği değişiklikler, gerekse tarıma egemen olan koşullar, kentleşmenin hızlanmasını teknolojik gelişmelerle birlikte sağlamışlardır. Artan üretimin kentleşmede rol oynaması, ürünün kolay ve ucuz taşınmasını sağlayacak teknolojik araçların gelişmesine bağlıdır” (Keleş, 2010: 34). Küçük ölçekli işletmeler bu sanayi hamlesinin ardından varlıklarını daha fazla sürdürme imkânı bulamamış, buralardan boşalan iş gücü daha büyük sektörlere dolayısıyla kentlere yoğun şekilde yerleşmeye bir yerde mecbur kalmışlardır.

Başka bir etmende sosyo-psikolojik faktör olarak adlandırılan, kentin kazanımlarını ön plana çıkararak köy hayatının baskıcı, görece olumsuz yönlerini insan psikolojisinde meydana getirdiği yıkımı gerekçe göstererek, insanın özgür, baskıdan uzak bir toplumda yaşama isteğinin kente hayat bulması ve burada yaşamak arzusunun ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır. Kent sosyal ve psikolojik manada insan denen varlığa hitap etmekte kendisini burada daha özgür hissettirmektedir. Kentin insan yaşamını kolaylaştıran faktörler, onun daha rahat ve kendini ifade edebileceği sosyalleşebileceği bir alan yaratması bakımından da önemlidir. Nihayetinde kentleşmeye etki eden çeşitli faktörleri bu şekilde sıralamak mümkündür. Bu aktörler kente, insan hayatına olumlu ve olumsuz manada bir takım unsurlar doğmasına sebep olmuştur. Genel anlamda modern kentlerin miladi sanayi devrimi ve akabinde yaşanan sanayileşme, makineleşme gibi görünse de esasen kentin tarihi insanlık tarihi kadar eskidir. Hatta ölümlerin canlılardan evvel bir kente sahip olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Zira, “ilk kalıcı yerleşim alanına sahip olanlar ölümlerdi: bir mağaraya, taşlarla işaretlenmiş bir toprak yığınının altına, bir toplu mezar tümseğine gömülürdü ölümler” (Mumford, 2013: 17). Eğer

yeryüzünde ilk kent kalıntıları aranacaksa bunun yaşayanlardan evvel ölümlere nasip olduğunu bilmek lazım “ canlıların kentinden önce ölümlerin kenti vardı” (Mumford, 2013: 17).

Paleolitik çağda, ilkel manada kentin kökenlerine ulaşmak mümkündür. Belki günümüzde modern gökdelenler, son teknoloji siteler gibi olmasa da kent diyebileceğimiz insan topluluklarını bünyesinde barındıran yapılara bu dönemde rastlamak mümkündür. Yiğma yapıların, mağaraların insan ilişkilerinin yoğun manada yaşandığı yerler olarak bu yapılar paleolitik çağda karşımıza kentin ilk örnekleri olarak çıkmaktadır.

Paleolitik çağdan neolitik çağa evirilen kent kendisiyle beraber birçok aktöründe kent hayatın da rol değiştirmesine sebep olmuştur. Yeni aktörler toplum hayatına girerken, bazıları paleolitik çağdaki miadını doldurmuş, aktif rolünü yeni aktörlere bırakarak daha pasif bir rol üstlenmek durumunda kalmıştır.

Bu dönemde köylere de bir dönüşüm yaşamış ve yeni büyük aktörlere yerini bırakmak durumunda kalmıştır. “köyün düzeni ve istikrarının yanı sıra, doğa güçleriyle kurduğu uyumlu birlik ve bireyi güvenli bir ana kucağı gibi sarmalayan kapalı yapısı da kente taşınmıştır” (Mumford, 2013: 17). Kente köy vasıtasıyla taşınan bu unsurlar, kentin aşırı derecede büyümesi neticesinde büyük ölçüde varlıklarını yitirmiş olsalar da, mahallelerde, bazı semtlerde ve küçük şehirlerde kendisini muhafaza etmeyi başarmıştır.

Bu çalışmanın ana iskeletini oluşturan yâran kültürünün kent yaşamına etkisine, çalışmanın bu bölümünde değinmekte yarar var. Kentin dokusuna sağladığı katkıların yanında, kentin bir ruha kavuşmasına ve sadece kültür olarak yaşandığı yerlere kendine özgü değerler katan, geçmiş ile gelecek arasında bir köprü kurma misyonu üstlenen yâran kültürüne Çankırı örneğinden hareketle değinilecektir.

Konunun iyi bir şekilde anlaşılması adına, yâran kültürü, ahilik, lonca teşkilatına değinilecek toplum hayatını düzenlemedeki rollerine değinilecektir. Fakat konuya giriş yapmadan önce yâran geleneğinin anlaşılması adına, Yâran nasihatı olarak bilinen yaran geleneğinin mihenk taşı olarak görülen bir nevi nasihatname olarak adlandırılan öğüdü paylaşarak işe başlamak gerekir. Bu kültürün yaşandığı yerlerde bir nevi hayat tarzı olarak benimsenen ve toplumsal ilişkilerde ciddi bir düzenleyici rol üstlenen bu nasihat şu şekildedir. ‘ eline, diline, beline hâkim ol. harama bakma, haram yeme, haram içme, doğru, sabırlı, dayanıklı ol. yalan söyleme. büyüklerinden önce söze başlama. kimseyi kandırma. kanaatkâr ol. dünya malına tamah etme. yanlış ölçme, eksik tartma. alnın, kalbin ve kapın açık olsun. Kuvvetli ve üstün durumda iken affetmesini; hiddetli iken yumuşak davranmasını bil. ve kendin muhtaç iken bile; başkalarına ikram edecek kadar cömert ol!’ yâran geleneğinin toplumsal hayatta nasihatnamesi konumundaki bu sözler hemen her alanda ilişkilerin belli bir ahlaki ritüele göre şekillenmesinde önemli etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nasihat kentte birincil ilişkilerin yaşanması, insanların daha samimi ve belli değerleri gözeterek yaşamalarına imkân tanımaktadır. Kavram olarak yâran’ın kelime anlamına baktıktan sonra yâran’ın kısa bir öz geçmişine değinilecektir.

Kavram Olarak Yâran, Yâren ve Yâranın Kısa Öz Geçmişi

“Yâren ve Yâran kelimeleri birbirinden farklıdır. Yâren, tekildir ve arkadaş, yakın anlamına gelir. Yâran ise, çoğuldur ve dostlar, arkadaşlar anlamına gelir” (Tezcan, 2004: 19). Anlaşılacağı üzere biri diğerrinin çoğulu niteliğindedir. Yâran örgütün tamamına verilen isimdir. Genel olarak şöyle tarif edilmektedir; “ insan yetiştirme; insanı hayata hazırlama; sosyal düzeni ve güvenliğı sağlama; halk müziğı, halk mutfağı, halk tiyatrosu, halk edebiyatı gibi ulusal kültür değerlerini yaşatma ve yeni kuşaklara aktarma görevini yüzyıllardır yerine getirmiş bir sosyal kurumdur” (Kıymaz, 2004: 131). Bu geleneğı “ temelinde ahilikle beraber yeniçeriliğın de etkisi olduğı ısrarla vurgulanmaktadır” (Duran, 2004: 169). Arap verme töreni olarak bilinen törende söylenen ‘yeniçeri, yeniçeri/ belinde bıçak hançeri’ ifadesi yeniçeri geleneğinden de etkilenildiğı izlerini gösteren izlerden birisidir. Yâranın temelleri hakkında çeşitli görüşler olsa da en geneli ve kabul edilir olanı şöyle, “oğuzlardan günümüze kadar çeşitli şekil ve değışiklikleri yaşayarak gelen, fakat önümüzdeki temel ilke ve anlamları değışmeyen tarihi mirasımızdır. Yaşayışları itibarı ile çok hareketli olan oğuzların birbirlerine güç vermek, destek olmak ve sorunlarını çözümlenmek gayesi ile belli zamanlarda belli boy beyliklerinde toplanarak meselelerini hallederek aynı zamanda yemekli eğlencelerde yaptıkları toplantıların günümüze yansımadır Yâran” (Absarılıoğlu, 2007: 4).

Yâran meclisinin kurulmasına dair şunları söylemek mümkündür; “ yâran meclisi, genelde samimi, içten, birbirini her yönüyle tanıyan gençlerden kurulur. Özellikle yâran meclisini oluşturacak kişiler belirli bir yerde toplanır. Yâran meclisinin açılmasına karar alınır. Yâran meclisi çavuş ve çalgıcılar hariç 24 kişiden oluşur. Bu sayı Türklerdeki 24 oğuz boyundan gelmektedir. Yâran meclisine katılanların her birisine yâren denilir” (Akbıyık, 2004: 237).

Yâran geleneğinin Anadolu da ortaya çıkışına dair kabul gören görüş şu şekildedir, “ Selçuklular döneminde Anadolu’da ortaya çıkan bir kurumdur. Türk tarihinin en zor dönemlerinden birisinde, yine Türk damgası taşıyan Fütüvvet geleneğinin değıştirilip, dönüştürülmesi ve Anadolu’ya özgü koşullar çerçevesinde yeniden üretilmesiyle ortaya çıkmıştır” (Onat, 2005: 95).

Fütüvvet geleneğı Abbasilerin mirasıdır, cömertliğı ve çalışkanlığı ilke edinmiş bir geleneğe verilen isimdir. İlerleyen dönemlerde fütüvvet geleneğı ahilik teşkilatının temel unsurlarını oluşturacaktır. Fütüvvetin çeşitli anlamları olmakla beraber genel olarak şu şekilde tanımlanmaktadır. “Ehl-i tasarruftan Hasan-ı basri ‘Allah için nefisine düşman olmandır.’ Hâris el-Muhâsibi ‘fütüvvet, herkese karşı insaf göstermek, kimseden insaf beklememektir.’ Fudayl b. İyaz ‘evinde yemek yiyenlerin mü’min, kâfir, dost ya da düşman olduğunu ayırt etmemektir.’ Bâyezid-i Bistâmi ise: ‘senden başkalarına yapılan iyiliğı küçük görmek, başkalarından sana yapılan iyiliğı büyük bilmektir” (Şener, 2004: 7). Şeklinde tanımlamalarla karşımıza çıkmaktadır.

İşte esasen bu geleneğın ya da anlayışın köklerinde hayat bulan bir gelenekten, yani yâran’dan toplum hayatına neler katması gerektiğine dair az çok fikir sahibi olunabilecektir.

Yâran esasen bir sohbet muhabbet geleneğı bir yaşam tarzıdır ve bu sohbet geleneğinin ilk olarak ortaya çıkışına dair şunları söylemek mümkündür; “ yâran sohbetlerinin temeli, 13. Yüzyılda Anadolu’da görülen Ahilik kurumuna dayanır.

Ahilik örgütü, 13. Yüzyıldan 20. Yüzyılın başlarına değin Anadolu’da esnaf ve sanatkârlar birliğinin karşılığı olarak kullanılmıştır. Ahilik kent, kaza ve köylerde esnaf, sanatkâr kuruluşlarının eleman yetiştirme, işleyiş ve denetimlerini düzenleyen kurumdur” (Tezcan, 2004: 19). Bu sohbet geleneklerine farklı bir bakış açısı ise şu şekildedir. “ ölkemizdeki sohbet gelenekleri, halk bilimi ve halk biliminin diğere alt inceleme alanları bakımından büyük önem taşır. Sosyo-kültürel yapının yaşayan unsurlarından olan bu sohbet toplantıları; erfene, barana, kürsübaşı, ziyafet, sıra gezme, gezek vb. adlarla anılırlar. Köklü bir geçmişe sahip olduğu bilinen bu sohbet gelenekleri içinde özellikle Çankırı ve Simav yarenleri; örgütlülüğü, ilkeleri, felsefesi ve uygulanış biçimleriyle diğerelelerinden oldukça farklı bir yapılanma gösterir” (Altınay, 2004: 77).

Bu sohbetlerin ne derecede önemli olduğuna belki en güzel örnek Yâran odalarında duvara asılı duran şu yazıdır. ‘ Kız Anadan Öğrenir Sofra Düzmeyi, Oğlan Babadan Öğrenir Sohbet Gezmeyi’ bununla vurgu yapılan sohbeti değeri olduğu kadar, bu bilincin gelecek nesillere aktarılarak, babadan oğula geçip yaşatılmasına atıf yapmak. Bir ata baba geleneğı olarak yaşayıp, yaşatılmasına katkı sunmaktır. Böylece kent kargaşası, hayat şartları içerisinde de yeni nesiller bu gelenek sayesinde geçmiş ile olan bağlarını sürdürebilecek, kendilerinden sonra gelen nesillere de bunu aktarma imkânına sahip olacaklardır. Yine günlük hayatta karşılaştıkları sorunların üstesinden gelmek adına bu sohbetlerin birikimi kullanmada muktedir olacaklardır.

Bu sohbetler belli bir nizama göre yapılır, “ yâran sohbetleri kış mevsiminde cumartesiye pazara bağlayan gece yapılır. Akşama bir saat kaldığında, küçük başağa’nın yanında çavuş ve ocak sahibi olduğu halde yaran evine gelir; noksanları tespit eder ve gider. Toplantıya mazereti nedeniyle katılamayacak ya da geç kalacak yaran, küçük başağaya daha önce bildirir” (Elbir ve Sargın, 2004: 142). Burada bir gelenekten hem de sıkı bir mekanizmadan bahsetmek yanlış olmasa gerek. Kendi içinde bir nizamı barındıran bu durum kültürün yaşamasına, devamlılık arz etmesine ciddi katkı yapar. Bu kültürün yaşadığı yerde bir disiplinin, iç dinamikler sayesinde bir düzenin oluşmasına sebep olacaktır. Toplumsal hayatın her alanına yayıldığında zafiyetlerin önüne geçmede ciddi bir unsur olarak karşımıza çıkmasına sebep olacaktır. Belki de bu duruma kendiliğinden düzen ya da kendiliğinden nizam ismi verilebilecektir.

Bu ve benzeri rollerinin yanında şunu söylemekte mümkündür. Yâran teşkilatları, üstlendiğı işlevlerle üyelerini olumlu yönde disipline etmeyi temel amaç olarak benimsemekte; teşkilat içinde uygulanan kurallar irdelendiğinde ise dört ana işlev saptanmaktadır. Bunlar:

- Yaren teşkilatının eğitim ile ilgili işlevleri,
- Yaren teşkilatının yardımlaşma ve dayanışma ile ilgili işlevi,
- Yaren teşkilatının grup denetimi işlevi,
- Yaren teşkilatının, halk hukuku işlevi.

Görüldüğü gibi Yâran toplumun hemen her alanına belli bir yaşam felsefesini, belli bir disiplini uygulamaya çalışan bir gelenek olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum kültürün yaşandığı yerlerde belli bir denetim mekanizmasının işlemesine sebep olmakta toplumsal bir kontrol ağının oluşmasına katkı sunmaktadır. Devletin

denetim ağına görece bu gibi ağlar olumlu yönde katkı sunmakta ve toplumsal nizam açısından önemli bir konum işgal etmektedir.

Yâran teşkilatı ve ahilik birbirini besleyen, birbirinden etkilenmiş kültürlerdir. Moğol istilası sonrası Anadolu'da kentlerden köy hayatına taşarak yaşatılmaya çalışılan ahilik yâran kültürünün doğmasına sebep olmuş, başka bir toplumsal mekanizmanın inşasını sağlamıştır. “ *yâran teşkilatının yapısı, işleyiş kural ve kaideleri konusundaki eserlere bakıldığında Ahi teşkilatlarının kural ve kaidelerinin basitleştirilerek, köydeki insana uygun biçimlere dönüştürüldüğü anlaşılmaktadır. Başta örgütlenme biçimi gelmektedir. ‘yaran başı’ ya da ‘baş ağa’ ahilerin ‘ahi babası’ gibidir ve kesin bir itaat ve saygı görmektedir ve bu liderler seçimle iş başına gelmektedir. Yaranların ‘odabaşı’ ‘çavuş’ ya da ‘kâhya’ olarak adlandırıkları kişi ahilerin ‘nakib’ karşılığıdır. Yaran toplantısı sonunda yapılan ‘mahkeme’ ahilerdeki ‘makam-ı insaf’ duruşması gibidir. Yaran odalarının düzen ve teşrihi de ahi zaviyelerinden örnek alınmıştır. En önemli ahi kuralları olan, ‘üç şeyin açık (el, kapı, sofrası), üç şeyin kapalı (göz, dil, bel) olması’ ilkeleri yaran içinde aynıdır” (Yelken, 2004: 104).*

Yâran anlaşılacağı üzere ahilikten beslenmekte, onun bir mirasçısı olarak varlığını sürdürmektedir. “ *Ahiliğin Çankırı yöresindeki uzantısı ve bugüne gelen kalıntısı ‘Yâran teşkilatı’ olarak adlandırılmaktadır. Burada, esnafın yanında, daha çok kırsal kesimin ihtiyaçlarının belirleyici olduğu anlaşılmaktadır. Yâran’da dayanışma, sosyalleşme, güvenlik, eğitim-öğretim ve eğlence daha bir ön planda görülmektedir. Her şeye rağmen, yine üretimden vazgeçme söz konusu değildir. Bugün yaren teşkilatının varlığını, kış gecelerinde haftada bir gün yapılan ‘ yaran yakma/ ocak yakma’ denilen toplantılarda, düğünlerde ve ölümlerde görebilmekteyiz. Eldivan yöresinde, hala, bir takım toplumsal sorunların çözüme kavuşturulmasında ‘Baş ağa’ etkin bir faktördür. Burada ‘papucun dama atılmasının’ yerini ‘ocaktan atılma’ almıştır” (Onat, 2005: 100).*

Bilindiği üzere ahilik teşkilatının Osmanlıda devamı niteliğinde olan esnaf teşkilatında, işini titizlikle yapmayan esnaf ile ilgili kullanılan ‘papucu dama atılmak’ deyimini, hakkında kullanılan esnafın, attık o işten ekmek yemesinin güç olduğu durumu ifade etmek için kullanılmıştır. Ve bu esnaf için utanç verici bir durumdur. Esasen ilk ayakkabı üreticisi bir esnafın iyi üretmediği bir ayakkabının dama atılmasının hikâyesini anlatan bu deyim daha sonra hakkıyla iş yapmayan esnafı tanımlamak için kullanılmıştır. Yaran kültüründe de aynı gelenek ocaktan atma ile sürdürülmeye çalışılmıştır. Vatandaşa hatalı mal satışının önüne geçmenin yanında bir de esnafın hizmet üretme, esnaflık terbiyesi ve esnaf etiği oluşmasına katkı sunması bakımından önemli bir ritüeldir. Ocaktan atılma ciddi bir toplumsal baskıya sebep vermekte ve esnaf işini yaparken son derece dikkatli, ilkeli davranmayı kendine destur edinmektedir. Bir nevi toplumsal denetim aygıtı rolünü oynadığı aşikâr.

Ahilik merkezi otoritenin güçlü olduğu kent hayatında tutunmaya çalışması, onun zamanla bazı değerlerinin evrilmesine ya da bazılarının muhafazasında güçlükler yaşamasına sebep olurken, köy hayatı içinde doğup gelişen yâran kültürü özelliklerini büyük ölçüde muhafaza etme imkânı bulmuş ve günümüze kadar sürdürmesinde etkili olmuştur.

Kentleşmeden Kaynaklanan Bazı Toplumsal Sorunlar ve Yâran Kültürünün Bir Toplumsal Dizayn Aracı Olarak Buna Karşı Ürettiği Yöntemler

Kentleşmenin şüphesiz hem doğrudan hem de dolaylı olarak toplum hayatı üzerine etkileri olduğu aşikâr. Bu sorunlar işsizlik, çarpık kentleşme, çevre kirliliği, kültürel yozlaşma, gecekondulaşma, kentlileşme, barınma gibi sorunların yanında sosyal sorunlar olarak bilinen sorunlardır. Bunlar kentleşmenin doğal sonucu olarak ortaya çıkmış, köyden kente dönüşümün yaşandığı hemen her yerde karşımıza çıkmaktadır. Yâran kültürü bu toplumsal sorunlara kendi yöntemleri ile çeşitli argümanlarını kullanarak birtakım çözümler üretmeyi başarmıştır.

“Sosyal Sorunlar; Çevrenin tahribi, fiziki plansızlık ve yerleşme düzensizliği, gelir dağılımındaki eşitsizlik, sosyal tabakalaşmanın veya sınıflaşmanın artması, kültür değişmesi ve boşluğu, toplum hayatındaki çözülme ve intibaksızlık. Bunlara bir de planlama ve yönetim sorunları eklenebilir” (Sezal, 1990: 74).

Yukarıda saymış olduğumuz ve sosyal sorunlar olarak genelde karşımıza çıkan bu sorunlara karşı Yâran kültürünün geliştirdiği, kimi ahilik teşkilatından miras kalan, kimi köy hayatından devşirilen bu yöntemler sorunların çözümünde etkin birer argüman olarak kullanılmakta kenti sağlıklı bir yaşam alanına çevirmektedir.

Kentleşmenin doğal süreç içerisinde ortaya çıkardığı bu sorunlar, ciddi problemlerin yaşanmasına sebep vermekte, geleneksel toplumdan modern topluma geçiş sürecini tamamlamamış olan yerlerde, bunların üstesinden örf adetler vasıtası ile gelinmeye çalışılsa da, metropoller de bunun çözümü aşamasında büyük sorunlar yaşanmakta. Çankırı ili bu anlamda kentin olumsuz yönlerine karşı bir panzehir niteliği taşıyan, toplumun büyük kısmında ilgi ve itibar gören Yâran sayesinde çözümler üretmiş ve kendi içinde bir pratik geliştirmiştir.

Yâran kültürü belirli değerlerden beslenen bir kültürdür. Şöyle ki; “ **ulusal değerler:** adalet, eşitlik, misafirperverlik, hoşgörü, yardımseverlik vb. (eski Türk gelenek ve görenekleri dahil) **Dinsel değerler:** özellikle İslami inanç sistemi. (fütüvvet ve ahilik kurumunun etkileri dahil) **Evrensel değerler:** güzel, rahat ve güvenli yaşama ideali” (Kıymaz, 2004: 132). Kentin tüm olumsuz yönlerine karşı yâran geliştirmiş olduğu bu pratiklerin yardımı ile hem toplumsal değer ve normları muhafaza etme anlamında olumlu bir misyon üstlenmiş, hem de Devlet otoritesinin yanında yardımcı bir oto kontrol olma rolü üstlenmiştir. Bu bir nevi görünmeyen el yardımı ile toplumu yaşanılır kılmak için alternatif çabalardan birisidir.

Kent hayatının insanı yalnızlaştıran tüm olumsuz yönlerine rağmen yâran gelenekleri şehir hayatında insanın toplumla veya geleneklerle olan bağlantısını koparmama adına önemli bir figürdür.

Her ne kadar günümüzde üstlendiği roller yaptırım açısından hukuki dayanak gibi görülme de, ciddi manada kabul görmeye ve bir kent kültürü oluşturmaya yardımcı olmuştur. Çankırı ilinde bu geleneğin kent hayatına katmaya devam etti faktörler şöyle sıralanabilir. “ 1. Eğitici işlevleri, yaran örgütü, aslında bir eğitim kurumu, gibidir. Babalar çocuklarının sohbet katılmalarını hararetle istemekte imiş. Bu durum özellikle Eldivan’da kısmen bugün de böyledir. 2. Kültürün korunması, genç, çevresindeki mevcut kültürü öğrenerek onu korumaya çalışır. 3.

Normların korunması, yârenler birbirlerini sürekli olarak denetlemektedirler. Böylece normların ihlali önlenmiş olmaktadır. 4. Çevre kalkınmasına katkı, yârenlerin buldukları köy ve ilçelerin imar edilmesinde geçmişte olduğu gibi bugünde etkileri olmaktadır. 5. Dayanışma sağlamak, çevre halkı bu işlevi, iyi ve kötü günde beraberlik olarak algılamaktadır. Böylece çevre halkı bu kuruma üye olarak, buldukları toplulukta güven içinde olmaktadırlar. 6. Yâranın yardımlaşma işlevi, yaran üyeleri arasında yardımlaşma, kurumun en önemli işlevlerindedir. Maddi yardım, hizmet yardımı, yaran gelirleri, zir-zop parası (düğünlerde gençlerin düğün sahiplerinden aldıkları paralardır bu paralar çalgıcı parası olarak verilir, kimsesiz kadınların evlerinin onarılmasında harcanır, askere giden gençlere harçlık verilir) Düğün armağanı” (Tezcan, 2004: 25-26).

Bunların yanında sır saklama, Askeri disipline uyum, estetik zevkleri geliştirme, serbest zamanını geliştirme gibi görevlerde yüklenerek yarenler eli ile toplumsal huzur ve güven duygularının gelişiminin önü açılmıştır.

Bunun dışında yine yaran kültürünün olmazsa olmazı denebilecek başka bir ritüel ise mahkeme kurulmasıdır. Burada “suçlu kırmızı bir mindere oturtulur. Verilen ceza ise toplumsal dayanışmayı ve bireyin eğitilmesini, olgunlaşmasını sağlayacak niteliktedir” (Altınay, 2004: 84). Bu ceza uygulamasının temel mantığı yarenin eğitilmesi, sosyal bir grup içinde olmanın vermiş olduğu sorumluluğun bilincine varmanın hatırlatılması olarak yorumlanabilir.

Aşağıdaki tablolarda adi suçlar olarak bilinen suçlarla ilgili bazı değerler üzerinden Çankırı da bu suçlarla, Türkiye geneli bu suçların işlenme oranları irdelenenmiş ve bahsi geçen, dolandırıcılık, hırsızlık ve gasp suçlarının Türkiye ortalamasının altında olduğu gözlemlenmiştir. Kentlerin en ciddi sorunları olarak nitelendirilebilecek bu suçların Çankırı ilinde Türkiye genelinin altında çıkması elbette başka etmenlere dayanmasının yanında kapalı toplum olması, küçük bir kent olması vb. gibi nedenlerin yanında yâran kültürünün de ciddi anlamda katkısının olduğuna şüphe yoktur.

Nitekim Yaranın toplumsal hayatı düzenlemekte adeta anayasal düsturları gibi kabul gören bazı öğütleri ve telkinleri bahse konu suçların bu toplumda az işlenmesinin sebepleri arasında gösterilebilmektedir.

Tablo 1 Türkiye Geneli Suç Türleri ve Suçun Nüfusa Oranı

Yıllar	Nüfus	Dolandırıcılık		Hırsızlık		Yağma (Gasp)	
		Sayı	N/S	Sayı	N/S	Sayı	N/S
2004	68.010.215	6.645	10.391	7.819	8.698	2.626	25.899
2005	68.860.539	9.582	7.186	6.695	10.285	2.119	32.497
2006	69.729.967	11.460	6.085	6.603	10.560	1.111	62.763
2007	70.586.256	13.374	5.278	7.531	9.373	2.374	29.733
2008	71.517.100	12.295	5.187	6.933	10.315	2.543	28.123

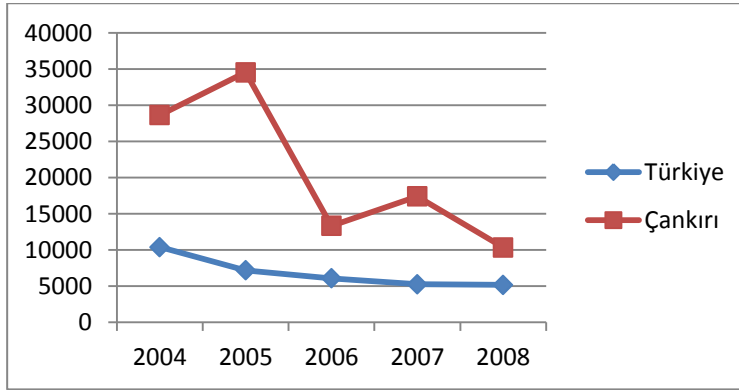
KAYNAK: TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu 2004-2008)

Tablo 2 Çankırı İli Suç Türleri ve Suçun Nüfusa Oranı

Yıllar	Nüfus	Dolandırıcılık		Hırsızlık		Yağma (Gasp)	
		Sayı	N/S	Sayı	N/S	Sayı	N/S
2004	171.924	6	28.624	6	28.654	4	42.981
2005	172.635	5	34.527	8	21.579	2	86.317
2006	173.358	13	13.335	3	57.786	0	173.358
2007	174.012	10	17.401	12	14.501	4	43.503
2008	176.093	17	10.358	5	35.219	0	176.093

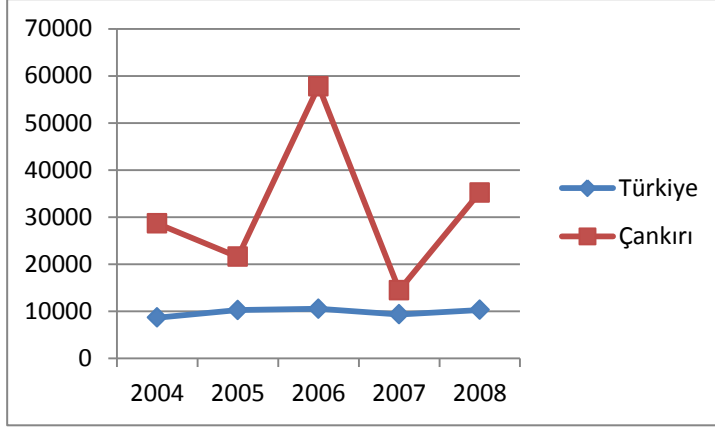
KAYNAK: TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu 2004-2008)

Yukarıdaki neticelerin çıkmasında Yâran Kültürünün belli başlı temel prensiplerinin olduğuna vurgu yapmıştık. Bu prensipler şöyle özetlenebilir. Dinsel, Ulusal ve Evrensel değerler. Yani bu değerlerden beslenerek topluma bir takım temel değerler huşunda yol ve yöntem çizer bunlar, eğitim ile ilgili işlevleri, yardımlaşma ve dayanışma ile ilgili işlevi, grup denetimi işlevi, halk hukuku işlevi. Bunların yanı sıra yine yaranın düsturlarından biri olan ilke, üç şeyin açık (el, kapı, sofrası), üç şeyin kapalı (göz, dil, bel) olması suçta mehil etmenin önünde ciddi bir denetim mekanizması rolünü oynamaktadır.

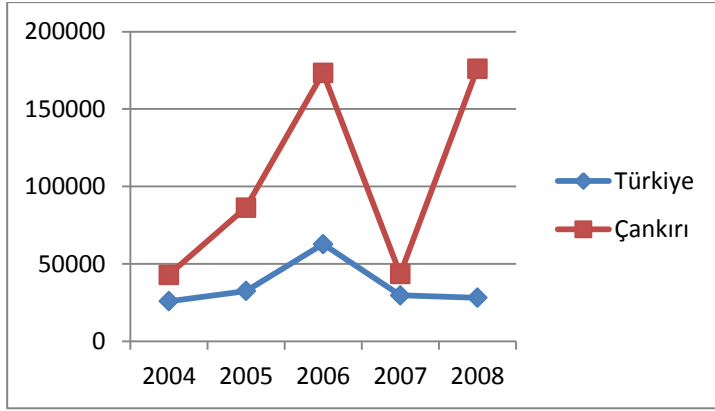
Grafik 1. Nüfus Başına Düşen Dolandırıcılık

Grafik 1. TÜİK'den alınan veriler bağlamında oluşturulmuş olup, Türkiye'de dolandırıcılık suç oranları bulunduğundan sonra Nüfusa bölünerek, Kaç bin kişiye bir suç düştüğü tespit edilmiştir. Verilen bilgiler ışığında Türkiye'de dolandırıcılık suçunun 5 yıllık rakamlarının Çankırı ilinde Türkiye ortalamasının altında olduğu tespit edilmiş olup, Kültürel değer ve normların yaşandığı kültürlerde suç dolandırıcılık suçunun az işlendiği görülmüştür. Elbette farklı nedenlerin olmasıyla birlikte yâran kültürünün de etkisinin olduğu ileri sürülebilir. Grafikte verilen yılların hepsinde Çankırı ili rakamları ile Türkiye Ortalaması arasında ciddi farklar vardır.

Grafik 2. Nüfus Başına Düşen Hırsızlık

Grafik 2. Grafik 1. TÜİK'den alınan veriler bağlamında oluşturulmuş olup, Türkiye'de Hırsızlık suç oranları bulunduktan sonra Nüfusa bölünerek, Kaç bin kişiye bir suç düştüğü tespit edilmiştir. Verilen bilgiler ışığında Türkiye'de Hırsızlık suçunun 5 yıllık rakamlarının Çankırı ilinde Türkiye ortalamasının altında olduğu tespit edilmiş olup, Kültürel değer ve normların yaşandığı kültürlerde suç Hırsızlık suçunun az işlendiği görülmüştür. Elbette farklı nedenlerin olmasıyla birlikte yâran kültürünün de etkisinin olduğu ileri sürülebilir. Grafikte verilen yılların hepsinde Çankırı ili rakamları ile Türkiye Ortalaması arasında ciddi farklar vardır.

Grafik 3. Nüfus Başına Düşen Yağma/Gasp

Grafik 3. TÜİK'den alınan veriler bağlamında oluşturulmuş olup, Türkiye'de Yağma/Gasp suç oranları bulunduktan sonra Nüfusa bölünerek, Kaç bin kişiye bir suç düştüğü tespit edilmiştir. Verilen bilgiler ışığında Türkiye'de Yağma/Gasp suçunun 5 yıllık rakamlarının Çankırı ilinde Türkiye ortalamasının altında olduğu tespit edilmiş olup, Kültürel değer ve normların yaşandığı kültürlerde suç Yağma/Gasp suçunun az işlendiği görülmüştür. Elbette farklı nedenlerin olmasıyla birlikte yâran kültürünün de etkisinin olduğu ileri sürülebilir. Grafikte verilen yılların hepsinde Çankırı ili rakamları ile Türkiye Ortalaması arasında ciddi farklar vardır.

TÜİK' ten 2004-2008 yılları arasında alınan veriler değerlendirilmiş olup, bu veriler dâhilinde yapılan değerlendirmede, Çankırı ili verilen yılların hepsinde belirtilen suçlarla ilgili nüfus başına düşen suç sayısına göre Türkiye ortalamasının altındadır. Beş yıllık verilere göre; Türkiye'de her 6.535 kişiye bir Dolandırıcılık suç

düşerken bu sayı beş yıllık ortalaması bakımından Çankırı’da her 17.020 kişiye bir suç düşmekte neredeyse Üçte bir. Yine beş yıllık ortalamalar alındığında Türkiye ortalaması her 9.800 kişi bir hırsızlık olayına karışırken Çankırı’da bu sayı her 25.530 kişiden birine düşmekte ve son olarak Türkiye ortalaması beş yıllık veri sonucu ortalama her 32.368 kişiden biri gasp suçuna karışırken bu oran Çankırı ilinde her 86.802 kişiden birine düşmektedir. Analiz yapılan üç suç türüne göre de Çankırı ili Türkiye Ortalamasının Üçte birinden az rakama denk gelmektedir.

SONUÇ

Bu çalışma, Türkiye’de kentleşmenin doğurduğu bir takım sorunların ve bu sorunlara bir nevi panzehir niteliği taşıyan bazı değerlerin, örf, adet, gelenek ve göreneklerin tesir edebileceğini göstermektedir.

Zira, çalışmanın temel varsayımı, Çankırı ili özelinde Yâran kültürünün kentleşme ile birlikte ortaya çıkan bir takım sorunlara karşı, geçmiş deneyimlerini mevcut yeni yapıya adapte ederek, bu sorunlarla mücadele adına birtakım argümanlar üretebilmiş midir. Kentleşmenin ve kentlileşmenin insanı yalnızlaştıran, soyut bir varlık haline getiren, onu kalabalık içinde adete tekleştiren tüm gerçekliğine rağmen, yaran sohbet geleneği toplumsal değer yargılarının yaşaması, yaşatılması adına Anadolu’nun çeşitli vilayetlerinde olduğu gibi Çankırı ilinde de ciddi sorumluluk alarak, Selçukludan Osmanlıya oradan Cumhuriyet Türkiye’sine bir takım toplumsal normların taşınmasına öncülük etmiş, kent yaşamı içinde kendisine biçilen rolü başarılı bir şekilde yürütebilmiştir.

Bir takım toplumsal değerler ve normlar, kentleşmenin yıkıcı gücü karşısında tutunamayarak, tarih sahnesinden silinirken, temelde, Selçuklular döneminde Moğol istilası ile kentten, köy yaşantısına aktarılan, ve bu sayede muhafaza edilmeye çalışılan Ahilik teşkilatının teşekkülü Yâran bu ortamlarda muhafaza edilerek, sonraki yıllarda köyden kente geçiş sürecinde de varlığını korumayı başarmış ve toplumun bu dönüşümünün gelenek, göreneklerden kopuk bir hal almasının önünde ciddi bir kontrol mekanizması olarak toplumsal alanda varlığını sürdürmeyi başarabilmiştir.

Kentleşmenin doğurduğu, çevre sorunlarından tutunda, sosyal hayatta bireyi tekleştiren doğal sürecine kadar kendince bir takım argümanlar sayesinde bireylerin toplumda yalnızlaştırılmalarının önüne geçmiş, kentin kapital şartlarıyla mücadelede bireyi hemşericilik, meslektaşlık, sendikacılık gibi sınıfsal alanların yanında kardeşlik, dostluk prensipleri ile başkaca bir şekilde motive edebilmiştir.

Bu kültürün yaşandığı Çankırı ilinde, kentleşme diğer toplumlardaki çoğu olumsuz etkisini burada çok fazla gösterememiştir. Bunun örneği olarak çalışmanın içinde de değinmiş olduğumuz bir takım suç istatistiklerine göre, Türkiye’de ceza infaz kurumuna giren hükümlü istatistikleri veri tabanı oranları gösterilebilecektir.

Adi suçlar olarak kabul edilen, dolandırıcılık, hırsızlık ve gasp suçlarının 2004 ile 2008 yılları arasındaki beş yıllık istatistik bizlere bu suç oranlarının hepsinde Çankırı ilinin Türkiye ortalamasının altında olduğunu göstermektedir. Kentin nüfus artışına, gecekondulaşmaya, ekonomik, siyasal ve sosyo-psikolojik bir takım olumsuzluklarına karşı bir şekilde kendi içinde bir çözüm üretebilmeyi başarmış Çankırı ilinde Yâranın büyük öneme sahip olduğunu anlamaktayız.

Toplumda yaşayan insanların belli bir değer yargısı ile yetişmesi, bir yerde bir terbiye kurumu gibi çalışan yaranın etkisinin olduğu gerçeğinin sonucudur. Hem bireyin sosyalleşme yönünün törpülenmesini haftalık sohbetlerle engellerken, hem de gelenek göreneklerin yaşatılması hususunda telkin edici bir rol oynayarak, kötü hasletler olarak adlandırılan ve esasen kent hayatının da biraz olumsuz yönü olarak görülen, yukarıda saymış olduğumuz olumsuz eylemlerden kaçınmasına hizmet etmektedir. Derin bir arka planı olan Yâran sohbetleri geçmişte toplumsal hayat üzerinde etkili olduğu gibi öyle görünüyor ki, günümüzde de bu vazifeyi ziyadesiyle yerine getirmektedir.

Özetle Anadolu coğrafyasında yaşayan miraslardan biri olan ve Moğol istilasının kentlerdeki yıkıcı etkisinden kaçarak köylere yerleşmiş Ahilik teşkilatının değerlerinden doğan Yâran, kentleşmenin insan ilişkileri ve sosyal hayat üzerindeki örseleyici etkisine rağmen varlığını sürdürmekte. Toplumsal ilişkilerin muhafazası adına kent yaşamında üzerine düşeni yapmaktadır. UNESCO'nun Somut olmayan dünya kültür mirası listesinde de yer alan bu kültür hazinesi, topluma istikamet veren köşe taşlarından biri olmayı başarabilmiştir.

KAYNAKÇA

- ABSARILIOĞLU, Ahmet (2007). *Gelenekten Evrensele Yâran*, Kayıkçı Ofset, Çankırı.
- ALTINAY, F. Reyhan (2004). Çankırı ve Simav'da Yâren Geleneği, *Yâran Kültürü ve Çankırı, II. Çankırı Kültürü Bilgi Şöleni Bildirileri*, s.77-85.
- AKBIYIK, Abuzer (2004). Urfa ' Sıra Gecesi'nden, Çankırı ' Yaran Meclisi'ne', *Yâran Kültürü ve Çankırı, II. Çankırı Kültürü Bilgi Şöleni Bildirileri*, s.233-245.
- DEMİRCİ, Ercan (2013). Kentleşmenin Bir Sonucu Olarak Gecekondu ve Gecekonduya Alternatif Çözümler, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi*.
- DERDİMAN, R. Cengiz (2010). Kentleşmenin Suça Etkisi ve Kentlilerin Suçla Mücadelesinin Sosyal ve Hukuki Boyutları, *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, S.3, s.49-73.
- DURAN, Hakkı (2004). Yâran Kurumunun Tarihsel Kökenleri ve Günümüzdeki Durumu, *Yâran Kültürü ve Çankırı, II. Çankırı Kültürü Bilgi Şöleni Bildirileri*, s.169-179.
- ELBİR, Bilal ve SARGIN, Hatice (2004). Yâran Kültürü ve Yâran Manzumelerinde Sosyal ve Tarihi Yansımalar, *Yâran Kültürü ve Çankırı, II. Çankırı Kültürü Bilgi Şöleni Bildirileri*, s.142-168.
- GÖKULU, Gökhan (2010). Kent Güvenliği Kentleşme ve Suç İlişkisi, *Atatürk Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Dergisi*, S.1, s.209-226.
- KELEŞ, Ruşen (2010). Kentleşme Politikası, İmge Kitabevi, 11.b, Ankara.
- KIYMAZ, Ahmet (2004). Yâren Kültürü'nde Türk Kültürü Ritüelleri, *Yâran Kültürü ve Çankırı, II. Çankırı Kültürü Bilgi Şöleni Bildirileri*, s.130-141.
- MUMFORD, Lewis (2013). *Tarih Boyunca Kent, Kökenleri, Geçirdiği Değişimler ve Geleceği*, Ayrintı, İstanbul.

TEZCAN, Mahmut (2004). Türk Kültürünün Simgesi Olarak Çankırı Yâran Kültürü, *Yâran Kültürü ve Çankırı, II. Çankırı Kültürü Bilgi Şöleni Bildirileri*, s.18-31.

TUNÇER, Polat (2015). Türkiye’de Kentleşme Politikaları, *The Journal of Academic Social Science Studies*, s.1, s.275-290. Doi: 10.9761/ JASSS3024

ONAT, Hasan (2005). Çankırı’da Ahilik, Yâran ve Günümüz Açısından Anlam ve Önemi, *Geçmişten Geleceğe Çankırı, III. Çankırı Kültürü Bilgi Şöleni Bildirileri*, s.93-104.

SEZAL, İhsan (1990). *Kentleşme*, Ağaç, İstanbul.

ŞENER, İbrahim (2004). Bir Esnaf Teşkilatı Olarak Ahilik’in Tarihçesi ve Tasavvufi Yönü, *Yâran Kültürü ve Çankırı, II. Çankırı Kültürü Bilgi Şöleni Bildirileri*, s.7-17.

YELKEN, Ramazan (2004). Geleneksel Yaran Kültürü ve Sivil Toplum Bağlamında Taşındığı Değer, *Yâran Kültürü ve Çankırı, II. Çankırı Kültürü Bilgi Şöleni Bildirileri*, s. 97-107.

Millî Kültür Araştırmaları Dergisi (MİKAD)

Cilt: 2- Sayı: 1- Haziran 2018

ISSN: 2587-1331

DEMOKRAT PARTİ MERSİN MİLLETVEKİLİ YAKUP KARABULUT'UN HAYATI VE TBMM'DEKİ FAALİYETLERİ¹

Ercan BOLAT*

ÖZET

Kurtuluş savaşından sonra ülke işgallerden kurtarılmış ve Milli Egemenlik kavramı siyasi irade olarak ortaya çıkmıştır. Cumhuriyet ilan edildikten sonra ilk siyasi partiler kurularak siyasal yaşama yön verilmeye çalışılmıştır. Ancak dönemin şartları siyasi partilerin kurulup çoğalmasına pek imkân vermemiştir. Cumhuriyet'in kurucusu olan ulu önder Atatürk'ün yaşamı boyunca gerçekleştirmek istediği çok partili siyasi hayata geçilememiştir. Kendi teşviki ile SCF'ı (Serbest Cumhuriyet Fıkrası) kurdurmuş ancak olgunlaşmayan siyasi ortam fıkranın kısa süreli olmasına sebep olmuştur. Şartların oluşmaması ve bir türlü siyasi olgunluğa ulaşılamaması üzerine ülke de tek parti hüküm sürmüştür. 1946 yılına kadar tek partili siyasi hayat devam etmiş ve DP'nin temelleri atılmıştır. Bu bağlamda DP, Türkiye Cumhuriyeti'nin tek partili siyasi yaşamdan çok partili siyasi yaşama geçişte köprü olmuştur.

Bu çalışma, Türkiye Büyük Millet Meclisinin XI. Döneminde Demokrat Partiden Mersin ili için milletvekili seçilen Yakup Karabulut'un özgeçmişini ve siyasi faaliyetlerini içermektedir. Çalışmada Yakup Karabulut'un 1957 seçimlerinde milletvekili seçilmesi ve ardından siyasi hayatının başladığına değinilmiştir. Yakup Bey'in siyasi hayatının 27 Mayıs 1960 Askeri Darbesi ile son bulması ve ardından Yassı Ada Mahkemesinde yargılanması bize 1957-1960 yılları arasındaki siyasi hayatı birçok yönden inceleme imkânı sunmaktadır. Araştırma yapılan çalışmanın konusu hakkında arşiv kayıtları ve TBMM meclis tutanakları taranarak elde edilen belgeler dâhilinde Yakup Bey'in özgeçmişi ve siyasi faaliyetleri açıklanmaya çalışılmıştır. Çalışma sonunda, Yakup Karabulut'un çeşitli konularda meclise takrir (önerge), kanun teklifi sunduğu gibi meclis gündeminde görüşülen konular hakkında söz alıp konuşma yaptığı da tespit edilmiştir. Darbe sonrası Anayasayı İhlal davasından yargılanarak ceza aldığı ve Yassı Ada Yargılamasında kendinin yapmış olduğu savunma metnine Başbakanlık Cumhuriyet Arşivinde (BCA) yapılan tarama sonucu elde edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Yakup Karabulut, TBMM, Mersin, Anayasa İhlali

THE LIFE AND ACTIVITIES OF YAKUP KARABULUT, MP OF MERSİN IN TURKISH NATIONAL GRAND ASSEMBLY

ABSTRACT

It emerged as a political will in terms of national sovereignty and salvation after the liberation war. After the declaration of the Republic, the first political parties were established and the political life direction was tried. However, many parties have not established and multiplied. The party politics of how the life of Atatürk, the founder of the Republic, was established can not be overcome. The political environment that has not matured with the self-promotion of the SCF has caused the short term of the joke. The absence of conditions and the inability to achieve a kind of political aspiration, the country is also a one-party government. Until the 1946 television, the one-party political life continued and the

¹ Bu çalışma Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi olarak Doç. Dr. Mehmet Kaya'nın danışmanlığında Ercan Bolat tarafından hazırlanan *Demokrat Parti Mersin (İçel) Milletvekilleri ve Siyasi Faaliyetleri (1950-1960)* isimli tezin bir bölümünden genişleterek hazırlanmıştır.

*Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Programı Öğrencisi, bolatercan33@gmail.com.

foundations of the DP were laid. In this context, DP, multiparty system from a single-party political life of the Republic of Turkey has been a bridge in the transition to political life.

This study is about the biography and political activities of Yakup Karabulut, chosen as Mersin MP for Democrat Party in the XI. Era. In the study, the election and then political life are mentioned during 1957 elections. The half of his political life with 27 May, 1960 military coup and his trial in Yassıada Military Court enable us to examine his political life from various aspects. With the help of archive documents and Assembly Registers scanned about the subject of the study done, it is attempted to explain the biography and activities of Yakup Karabulut. At the end of the study, it is detected that Yakup Karabulut gave speech about the issues in the Assembly Agenda and have given bill proposal and inquired to the Assembly. It is found that he was punished after the trial for the violation of the constitution and his defence speech during Yassıada Trials was obtained in Prime Ministry Republic Archives.

Key Words: Yakup Karabulut, Turkish Grand National Assembly, Mersin, Violence of Constitution.

GİRİŞ

Türkiye Cumhuriyeti'nde, ilki 1925'te ikincisi 1930 yılında olmak üzere iki kez çok partili siyasi hayata geçmek için adım atılmış; ancak ikisi de başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Cumhuriyet dönemine geçildiğinde demokratik bir düzenin yerleşmediği ve çok partili hayata geçilmesi hedeflenmiş olmasına rağmen süreç ağır aksak ilerlemiştir. Zira Türkiye'nin tek parti serüveni, Kurtuluş Savaşı'nda önemli bir görev üstlenen Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin firkalaşması ile gerçekleşmiş ve daha sonra bu fırka Halk Fırkası adını almıştır. Fırkanın o dönemki programı ülke içerisinde milli tarih ve milli coğrafya gibi kavramları halka benimsetmek olmuştur (Karpat, 2015: 42-43). İlerleyen zamanda Cumhuriyet Halk Partisi adını alıp, ülkenin idaresinin bu partiye verilmesiyle tek parti dönemi başlamıştır. 1930'larda parti programı tek partili siyasi yaşamı desteklediği görülmüş ve aynı şekilde Türk Tarih Tezi ve Güneş Dil Kuramı ile halkın '*ulus devlet*' oluşumu ideolojisine yöneltmiştir (Çavdar, 2013: 324-325). Daha sonra Türkiye Cumhuriyeti'nin tek partili siyasi yaşamı devam etmiştir. Tek partili sistemden çok partili sisteme geçişte Cumhuriyet'in temelinde var olan liberal düşünceler etkili olmuştur. Atatürk, Cumhuriyet rejiminin en ihtiyaç duyduğu şeyin çok partili siyasal yaşam ve siyasi partilerin var olmasını vurgulamıştır. Diktatörlük fikir olarak hiç istenmemiş ancak Cumhuriyet döneminde tek parti idaresi yaşanmıştır. Fakat kamuoyu 1938 Atatürk'ün ölümü ile tek partili rejim için endişe duymuştur. İlerleyen dönemlerde II. Dünya Savaşı patlak vermiş ve Türkiye kendi çıkarları doğrultusunda savaşın başlarında tarafsız kalmayı tercih etmiştir (Karpat, 2013: 226-227).

II. Dünya Savaşı'nın son yılında demokrasi bloğunun kazanacağı kesinleştikten ve ABD önderliğinde dünyanın şekilleneceği anlaşıldıktan sonra savaşta tarafsızlığımızdan dolayı SSCB ile karşı karşıya kalmaktan endişe eden İnönü önderliğindeki Türkiye, batının desteğini almak için demokraside zorunlu değişimler yapma yoluna gitmiştir. 1945 yılı itibarıyla İnönü'nün konuşmalarında demokrasi konusunda kararlılık vurgusu görülmeye başlamıştır. İnönü'nün bu konuşmalarından önce ise San Francisco Konferansı'na katılacak olan Cemal Feridun Erkin'den Amerikalıların çok partili demokrasiye ne zaman geçileceğini sormalarını üzerine "savaş bitince Cumhurbaşkanı'nın en önemli arzusu bu amacı gerçekleştirmek" olduğu cevabını vermesini istemiştir (Albayrak, 2004: 30). Çok partili hayata geçişte DP'nin önemli bir rol oynadığı bir gerçektir. DP'yi ortaya çıkaran süreç ise 1945 yılı Ocak ayında gündeme gelen Toprak Reformu Yasası'na karşı en sert tepkiyi veren Adnan Menderes ve Refik Koraltan'ın muhalefeti ile başlamıştır. Meclise sunulan bu kanunun

amacı topraksız köylüyü topraklandırmak ve de kırsal alandaki sosyal eşitliği sağlamaktır. Uygulama hazine, vakıf ve belediyelere ait arazilerin yanında büyük çiftlik sahiplerinin belli ölçüde arazilerini istimlak edilip çiftçiye dağıtılacaktı. CHP içinde önemli bir grup bu yasaya daha çok sosyal ve entelektüel açıdan yaklaşarak destek veriyordu. Ancak kendisi de büyük çiftlik sahibi olan Menderes'in öncülük ettiği belli bir grup ise yasanın tamamına değil ama özel mülkiyet hakkına zarar verdiği gerekçesi ile özel mülkiyetten toprak alınmasına karşı çıkmıştır. (Karpaz, 2013: 210-215).

CHP milletvekillerinin bu şekilde davranmasını Faroz Ahmad, tek parti zihniyetini devam ettirmek için yaptıkları bir hareket olarak nitelendirmiştir. Böyle davranarak demokratik şekillenmenin olmayacağını da altını çizmiştir. Fakat 11 Haziran 1945'te Toprak Reformu Kanunu meclisteki oylamada 345 kabul oyu alırken Menderes'in de içinde bulunduğu 104 kişi oylamaya katılmayarak bir anlamda yasaya olan muhalefetlerini göstermişlerdir. Muhalefet oluşumunun da sinyallerini vermişlerdir (Ahmad, 2010: 21-22). Sonrasında bu durumla birlikte CHP içinde muhalefet keskin bir şekilde ortaya çıkmıştır. Toprak kanununa muhalefet olan Adnan Menderes, Refik Koraltan, Celal Bayar ve Fuat Köprülü gibi CHP milletvekilleri meclise sunulan Ticaret Bakanlığının Bütçe görüşmelerinde de muhalif bir tutum sergilemişlerdir. Adı geçen bu vekiller zamanla parti meclis grubuna çeşitli önergeler ve takrirler sunmaya başlayarak muhalifliklerini belirginleştirmişlerdir. CHP haricinde yeni bir partinin kurulması adına atılan ilk adım ise 7 Haziran 1945 yılında CHP meclis grubuna Dörtlü takrir olarak adlandırılan ve demokrasiyi daha geniş kapsamıyla kullanılmasına yönelik talepler içeren metin olmuştur. Bu metini hazırlayanlar ise Toprak Kanunu muhalif olan Celal Bayar, Adnan Menderes, Fuat Köprülü ve Refik Koraltan'dır. Bu grubun önderliği ise Adnan Menderes üstlenmiş ve meclis grubuna uzun uzun talepler sunmuştur (Dokuyan, 2014, s. 152). Türk Parlamento tarihinde bir başkaldırı niteliğindeki bu takrir ile tarihe Dörtlü Takrir olarak geçen CHP milletvekilleri, yeni bir muhalefet partisinin kesin olarak kurulacağını sinyallerini vermişlerdir. Dörtlü Takrir vekilleri CHP'den çıkarıldıktan sonra yeni parti kurma faaliyetlerine başladılar. 1 Kasım 1945'te meclis açılış konuşmasında İnönü'nün 'Türk demokrasisinin ana eksikliğinin bir muhalefet partisi eksikliği' olduğunu söylemesi üzerine bir araya gelen bu milletvekilleri yeni bir muhalefet partisi kurmaları için daha da cesaretlendirdiği görülmüştür. Hatta İnönü'nün bu tavrı parti kurmaya teşvik olarak algılanmış ve 'güdümlü muhalefet' partisi olarak değerlendirilmiştir.

1946 yılı Cumhuriyet tarihinde çok partili hayata geçiş anlamında önemli bir dönüm noktası olmuştur. Tek parti iktidarı (1923-1950) ülkede demokrasinin çalışmadığı ve toplumun birçok yönden eksik olduğunu işaret etmiştir. Toplumdaki bu eksikliği ise modernleşmenin noksanlığına bağlayan belirli kadronun da etkisi ile bu dönem de *Takrir-i Sükûn Kanun'u* benimsenerek muhalefetsiz bir yönetim tercih edilmiştir. Bu tek parti rejimi ise çok kısa ömürlü partiler kurulmasına rağmen 1950'ye kadar devam etmiştir (Seydi, 2014, s.22-28). Ülkemizin çok partili siyasal hayata kalıcı olarak geçişinde 1946 seçimlerinin katkısı büyük olmuştur. Bu dönem demokrasinin vazgeçilmez renklerinden olan siyasi partilerin kurulmaya başlandığı dönemi kapsadığı gibi 21 Temmuz 1946 Milletvekili Seçimleri üzerine yapılan spekülasyonlar sebebiyle Türkiye'nin demokrasi mücadelesi de problemlerle başlamıştır. Çok partili siyasal hayata adım atılması ile birlikte ülkede tek parti yönetiminden hoşnut olmayan birçok kesim DP'nin çatısı altında birleşmiştir. DP'nin kurulduğu günden itibaren CHP'nin beklentisi DP'nin sadece muhalefet partisi olarak siyasal yaşamına devam edeceği yönünde olmuştur. Ancak DP'nin hızlı gelişimi iktidarı telaşlandırmıştır (Günel,2009: 108-110).

CHP'si sürdürdüğü siyasi politikasını değiştirmeye başlamıştır. DP'nin kurucularından biri olan Celal Bayar 1946 seçimlerinden önce bir demeç vererek seçime katılma şartı ortaya atmıştır. Bu şart ise seçimlerde tek dereceli seçim ile gizli oy-açık sayım ilkesinin iktidar tarafından kabul edilmesini ve yargı güvencesinin getirilmesini talep etmişlerdir (Ahmad-Turgay, 1976: 19).

1946 seçimlerinde mitingler ve siyasi propagandalar kullanılmıştır. Seçimlerde çoğunlukçu sistem uygulanmıştır. Seçime katılan siyasi partilerden CHP dışında sadece DP parti milletvekili çıkarabilmiştir. Seçimlere ülke genelinde %85 oranında katılım olmuştur. DP parti 64 milletvekili çıkarabilmişse de CHP 397 milletvekili çıkarmıştır. Demokrat Parti 1946 Milletvekilleri Genel Seçimlerinde muhalefet partisi olarak kalmıştır. DP'li birçok milletvekili bu seçime itiraz etmiştir. Seçimlere iktidar partisince hile karıştırıldığını ifade etmiş olsalar da 4918 sayılı seçim kanunundaki yetersizlikler, açık oy gizli tasnif uygulaması ve seçim görevlilerinin iktidar yanlısı tutumları muhalefetin elini güçlendirmiştir. Sakin geçen oy kullanma dönemi yerini ciddi tartışmaların yaşandığı bir döneme bırakmıştır. Öyle ki Demokrat Parti 1946 ve 1950 arası yapılan hiçbir seçime katılmamıştır. Tüm bu yaşanan olumsuzluklara karşı tek parti dönemi kırılmıştır (Tuncer, 2008: 73). 14 Mayıs 1950 seçimlerinde DP oy oranını artırmış ve bir önceki seçime göre daha fazla oy toplayarak iktidarın sahibi olmaya başarmıştır. İktidara gelen DP birçok alanda çalışmalar başlatmış daha sonra yapılacak olan seçimler için yanına seçmen çekmeyi başarmışlardır. Bu seçimlerde basit liste oy çokluğu sistemi kullanılmıştır. Her sene iktidar olarak güç ve taraftar kazanan DP 1954 ve 1957 genel milletvekili seçimlerinde de iktidar olmayı başarmıştır. Ancak 1957 seçimleri öncesinde iktidara karşı yoğun kampanyalar düzenlenmiş ve muhalefet önemli derecede güç kazanmaya başlamıştır. 1954-1957 yılları arasındaki dönemde, başta yabancı sermaye akışının azalması ve yerli sanayinin ağır yatırımlara yetmemesi ve üç yıl boyunca süren kuraklık nedeniyle ekonomide daralmalar görülmüştür. Ülke içinde başlayan ekonomik sıkıntılar da, muhalefetin bu durumu “kriz” olarak değerlendirmesine sebep olmuştur. İktidar ise bu sıkıntıların kolay halledilecek konular olduğunu savunmuştur. Bu bağlamda dış ticaret ile ilgili çalışmaları sıkılaştırmış, ihracat ile ithalat arasındaki açığı kapatmak için ABD'den ek kredi talebinde bulunulmuştur. Türk politikasının 1950'deki ana sorunu ise Kıbrıs Sorunu olmuştur. İktidar, bu konuda yaptığı siyaset ile diğer eksik konularını kapatmaya çalışmıştır. Muhalefet ise, konuyu “milli mesele” olarak nitelendirmiştir. Kıbrıs'ın Yunanistan ile birleşme eğilimine tepki olarak 6-7 Eylül'de İstanbul'da başlayan kitlesel olaylar sonunda sıkıyönetim ilan eden iktidarın imajını zedelemiştir (İnan, 2008: 119-120).

İç politikada bu sıkıntılı gelişmeler yaşanırken dış politikada aynı olaylar kendini göstermiştir. İktidar ayrıca dış politikada şu sıkıntılara baş etmeye çalışmıştır. Bu anlamda ilk dikkat çeken husus, Türkiye, Irak, Pakistan ve İran arasındaki Bağdat Paketi'nin Irak'ta Temmuz 1958'de yapılan bir askeri müdahale nedeniyle işlevsiz hale gelmesi olmuştur. Türkiye bu olay nedeniyle bir savaşa sürüklenme tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştır. Türkiye Irak'taki darbe sonrası oluşan yeni yönetime müdahale etme konusunda kendisini sorumlu saymıştır. Fakat olay ABD'nin araya girmesi ile konu kapanmıştır. İktidar, Irak'ta yaşanan darbenin Türkiye'de gerçekleşebileceği endişesine kapılmıştı. DP'nin ikinci ve üçüncü dönemlerinde görülmeye başlayan komitacılık faaliyetleri bu dönemde artış göstermesi ve akabinde “*Dokuz Subay*” olayının yaşanması halkı harekete geçirmiştir. Dokuz Subay olayı, Binbaşı Samet Kuşçu'nun Ocak 1958 başında yaptığı ihbar üzerine, ihtilal hazırlığında olan dokuz subayın tutuklanıp yargılanması ve daha sonra serbest bırakılmalarına karşın, ihbarı yapan

Binbaşı Kuşçu ceza almıştır. Bu olay sonunda Menderes'in isteği ile olayın derinlemesine incelenmesini istemiştir. Bu olaylar neticesinde ülkede bir kaos hali baş göstermiş ve siyasi ilişkiler gittikçe gerilmiştir (Bulut, 2009:131-132).

Bu süre zarfında da muhalefet ülkede ses getiren bir protesto yürüyüşü düzenlemiştir. Bu protesto yürüyüşü 555K (5. ayın 5. günü, saat öğleden sonra 5'te Kızılay'da) parolasıyla yapılan gösteri olmuştur. DP iktidarı da siyasi uzlaşma sağlamak yerine daha sert önlemler alma yoluna gitmiş ve 5 Mayıs günü Ankara, Kızılay Meydanında hükümeti destekleyen bir gösteri yapılmasını uygun bulmuştur. Bu mitinge karşı iktidara muhalif kesimler de aynı yerde olmuşlardır. O zaman da gösterinin haberini ve fotoğraflarını yayınlayan Zafer Gazetesi 14 Mayıs'a kadar kapatılmıştır. 14 Mayıs 1960 tarihinde yine Ankara'da sayıları on bini bulan subay, öğrenci ve halkında katıldığı bir başka gösteri yapılmış, iktidar aleyhine sloganlar atılarak bildiriler dağıtılmıştır. Bu arada öğrenci eylemleri son bulmamış hatta artarak sürmüş, 21 Mayıs 1960'da Kızılay'da bu kez harp okulu öğrencileri gösteri yürüyüşü yapmıştır (Eroğlu, 2014: 11). Adnan Menderes bu sıkıntılı günlerde yurt gezisine çıkmayı düşünmüştür. DP'li milletvekillerinin bazıları ise Menderes'in geziye çıkması ve miting yapması fikrine sıcak bakmamıştır. Gerginleşen siyasal hava DP'nin aleyhine olup darbe söylentileri yaygınlaşmıştır. Günden güne kötüye giden iktidar içinde de çatlamalar baş göstermeye başlamıştır. DP'nin meclis grup toplantılarına katılımın sayısı düşmüş ve iktidar itibarını kaybetmeye başlamıştır. Bu süreçte birçok emekli rütbeli askerler İsmet İnönü'yü ziyaret etmiştir. Bu bağlamda Celal Bayar iktidara ve hükümete karşı askeri bir darbe gerçekleştirilebileceği düşüncesini anlamış ve bu konuyu ciddiye almıştır. Ancak Adnan Menderes ise böyle bir durumun olmayacağı düşüncesindeydi. Başbakan Menderes, bu yüzden Kara Kuvvetleri Komutanı Cemal Gürsel'in 3 Mayıs 1960'ta kendisine gönderdiği mektubu yeterince ciddiye almamış ve bu mektubun varlığından Cumhurbaşkanı Celal Bayar'a bahsetmemiştir. Askeri darbenin kesin tarihi ve saati ise, 26 Mayıs 1960 günü, saat;11.00'de kesin karara bağlanmış ve bu son toplantıda, harekât gruplarının görev yerleri ve sorumlulukları belirlenmiş ve harekât merkezi olarak Harp Okulu seçilmiştir. İhtilal gecesi Ankara'da bulunmayan Başbakan Adnan Menderes, Eskişehir'de halk ve belirli yerlerin açılışında bulunmuştur. Başbakan Adnan Menderes Eskişehir Şeker Fabrikası misafirhanesinde kendisine ayrılan odada uyurken Ankara'da darbe için son hazırlıklar yapılmıştır. 27 Mayıs 1960 tarihinde başkanlığını Orgeneral Cemal Gürsel'in yaptığı ve *Milli Birlik Komitesi* adı altında toplanmış olan bir subay grubu, emirleri altındaki askeri birliklerle birlikte Ankara ve İstanbul'daki bazı önemli yerleri ele geçirmiştir. Sabah 04.36'da Albay Alparslan Türkeş, Ankara Radyo evinde okuduğu bildiri ile Silahlı Kuvvetlerin ülke yönetimine el koyduğunu duyurmuştur (Gündüz, 2007: 343-345). 27 Mayıs Darbesi'yle iktidarına son verilen DP muhalefet yıllarında iktidara gelmek için demokrasinin kurallarını istemiş ve bu yönde davranmıştır. Ancak iktidara geldikten sonra muhalefete karşı kendisinin muhalefetteyken istediği hakları CHP'nin ifrat politikasından dolayı yeterince tanımamıştır. Askeri Darbe sonucu DP iktidarı son bulmuştur. 27 Mayıs Darbesi'yle ordunun siyasete bu şekilde müdahalede bulunması, Cumhuriyet'in ilk günlerinde temel bir ilke olarak kabul edilen silahlı kuvvetlerin tarafsızlığı ilkesini sona erdirmiştir.

Bu çalışmada TBMM'nin XI. Dönemi, Demokrat Parti iktidarının 27 Mayıs 1960 Askeri Müdahalesi ile son bulan 1957-1960 yıllarını kapsamaktadır. Yakup Karabulut'ta 1957 yılı seçimlerinde Mersin ilinden milletvekili seçilerek meclise girmiştir. Bu dönem ile ilgili birçok çalışma yapılmasına rağmen genelde Türkiye'yi özelde ise seçildiği il olan Mersin'i ilgilendiren konularda faal olarak görev yapan

Yakup Karabulut'la alakalı olarak pek fazla çalışma yapılmamıştır. Darbe sürecine giden dönemle ilgili olarak yapılacak araştırmalarda özellikle 1957 seçimleri ve sonrasının incelenmesi o dönemin siyasi akışı hakkında bilgi sahibi olmamıza yardımcı olacaktır. Bu dönemde Mersinden milletvekilliği yapan Yakup Bey, seçildiği dönem zarfında ülkesine faydalı olmak için siyasi hayatı boyunca çeşitli konularda söz almış ve kanun tekliflerini meclisin huzuruna sunmuştur. Hukuki kişiliğinin yanında asker kökenli biri olan Yakup Bey, meclis içerisindeki siyasi faaliyetlerinde genel olarak askeri mevzuları ele almıştır.

Askeri okullarda eğitimini tamamlayan Yakup Bey, Hava Harp okullarında çeşitli rütbeler alarak uçuş yapmıştır. Geçirdiği uçak kazası sonrası yer hizmetine verilmiş ve daha sonra Hukuk Fakültesine girerek Askeri Hâkim olarak görev yapmaya devam etmiştir. Askeri kişiliği onun Ordu ile ilgili konular üzerinde yoğunlaşmasına ve bu konular üzerinde detaylı olarak çalışmasına sebep olmuştur. Mersin milletvekili olarak mecliste aktif şekilde rol aldığı açık bir şekilde görülmüştür. Kısa süreli olan siyasi hayatına birçok konuşma, takrir ve kanun teklifi sığdırmıştır. Dönem içerisinde Arzuhal Encümeni ve Milli Savunma Encümeni'nde görev almıştır.

1. Hayatı

1913 yılında Tarsus'ta doğmuştur. Babası Mahmut Bey, annesi Emine Hanım'dır. Evli ve iki çocuk babasıdır. Fransızca'yı biraz bilmektedir. İlkokulu Mersin'de, ortaokul ve lise tahsilini İstanbul'da Kuleli Askeri Lisesi'nde tamamlamıştır. 1934 yılında Harp okuluna kaydolmuş, 30 Ağustos 1936'da Asteğmen rütbesiyle piyade atış okuluna, 30.10.1937'de Eskişehir Hava Harp Okuluna girmiştir. 1939'da Hava Harp Okulunu tamamlayarak İzmir 3. Tayyare Alayı 25. Uçuş Birliğine tayin edilmiştir. Hava Kuvvetleri Kumandanlığı 2. ve 3. Hava Tümenleri Hakimi, Hava Kuvvetleri Kumandanlığı Baş hâkimi görevlerinde de bulunmuştur (TBMM Albümü, 2010:720). 1941 Mayıs ayına kadar bu birlikte iki motorlu bombardıman tayyaresiyle muharebe talim terbiyesini tamamlamıştır. Geçirdiği tayyare kazasından sonra yer hizmetine ayrılmıştır. 1941 yılında İstanbul Hukuk Fakültesine girerek 1945 yılında hukuk tahsilini tamamlamış ve askeri hâkim olarak görev almıştır. Milletvekili seçilinceye kadar askeri hâkimlik yapmıştır. 1957 seçimlerinde aldığı 67334 oyla DP'den Mersin milletvekili seçildi. Dönem içinde Arzuhal Encümeni ve Milli Savunma Encümeni'nde görev aldı. 20 Eylül 1980'de vefat etmiş ve cenazesi Ankara'da toprağa verilmiştir (Arslan, 2011: 476-477).

2.TBMM'teki Faaliyetleri

2.1.Kanun Teklifleri

Subaylar heyetine mahsus terfi kanununun 8. maddesinin değiştirilmesi hakkında teklif de bulunmuştur. Bu teklif 10.01.1958 Cuma günü yapılan 23. Birleşimde görüşülmemiş ancak havale edilen evraklarla sevk edilmiştir (Türkiye Büyük Millet Meclisi Meclis Tutanakları[TBMMMT], 1958: 452).Yakup Bey'in verdiği bu teklif Milli Savunma Encümeni'nde gündeme alınmıştır (TBMMMT, 1958: 91). Bu kanun teklifi üzerine söz alan Ankara Milletvekili Selim Soley, ordunun önemli iki parçası olan Subay ve Astsubaylara uygulanan kanunda subayların aleyhinde önceden beri mevcut bulunan bir hükmün Yakup Bey'in yapmış olduğu teklif ile bertaraf olacağını izah etmiştir. Ancak düzenlemelerin yapılması konusunda çalıştığı için Yakup Bey'e teşekkürlerini sunmuştur. Bu teklife örnek teşkil eden, iyi düşünülmüş 4273 sayılı

subaylar heyetine ait kanunda hataları gidermek için verildiğini ancak bu kanun yüzünden birçok subayın zarar gördüğünün de altını çizmiştir. Bundan önce kanun hükümlerine ve Yakup Bey'in sunduğu teklife ek maddelerin eklenmesi hakkında taktir sunmuştur. Söz alan Niğde Milletvekili Asım Eren; Yakup Bey'in teklifinin hakikaten bir haksızlığı doğruladığını ifade etmiştir. Ancak Askeri Ceza Kanununda umumi ceza esaslarına nazaran disiplin cezalarının farklı usullere bağlandığını söylemiş ve hafif cezalarda kıdemlerin düşürülmesinin doğru olmadığını ifade etmiştir. Göz ve oda hapsi alanların cezasının azami dört hafta olduğunu askeri mahkeme tarafından ceza verilen subay ve askeri memurların hapis cezalarının ise kısa hapis cezası olarak nitelendirildiğinde kıdemlerinin düşürülmemesini savunmuştur. Türk Ceza kanununun 26.maddesini okuyarak orada bahsedilen hapis cezası ile hafif cezanın birbirine karıştırılmamasını ve Yakup Bey'in kanun teklifine de bu hafif ceza ile hapis cezalarının ayrı tutulmasını ibaresine eklenmesi halinde teklifin kabulünün adalette eşitliğin sağlanacağını savunmuştur. Yakup Bey, Asım Bey'in konuşmalarına karşı olduğunu söyleyerek, teklifinin sadece askeri kabahatlerinden dolayı mahkemeye verilen subayların aldıkları cezanın kıdemlerinden ayrı tutulmasını ve mağdur olmamaları için sunduğunu tekrarlamıştır (TBMMMT, 1958: 86-88).

4273 Sayılı kanunun 8. maddesi Yakup Bey'in teklifi üzerine; “Subaylar ile askerî memurların askerî mahkemelerce Askerî Ceza Kanununa göre mahkûm edildiklerini şahsi hürriyetlerinin sınırlanması ceza müddetleri (kısa hapis cezaları hariç) kıdemlerinden kesilir. İzinlerini mazeretsiz geçirdikleri mahkeme kararıyla sabit olanların izinsiz geçirdikleri müddetler kıdemlerinden kesilir. Yabancı memleketlere hükümetçe gönderilen subayların yolsuzluktan dolayı sicil alamayanların tahsil için geçirdikleri müddetler kıdemlerinden kesilir.” gibi ifade ile değiştirilmiştir. Böylelikle 5802 sayılı kanunla Astsubaylara tanınan hakkın subaylara da tanınmasını istemiş ve bu teklif ile beraber farklı uygulamaların ortadan kalkacağını izah etmiştir. Görüşülen bu kanun teklifi kabul edilmiştir (TBMMMT, 1958: 132-135). Türkiye Cumhuriyeti Emekli Sandığı kanununun 40. maddesine ek bir fıkra eklenmesi hakkında kanun teklifi vermiştir. Vermiş olduğu kanun teklifi Milli Savunma, Maliye ve Bütçe encümenlerinde görüşülmüştür. Milli Savunma ve Maliye encümenlerinde konuşulmasına rağmen Bütçe encümeninde bu teklif on beş aydan beri üzerine çalışmamış olduğundan daha sonraki birleşimlerde teklifini geri çekmiştir (TBMMMT, 1958: 508).

Yakup Karabulut ve iki arkadaşı Harcırah kanununun 1. maddesinin (b) fıkrasının değiştirilmesi hakkında kanun teklifi sunmuşlardır. Ancak havale edilen evraklarla birlikte Maliye ve Bütçe encümenlerine sevk edilmiştir (TBMMMT, 1958: 55). Maliye Encümeni Başkanı Bursa Milletvekili olan Kenan Yılmaz; müzakeresi yapılacak olan maddeler sırasında otuz beşinci sırada olmasına rağmen Yakup Bey'in tasarısının acil şekilde görüşülüp bir an önce kanunlaşması için müzakere edilmesini meclise teklif etmiştir. Oylamaya sunularak müzakere edilmeye başlanmıştır. 6245 sayılı kanunun 1. maddesinin (b) fıkrası şu şekilde değiştirilip, “Hususi kanunlarla kurulmuş Banka ve Denizcilik Bankası Türk Anonim Ortaklığı, Türkiye Vakıflar Bankası Türk Anonim Ortaklığı ve Türk Havayolları Anonim Ortaklığı hariç” ifadesi olarak kabul edilmiştir. Kanunlarla kurulmuş banka ve teşekküllerin hepsini içerisine alacak şekilde hazırlanmış olmasına rağmen; anonim şirket şeklinde kurulmamış teşekküller ayrı tutularak bütün heyetin kabul etmesi ile Yakup Bey'in teklifi kanunlaştırılmıştır (TBMMMT, 1958: 686). Subaylar Heyetine mahsus terfi kanununun 17. maddesine bir fıkra ve görüşülen kanuna bir geçici madde ilave edilmesine dair Yakup Bey, Milli Savunma Encümenliğine kanun teklifinde bulunmuştur (TBMMMT, 1958: 122). Ankara Milletvekili olan Selim Soley'de bu kanunun 7113 sayılı kanunla değiştirilmiş olan 8.

maddesine bir fıkra eklenmesi ve 17. maddenin değiştirilmesine dair kanun teklifini sunmuştur. Kanun üzerine söz alan olmadığı için maddelerinin görüşülmesine geçilmiştir. Böylelikle; 4273 sayılı Subaylar Heyetine mahsus terfi kanununun 17. maddesine şu ek fıkra eklenmiştir: “Çeşitli sebeplerden dolayı atamaları 30 Ağustos tarihine denk gelmeyen subayların terfileri, şartlarını elinde bulunduranların bulunmuş oldukları rütbelere ait bekleme sürelerini bitirdikleri tarihten itibaren yerine getirilir. Ancak Askeri Ceza Kanuna göre kısa hapis cezası ve özgürlüğünü kısıtlamayacak ceza alanlar hariç, mahkûm olanlar ya da yurt dışı görevlerini tamamlamayanlar bu hükümden faydalanamayacaklardır.” Bu madde oy çokluğu ile kabul edilmiş ve geçici maddenin görüşülmesine geçilmiştir. Bu geçici maddede eklenen ilave fıkraya göre orduda halen görevli olan subayların atamaları bu ek fıkraya göre yapılacağını ve ayrıca maaş farkı verilemeyeceği yazmaktadır. Ancak Milli Savunma Encümeni Zihni Üner, bu geçici maddede geçen ek fıkra kelimelerinin fazla olduğunu söyleyerek, silinmesini arz etmiştir. Bu istek üzerine düzeltmeler yapıp geçici madde oylamaya sunulmuş ve kabul edilmiştir. Netice olarak sunulan kanun teklifleri genel mecliste görüşülerek oylamaya sunulmuş ve oy çokluğu ile bu kanun teklifleri kabul edilmiştir (TBMMMT, 1958: 679-680).

Türkiye Cumhuriyeti Emekli Sandığı kanununun 105. maddesine bir fıkra eklenmesi hakkında Yakup Bey, kanun teklifinde bulunmuştur. TSK’da bir rütbeden bir diğer rütbeye terfi etmenin 30 Ağustos’tan 30 Ağustos’a yapıldığını söyleyen Yakup Bey, doğum yılları belli olmayan subay, astsubay ve generallerin yaş sınırı 1 Temmuz olarak kabul edildiğini ve bu konu ile ilgili herhangi bir açıklama yapılmadığını söylemiştir. Bu sebepten dolayı çok kıymetli subay, astsubay ve generallerin görev yapmaktan mahrum kaldıklarını vurgulamıştır (TBMMMT, 1958: 679-680). Yakup Bey’in teklifinde yaşları belli olmayanların yaş haddinin 3 Eylül olarak sayılmasını kanun teklifinde belirtmiştir. Bütçe encümenliğinde bu kanun teklifi kabul edildiği takdirde terfi eder etmez tekrar emekliye sevk edileceğinden dolayı bir engelin olduğu ileri sürülmüştür. Ordu mensupları arasında üç ile beş sene gibi uzun sürelerin olduğunu ve terfi sağlanır sağlanmaz emekliye sevk edilmenin mevzu bahis olmadığını açıklamıştır. Bu mazbatayı yerinde bulmadığını söylemiştir (TBMMMT, 1959: 320-321). Maliye Encümeni mazbatasında ise bu kanun teklifinin kabul edilmesini öngörmüştür. Doğum tarihleri gösterilmemiş olanların yaş sınırı 1 Eylül olarak kabul edilmesinin ve ilave maddelerin eklenmesini ifade etmişlerdir. Bütçe encümenine göre de yaş haddinin Eylül ayının kabul edilmesi halinde yeni bir adaletsizliği ortaya çıkacağını belirtmişlerdir. Meclis başkanı şuanda bu kanun teklifi için iki farklı görüş olduğundan dolayı oylamaya geçilmeyeceğini ancak, öteki görüşülen konuların oylanmasına göre herhangi bir karar verileceğini söylemiştir. Diğer kanun görüşmelerine ve oylama safhalarına geçilmiştir. Görüşmeler bittikten sonra Yakup Bey’in sunduğu kanun teklifi ret edilerek kabul edilmemiştir (TBMMMT, 1959: 359).

Yakup Bey, Askeri Temyiz Mahkemesi Başkanı, savcı ve azaları ile askeri adli hâkimlere maaş verilmesi hakkındaki 6775 sayılı kanuna bağlı cetvelin değiştirilmesine dair kanun teklifini Milli Savunma, Adliye ve Bütçe encümenlerine sunmuştur (TBMMMT, 1958: 71). Milli Savunma encümeninde bu teklif kabul edilmiştir. Ancak mecliste görüşülmesi için bu kanun teklifinin Adliye ve Maliye encümeninden geçmesi gerektiğinin altı çizilmiştir. Bu kanun teklifi neticesinde askeri ve adli hâkimlere verilen ödeneklerin artırılması gündeme gelmiştir. Daha sonra meclis başkanı bu kanunun Muvakkat Encümenin de görüşülmesi için oylamaya sunmuş ve oylama sonucu Muvakkat Encümenine verilmiştir. Ödeneklerin ücretleri görüşülmeye başlanmıştır. Bazı milletvekilleri görüşülen tutarları az bulurken bazıları ise normal olduğunu

savunmuştur (TBMMMT, 1958: 776). Yakup Karabulut ve iki arkadaşının, 6775 sayılı Askeri Temyiz mahkemesi başkanı, savcı ve azalarıyla askeri adliye hâkimlere ödenek verilmesi hakkındaki kanun teklifi vermişlerdir. Daha sonra 5017 sayılı kanuna ek kanunun birinci maddesine bağlı cetvelin değiştirilmesine dair vermiş oldukları takrirleri ve kanun teklifleri encümenlerde ve genel mecliste görüşülerek oylama sonucu kanun olarak kabul edilmiştir (TBMMMT, 1958: 1011). Rize Milletvekilleri İzzet Akçal ve Muzaffer Önal'ın Emekli Sandığı kanununa bir ek ve bir geçici madde eklenmesine dair kanun teklifi vermişlerdir. Bu kanun teklifinin görüşmeleri Maliye ve Bütçe encümenlerine sevk edilmiş ve bu kanun teklifi hakkında mazbatalarını açıklamışlardır. Kanun teklifi hakkında açıklama yapan Yakup Bey, devlet için çalışan bir memurun vefat etmesi üzerine onu cenaze masraflarını karşılamanın adalet prensiplerine uygun olduğunu ve sandığa üye olanların doğal haklarının varlığına da değinmiştir. Bu kanun teklifi ile ilgili daha önce takrir verdiğini ve takrirden böyle bir kanun teklifini meclise sunacağını da açıklamıştır. Bu kanun teklifinin Maliye encümeninde görüşülmesi için Yakup Bey, meclise teklif vermiştir. Oylama sonucu teklif Maliye encümenine sevk edilerek üzerinde görüşmeler yapılmaya başlanmıştır. 5434 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Emekli Sandığı kanununa bir madde ilave edilmesine dair görüşmelerde maddeler üzerinde tartışılmaya başlanarak gündemde görüşülmüştür. Görüşmeler sonucunda kanuna ek maddeler eklenmiştir (TBMMMT, 1958: 409).

Yakup Karabulut, ordu içi hizmet kanununun 4795 sayılı kanununla değiştirilmiş ikinci maddesinin değiştirilmesi hakkında kanun teklifi hazırlamış ve Milli Savunma encümenine vermiştir. Yine aynı şekilde Emekli Sandığı kanununun 32. maddesine bir fıkra eklenmesi için kanun teklifi vermiştir. Bu teklif Maliye ve Bütçe encümenine sevk edilmiştir. Yakup Bey'in vermiş oldukları bu kanun teklifleri havale edilen evraklar arasında olduğu için gündemde görüşülmemiştir (TBMMMT, 1958: 170). Yakup Bey, vatani hizmet karşılığı maaş alanlarla emekli, dul ve yetim maaşı bağlanmış olanlara ödeme yapılması hakkındaki 6676 sayılı kanunun birinci maddesinin değiştirilmesine dair kanun teklifi vermiştir. Bütçe encümenine verilmiş olan bu teklif için daha sonraki dönemlerde nasıl bir karara bağlandığına dair herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır (TBMMMT, 1958: 31). Memurin kanununun 49. maddesinin değiştirilmesine ve bu kanuna geçici bir madde eklenmesine dair Dâhiliye encümenine bir kanun teklifi vermiştir. Ancak verilen bu kanun teklifinin kabul edilip ya da edilmediğine dair bir sonraki birleşimlerde herhangi bir bilgi bulunmamıştır (TBMMMT, 1958: 146) Jet tayyareciliği uçuş hizmetleri tazminat kanununun 1. maddesinin (d) fıkrası ile 4. maddesinin (a) ve (c) fıkralarının değiştirilmesine ve 7. maddesine iki fıkra eklenmesine dair Yakup Bey, Milli Savunma ve Bütçe encümenlerine kanun teklifi sunmuştur (TBMMMT, 1958: 765). Yakup Bey'in yapmış olduğu kanun teklifi havale edilen evraklar içerisine alınmıştır. Yakup Bey, Türkiye Cumhuriyeti Emekli sandığı kanununun 65. maddesine bir fıkra eklenmesi ve görüşülen kanuna geçici bir madde eklenmesine dair kanun teklifi vermiştir. Maliye, Milli Savunma ve Bütçe encümenlerine havale edilen evraklar ile sevk edilmiştir (TBMMMT, 1959: 382). Yakup Karabulut, Subaylar Heyetine mahsus terfi kanununun düzenlenmiş olan 11. maddesine bir fıkra eklenmesi için Milli Savunma encümenine kanun teklifinde bulunmuştur ancak kanun gündeme alınıp görüşülmemiştir (TBMMMT, 1959: 629).

Yakup Bey, Dışişleri Bakanlığı memurin kanununa geçici bir madde eklenmesine dair kanun teklifini Hariciye ve Bütçe encümenine sevk etmiştir (TBMMMT, 1959: 63) Daha sonra teklifini geri çekmiştir. Yakup Bey, Subay okulları açılması hakkında kanun teklifi ve Harp okulları hakkında kanun tekliflerini Milli Savunma ve Bütçe encümenlerine vermiştir (TBMMMT, 1959: 141). Yakup Bey'in meclise vermiş olduğu

kanun teklifleri gündemde görüşülmediği için üç ay sonra sunduğu tekliflerini takrir vererek geri istemiş ve teklifleri geri verilmiştir. Yakup Bey, uçuş tazminatı hakkındaki 5950 sayılı kanunun birinci maddesinin (a) ve (b) fıkralarının ve 3.maddesinin (a) fıkrası ile 6. ve 9. maddelerinin değiştirilmesi ve bu kanuna geçici bir maddenin eklenmesine dair kanun teklif vermiştir. Bu teklifi verdikten sonra takrir vererek gündemde görüşülmesini talep etmiştir. Takrir sonucu gündeme alınarak görüşülmüştür (TBMMMT, 1959: 525). Yedek subay ve askeri memurlar hakkındaki 1076 sayılı kanuna ek kanun eklenmesi hakkındaki kanun teklifini Milli Savunma ve Bütçe encümenlerine vermiştir (TBMMMT, 1958: 27). Bu kanun teklifinin daha sonra kendisine geri verilmesi için takrirden bulunmuş ve kanun teklifi geri verilmiştir.

Çeşitli denklik ve teşkilat kanunlarıyla diğer kanunlarda mevcut aylık ve ücret tutarlarının değiştirilmesi hakkındaki 7244 sayılı kanunun 4. maddesinin değiştirilmesine dair Yakup Bey, Bütçe encümenine kanun teklifi vermiştir (TBMMMT, 1959: 714). Yakup Karabulut ve Giresun Milletvekili Sadık Altıncan, 5957 sayılı Denizaltıcı ve dalgıçlara verilecek tazminat kanununun 1. ve 5. maddeleriyle 8. maddesinin (a) fıkrasının değiştirilmesine ve bu kanuna bir ek ve iki geçici madde ilave edilmesine dair Milli Savunma, Bütçe ve Maliye encümenlerine kanun teklifinde bulunmuşlardır (TBMMMT, 1960: 189) DP iktidarını bitiren 1960 Askeri Müdahalesinin de meclis faaliyetlerini durdurduğu gibi Yakup Bey'in çeşitli konular üzerine meclise sunduğu kanun tekliflerinin görüşülüp görüşülmediği hakkında kesin bir bilgiye ulaşılamamıştır.

2.2.Takrirleri(Önergeleri)

Yakup Karabulut; Kayseri Milletvekili Hakkı Kurmel ve Kocaeli Milletvekili Cemal Tüzün ile 6775 sayılı Askeri Temyiz Mahkeme Başkanı, savcı ve azalarıyla askeri adli hâkimlere maaş verilmesi hakkındaki kanun değişikliği ile yapmış oldukları kanun teklifleri için söz alarak takrir sunacağını belirtmiştir. Yakup Bey, 5017 sayılı kanuna ek kanunun birinci maddesine bağlı cetvelin değiştirilmesi hakkındaki kanun tasarısını müzakere eden Muvakkat Encümeninde görüşülmesine dair takrir vermiştir. Bu takrir mahiyetinde Ankara Milletvekili olan Selim Soley'de meclise bir teklif sunmuştur. Hâkimlere verilen tazminatın arttırılmasını konu alan takririn Muvakkat Encümeninde görüşülmesini istediklerini beyan etmişlerdir. Adliye hâkimlerinin ödeneklerini arttırmaya yönelik bir tasarı olduğunu söylemiştir. Yakup Bey müzakereler için ayrılan sürenin yeterli olduğunu kanunun maddelerinin seçilmesini istemiştir. Maddelerin görüşülmesinden sonra verilen bu takrirlerin acele bir şekilde Bütçe ve Adalet encümenlerinde görüşülmeye başlanmıştır (TBMMMT, 1958: 766-768) Verdikleri bu takrir 309 oy çokluğu neticesinde kanun olarak kabul edilmiştir. Yakup Karabulut Subay Okullarının açılması hakkındaki kanun teklifinin geri verilmesine dair meclise takrir vermiştir. 27.03.1959 tarih ve 2/315 esas sayılı subay okulları açılmasına dair vermiş olduğu kanun teklifini geri almak için gereğinin yapılmasını rica etmiş ve kanun teklifi geri verilmiştir. Aynı şekilde Harp okulları kanun hakkında vermiş olduğu teklifinde geri verilmesini beyan etmiş;27.03.1959 tarih ve 2/316 sayılı kanun teklifi için verdiği takriri Yakup Bey'e geri verilmiştir (TBMMMT, 1959: 433-434). Yakup Bey, uçuş tazminatı hakkındaki 5950 sayılı kanunun birinci maddesinin (a) ve (b) fıkralarının ve 3.maddesinin (a) fıkrası ile 6. ve 9. maddelerinin değiştirilmesi ve bu kanuna geçici bir maddenin eklenmesine dair kanun teklifinin gündemde görüşülmesine dair takrir vermiştir. Bu takrir hakkında söz alarak neden gündeme getirmek istediğinin de altını çizmiştir. Uçak pilotlarının arasındaki adaletsizliğe dikkat çekmiştir. Bu konun

maliye encümeninde 15 aydan beri beklediğini de ifade etmiştir. Kanun hakkında müzakereye geçilmesini ve gündeme gelmesi için verdiği takririn kabul edilmesini arz etmiştir. Daha sonra oylama yapılarak ruznamede görüşülmesi kabul edilmiştir (TBMMMT, 1959: 434-435).

Türkiye Cumhuriyeti Emekli Sandığı kanununun 40. maddesine bir fıkra eklenmesi hakkındaki kanun teklifinin geri verilmesine dair takrir sunmuştur. 22.01.1958 tarih ve 2/93 sayılı kanun emekli sandığının 40. maddesine bir fıkra eklenmesine dair yapmış olduğu teklifin geri verilmesi için meclise takrir vermiş ve neticede takriri geri verilmiştir (TBMMMT, 1959: 644). Yedek subay ve askeri memurlar hakkındaki 1076 sayılı kanuna ek kanun eklenmesi hakkındaki teklifin geri verilmesi için meclise takrir sunmuş, takrir ile birlikte teklifi geri verilmiştir. Daha sonra yedek subay ve yedek astsubaylar hakkında vermiş olduğu kanun teklifini de geri almak istediğini ve gerekenin yapılmasını arz etmiştir. Netice itibarıyla takrir sunmuş ve vermiş olduğu kanun teklifleri geri verilmiştir (TBMMMT, 1959: 188).

2.3.Konuşmaları

Subaylar heyetine mahsus terfi kanununun 8. maddesinin değiştirilmesi hakkındaki kanun teklifi için söz alarak, 4273 sayılı Subaylar heyetine ait verilen bu kanunun amacının tatbikat sıklığından dolayı olduğunu açıklamıştır. Askeri Ceza Kanununun birinci maddesinde bulunan suçların; askeri suçlar ve askeri kabahatler olarak ikiye ayrıldığının altını çizmiştir. Kabahatlerin kısa hapis cezası ile cezalandırıldığını, disiplin amirleri suçluları diledikleri zaman cezalandırmak için mahkemeye verip o Oyolla cezalandırdıklarını söylemiştir. O halde disiplin yolu ile cezalandırılan subayların maaşlarına ve kıdemlerine tesir etmeyip sadece belli zamanlarda hürriyetinden mahrum kaldıklarını belirtmektedir. Maaş ve kıdem alamaması gibi aksaklıkları verilen kanun teklifi ile giderileceğini ifade etmiştir. Kanun teklifinin sadece askeri kabahatlerden dolayı subayların kıdemlerinden uzaklaştırılmasının yaratmış olduğu mağduriyeti ortadan kaldırmaya yönelik olduğunu ifade ederek sözünü bitirmiştir (TBMMMT, 1958: 87). Böylelikle Yakup Bey tarafından verilen bu kanun görüşülmek üzere milli savunma encümenine gönderilmiş ve subayların bu gibi suçlardan dolayı terfi kıdemlerinin etkilenmesini içeren 8.madde değiştirilmiştir (TBMMMT, 1958: 133-134). Devlet Şurası Kanununa ek 6716 sayılı Kanununun 1.maddesine bağlı olarak cetvelde değişiklik yapılması hakkındaki kanun teklifinin Muvakkat Encümenin de görüşülmesine dair kanun teklifi münasebetiyle söz alan Yakup Bey; bu kanun tasarısının Karma Komisyonunda görüşülmesini istemiştir. Bununla ilgili olarak açıklama yapan Yakup Karabulut, anayasa gereğince bütçenin hazırlandığını ve meclise sevk edildiğini söylemiştir. Bütçe komisyonunda bu konunun görüşülmesinin gecikeceğini de konuşmasına ilave ederek tek şüphelerinin bu olduğunu söylemiştir (TBMMMT, 1958: 6).

Rize Milletvekilleri İzzet Akçal ve Muzaffer Önal'ın, Türkiye Cumhuriyeti Emekli Sandığı Kanununa bir ek madde ilave edilmesine dair kanun teklifi sunmuşlardır. Bütçe ve Maliye encümenlerinin de bu tasarı için hazırladıkları mazbatalarının mecliste okutulması neticesinde Yakup Bey söz alarak; verilen kanun tasarısının bir emekli memurun ölümü halinde ailesine bir emekli maaşı tutarında cenaze masraflarının verilmesini kapsadığını açıklamıştır. Bu kanun sosyal adalet anlayışına uygun olduğunu söyleyerek bu kanunun maliye ve bütçe encümenlerinde görüşülmesi için bir sene önce havale edildiğini de ifade etmiştir. Ancak bütçe

komisyonu bunun adalet prensiplerine uygun bulmadığını ve memuriyetten ilişkisi kesilmiş biri için tazminatın verilmeyeceğini ifade ettiklerini belirtmiştir. Bu ifadeden sonra Yakup Bey, emekli olan bir memurun Emekli Sandığı ile ilişkisinin ölünceye kadar devam ettiğini savunmuş ve emekli sandığının bir üyesi olduğunu vurgulamıştır. Emekli sandığının da ölüm olması ile birlikte fakir bir memurun cenazesini kaldırmak için yüz-yüz elli lira vermesinin hakkı olduğunu izah etmiştir. Emekli sandığı üyelerinin çeşitli hakları istemelerinin en doğal hakları olduklarını da savunan Yakup Bey, böyle bir kanun teklifini hazırladığını ve yakın zamanda meclise sunacağını söyleyerek konuşmasını bitirmiştir (TBMMMT, 1958: 119-120).

Türkiye Cumhuriyeti Emekli Sandığı kanununun 105.maddesine bir fıkra eklenmesi hakkındaki kanun teklifi münasebetiyle Yakup Bey söz isteyerek konuşma yapmıştır. TSK'de bir rütbeden bir rütbeye terfi 30 Ağustos'tan 30 Ağustos'a yapıldığını söylemiştir. Bu şekilde yapılan uygulama sonucu çok kıymetli subay, astsubay ve generallerin görev yapmalarından mahrum bırakıldıklarının altını çizerek, bütçe encümeni mazbatasında bunun kabul edildiği takdirde terfi eder etmez emekliye sevk edilmediklerini söylemiştir. Bunun telafi edilmesi için mücadele etmenin faydalı olacağını beyan etmiştir. Bütçe ve Milli Savunma encümenlerinin sundukları mazbataların kabul edilmeyip ret edilmesini istirham etmiştir (TBMMMT, 1959: 320) Milli Savunma Bakanlığı'nın 1959 yılı bütçe görüşmelerinde söz alan Karabulut, kendinden önce konuşan milletvekili arkadaşlarının ve Milli Savunma Bakanının gereken izahatları yaptıklarını ancak kendisinin Hava Kuvvetlerinin durumuna değineceğini belirtmiştir. 1951'den itibaren hava kuvvetlerinin üstünde fazlaca durulduğunu ve komşu ülkedeki hava kuvvetleri ile aynı seviyeye gelmek için çaba sarf edildiğini beyan etmiştir. Sonuç olarak da gereken seviyeye ulaşıldığını söylemiştir. Sadece pervaneli uçaklardan oluşan bir kurum iken jet uçakların bulunduğu bir kuvvet olduğunu açıklamıştır. Bununla beraber NATO çerçevesi içerisinde yapılacak herhangi bir hava harekâtını temin edebilecek alanların inşasının büyük bir bölümünün de tamamlandığını söylemiştir. NATO'nun güney bölgesinde gerçekleştirmiş olduğu atış tatbikatında Türk pilotlarının yüksek derece aldıkları görülmüştür. Daha iyi pilotların yetişmeleri için Manisa'da Hava Harp Lisesi açılmış ve bu lise daha sonra İzmir'e sevk edilmiştir. Artık NATO'nun hazırladığı sportif faaliyetlerde de Türk pilotlarının bulunduğunu ve birincilikler kazanıldığını vurgulamıştır (TBMMMT, 1959: 713-714).

Milli Savunma Bakanlığı'nın bütçe görüşmeleri devam ederken Ankara Milletvekili Selim Soley söz alarak ordudaki genç bir subayın gözünden rahatsızlandığını ve tedavisi için Londra'ya sevk edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. 4598 sayılı kanun gereğince hastalığın tedavi parasının karşılanması resmi para ile gerçekleştirilmesi gerektiğini söylemiştir. Ancak bu subayın tedavisinin bitirilmesi için gerekli paranın ödenemediğinden, Sağlık Bakanı tarafından gönderilen para ile tedavisi sonlandırılmıştır. Bu olay neticesinde bu kanunda eksikliklerin olduğunu belirtmiş, kanuna ilavelerin yapılmasını arz etmiştir. Yakup Bey'de Selim Soley'in konuşmasında değindiği olayın doğru olduğunu söyleyerek ona katılmıştır. Bu kanunun kapsamı; rahatsızlığın görev sırasında gerçekleştiği zaman yurt dışı tedavi masraflarının karşılanacağı şartı olduğunu bildirmiş ve bu genç subayın rahatsızlığının mevzuat dışında olduğu için yurt dışına gönderilmesinin müsait olmadığından tedavisi tamamen kabul edilmemiştir. Bu olay üzerine Bakan Bey'in kendisine rica ederek bu konu hakkında bir kanun tasarısı yapmasını istediğini söylemiştir. Bu kanunun Milli Savunma Encümeninin de görüşüldüğünü belirterek malumatını arz etmiştir (TBMMMT, 1959: 721).Yakup Bey hürmet ettiği bir Albay'ın mecliste bulunduğunu söylemiş ve ordu meselelerinin tekrar görüşülmesinden dolayı söz alarak konuşmaya devam etmiştir. Bir

örnek vereceğini ifade ederek; 1945 senesinde İkinci Dünya Savaşı sırasında Hava Kuvvetleri Hâkimi olarak görev yaptığını söylemiştir. Karamürsel, Yalova hava meydanlarının tamiri için iki yüz yirmi beş ton çimento satın alındığını söylemiştir. Bunun üzerine Yakup Bey Zeytinburnu, Yunus Çimento Fabrikasını tetkike gittiğini ve doksan altı ton çimentonun İstanbul’da o zamanın vekilin evinin önüne döküldüğüne şahit olduğu açıklamıştır. Vekil Yeşilköy-Florya arasındaki nöbetçi kulübesi yaptırıyorum adına çocuklarına bina yaptırmıştır. Bunun Ali Rıza Artunkal’ın inceleme sonucunda elde ettiği bilgilerle savunduğunu belirtmiş ve bu dönemde böyle olayların olmadığını ifade etmiştir (TBMMMT, 1959: 724-725). 1959 yılı Milli Savunma Bakanlığı’nın bütçe görüşmelerinde değinilen bir başka konuda, Askeri muhakeme kanuna göre Paris ve Washington’da iki askeri mahkemenin bulunması ile ilgili kararnamenin çıktığını Yakup Bey konuşmasında söylemiştir. Ancak Paris’te subay sayısının az olmasından dolayı oraya herhangi birinin tayin edilmediğini ifade etmiştir. Washington’da aynı durumun geçerliği olduğunu ancak buradaki personel sayısının artması ile ilgili vekâletin tayin yapacağını izah etmiştir. Bu konudan önce konuştuğu çimento meselesinin yanlış anlaşıldığını ifade ederek hiçbir zaman eski vekile hakaret etmediğini söylemiştir. Celal Dora’nın askeri vasıtaların bu dönemde de şahsi işlerde konuşulduğunu ima ettiği için bu konuşmayı yaptığını belirterek, maksadının da Ali Rıza Bey’i teşhir etmek olmadığını belirtmiştir (TBMMMT, 1959: 732-733).

Yakup Bey, uçuş tazminatı hakkındaki 5950 sayılı kanunun Milli Savunma ve Bütçe komisyon mazbataları çerçevesinde tekrar TBMM içtüzüğü’nün 36. Maddesinin 3. fıkrası gereğince tekrar gündeme gelmesi için vermiş olduğu tavrını izah etmek için söz almıştır. TSK uçuş personelinin iki tip uçak ile uçuş yaptığını bunlardan birinin; jet av tipi uçakla uçuş yaptığını ve 6725 sayılı kanun gereğince tazminat aldıklarını söylemiştir. Bir diğer uçak tipinin ise pervaneli nakliye uçağı olduğunu ve 5950 sayılı kanuna göre tazminat aldıklarını beyan etmiştir. Bu uygulamanın iki personel arasında farklı uygulamaların yapıldığını belirterek farklılıkları ortadan kaldırmak için 5950 sayılı kanunun bazı maddelerinde değişiklik yapılması için Milli Savunma ve Maliye encümenine teklif verdiğini ve bu teklifinde kabul edildiğini söylemiştir. Ancak bu encümenlerden kabul görmesine rağmen Bütçe encümeninin de 15 aydan beri bekletildiğini söylemiştir. Bu bekletilen teklifin gündeme gelmesi için söz aldığını belirtmiştir (TBMMMT, 1959: 434). Askeri Ceza kanununun 3914 sayılı kanunla düzeltilmiş olan 56. maddesinin değiştirilmesi hakkındaki kanun münasebetiyle Yakup Bey söz almıştır. Bu kanun maddesinin görüşülmesi sırasında Milli Savunma Bakanlığı Vekili Etem Menderes konuşurken, Muğla Milletvekili olan Nuri Özsan olağan üstü bir durumun olup olmadığını sormuş ve öğrenmek istemiştir (TBMMMT, 1959: 585). Nuri Bey’in sorusu olan, olağan hallerin Milli Koruma Kanunu ile ilgili olup olmadığını cevaplamak için Yakup Bey izahatta bulunmuştur. Bu durumda hükümlerin yer aldığını ve bu suçun işlenişi halinde mahkemelerin ona göre inceleme yapacağını söylemiştir. Bu olayın Milli Koruma Kanunu ile ilgisinin olmadığını da altını çizerek, Askeri Ceza kanununun bu konuda hükümlerinin olduğunu da altını çizmiştir (TBMMMT, 1959: 586). 5434 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Emekli Sandığı kanununun 40. maddesine bir (F) fıkra eklenmesine dair kanun münasebetiyle Yakup Bey Muvakkat Encümeni üyesi sıfatıyla söz almıştır. Kendisinden önce konuşan Tekirdağ Milletvekili Nurettin Aknoz, Genel Kurmay Başkan’ının yaşının 65’ten 68’e çıkarılmasının zararlı olacağını ve bu kurumun başında bulunan kişinin sadece fikren değil beden de kuvvetli olması gerektiğini söylemiştir. Bunun üzerine Yakup Bey, Genel Kurmay Başkanının yaş haddinin kanunda yazdığını ifade ederek görevinde faydalı görüldüğünde İcra Vekilleri Heyeti kararıyla birer senelik sürelerle uzatılacağını ifade etmiştir. Bu şekilde hükümet işlerinde yarar sağlayan personellerin uzun sürede görevde tutabileceğinin de altını

çizmiştir. Bu tasarının da böyle konularda karşılaşılabilecek sorunların aşılması için getirildiğini beyan etmiştir (TBMMMT, 1959: 596-598) Yakup Bey'in 78. Birleşimde bahsettiği 5950 sayılı uçuş tazminatı hakkındaki kanunun birinci maddesinin (a) ve (b) fıkraları ile 3. 6.ve 9. maddelerinin değiştirilmesi ve adı geçen kanuna iki geçici madde eklenmesi hakkındaki kanun için 79. Birleşimde de söz almıştır. 3. maddenin “(a) fıkrasında hava sağlık heyeti raporu ile sağlık sebeplerinden dolayı uçuştan ayrılan subay, astsubay ve pilotların hava sınıfının diğer kısımlarına nakledilir. Uçuştan çıkanların rütbede aldıkları maaşın yüzde kırkını tazminat olarak alacaklarını yazmaktadır”. Bu maddenin “(b) fıkrasında da ilk uçuşa başlama tarihinden on beş yıl boyunca uçuş hizmetleri yapanlara hava sınıfının diğer kadrolarına nakledilmesi (a) fıkrası hükümlerine göre yapılacağı belirtilmiştir”. Bu fıkrada “ilk uçuşa başlamanın on beş yıl” denmesinde bir hata olduğunu “ilk uçuşa başlama tarihinden itibaren on beş yıl” şeklinde olacağını Yakup Bey ifade etmiştir. Daha sonra Yakup Bey 9.maddeye değinilerek kursu kelimesinin aynen kalacak mı yoksa kurs mu olacaktır ibaresinde bir bozukluk olduğunu söylemiştir. 5950 sayılı kanuna geçici maddeler eklenmiştir. Eklenen geçici maddelerin ikinci maddesinde geçen “1956 gün” kelimesinin “1956 tarih” şeklinde değiştirilmesini istemiştir. Yakup Bey'in söz alarak maddeler hakkında düzeltmeler yapılmasını söylemiş ve düzeltmeler yapılmıştır (TBMMMT, 1959: 665-666).Türkiye Cumhuriyeti Emekli Sandığı kanununa ek kanun layihası ile Maliye ve Bütçe encümenlerinin mazbatalarının mecliste görüşülmesi ile ilgili olarak görüşmeler yapılmıştır. Malatya Milletvekili olan Mehmet Zeki Tolunay'ın, Emekli Sandığı kanununa ek kanun layihasında geçici maddesinin değiştirilmesi hakkında verdiği karar incelenmiş ve yirmi ile yirmi beş yıl hizmet süresinden sonra memurların emeklilik isteyeceklerini beyan eden hükme varılmıştır. Takriri veren Mehmet Bey, geçici maddenin birinci fıkrasının son kısmında bulunan emekliye sevk edilme ve emekliye ayrılma işlemlerinin kurumların yapacağı ibaresinin kaldırılmasını istemiştir. Bu konuda karar verme işleminin tek taraflı yapılamayacağı için mecliste etraflıca görüşülmeye başlanmıştır. Ordu mebusu olan Ferda Güley'e göre bu kanunun tasarısı ile hükümetin emeklilik süresini tekrardan otuz yıla çıkardığını beyan etmiştir (TBMMMT, 1959: 1327-1328). Mecliste birkaç milletvekili tarafından konuşulduktan sonra Yakup Bey, kanun tasarısı hakkında konuşmaya dâhil olarak geçici maddenin kabul edilmesinin zararlı olduğunu açıklamıştır. Yani yirmi seneyi dolduran memurun kendi isteği ile istifa edip emekli olma hakkının bulunduğunu ve istifa etmeden önce aldığı maaş kadar emekli maaşı alacağını söylemiştir. Ancak yirmi beş seneden sonra emekliye ayrılacak kişi kurum tarafından sevk edilirse bu senelerin maaş ikramiyesini istemeye hakkının olmadığını belirtmiştir. Konuşmaları sırasında konu dışına çıktığı noktaların olduğunu söyleyen Meclis Başkanı Refik Bey, Yakup Bey'i uyarmıştır. Bu uyarı ile düşüncesini söylediğini polemiğe girmediğini savunmuştur (TBMMMT, 1959: 1331) Çeşitli denklik ve teşkilat kanunlarıyla diğer kanunlarda mevcut aylık ve ücretlerin değiştirilmesi hakkındaki 7244 sayılı kanunun 4.maddesinin değiştirilmesine dair konu üzerinde konuşan Yakup Bey; bu madde de isim benzerliği olması dolayısıyla bir yanlışlık yapıldığını söylemiştir. Burada tazminatların mevzu olduğunu bunun içinde pilot ve dalgıçların tazminatı ile kasa tazminatının birbirlerine karıştırıldığını söylemiştir. Uçuculuk ve dalıcılık gibi mesleklerin yıpratıcı olduğunu ifade ederek hükümetin bu mesleklerdeki şahıslara belli bir para verdiğini beyan etmiştir. Yıpranma tazminatının da yüksek olduğu ve pilotların bu tazminatı yüzde yüz aldıklarını ancak 4.maddenin kabul edilmesi ile yüzde elli oranında alacaklarını söylemiştir. Daha önce kabul edilen 6125 sayılı kanuna göre böyle bir şeyin olamayacağını da altını çizmiştir. “Tazminatların hayat standartlarına göre ayarlanmalıdır.” ibaresini de okumuştur. 4.maddeyi tekrar okuyarak üçüncü maddenin birinci fıkrasında tazminatlarının yarısını

alacaklarını yazması ve eğer bu kanun tasarısının kabul edilecek olursa kahraman pilot ve dalgıçların mağdur olacağını izah etmiştir (TBMMMT, 1959: 1156-1157). Müzakerelerin yeterli olduğu kararına varıldıktan sonra Yakup Bey dâhil birçok milletvekili 3. ve 4. maddelerin birinci fıkrasında yazılan pilot ile dalgıçların yıpranma tazminatının maaş üzerinden ödenen yüzdelerinin yarısının verilmesi ibaresinin değiştirilmesini istemişlerdir (TBMMMT, 1959: 1156-1160).

Emekli, dul ve yetim aylıklarına zam yapılması ve 5434 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Emekli sandığı kanununa bazı hükümler eklenmesi hakkındaki kanun için Yakup Bey söz istemiştir. Bu konunun önemli olduğunu söyleyerek konu ile ilgili olan kanunun “1. maddesinde bu kanunun yürürlüğe girdiği tarihe kadar bağlanmış emekli, adli malullük aylıkları ile dul ve yetim aylıklarının 6241 sayılı kanunun yürürlüğe girmesinden önceki tutarlarına yüzde yüz zam yapılmıştır.” ifadesi geçmektedir. 6241 sayılı kanunun 31 Aralık 1953 yılında çıktığını ve o sırada memurlara üç maaş ikramiye verildiğini, emeklilere de bir kereye mahsus bir maaş ikramiye verildiğini söylemiştir. O zamanın kanun koyucusunun yürürlük tarihini 1 Mart 1954 olarak kabul ettiğini ve maddelerinin müzakere edildiğini izah etmiştir. Bütçe Encümeni Başkan Yardımcısı Hadi Hüsman’a Kütahya Milletvekili Necdet Alkin’in bu yapılan zamlardan vergi alınacak mı diye soru sormuştur. Bu soru üzerine Başkan yardımcısı Hadi Bey bunların ikramiye olmadığını gelecek sene verilecek olan zamların mali kimliği olduğunu açıklamış ve maaş hakkında Gelir Vergisi Kanununda ne gibi muamele yapılıyorsa bunlar hakkında da aynı muamele yapılacağını söylemiştir. Bu halde 6241 sayılı kanunla yapılan zammın tamamen maaşa yönelik olduğunu belirtmiştir. Yani memurlara yapılan maaş zamlarında ne yapılıyorsa; dul, emekli ve yetimlere verilen maaşlarda da aynı zamların aynı esaslarda yapılmasının daha adil olmasını savunan Yakup Bey, Maliye Bakanlığı’nın bu konudaki görüşlerini sormuştur. Konuşmasında bu maddenin adalet prensiplerine uygun olmadığını savunarak, yetim ve dulların mağdur bırakılmaması gerektiğini söyleyerek konuşmasını bitirmiştir (TBMMMT, 1959: 1178).

3. Yassıada Mahkemesindeki Anayasayı İhlal Davası ve Savunması

Eski bir avukat olan Yakup Bey, genel olarak dava arkadaşlarının ve müdafii avukatlarının yaptıkları savunmaya aynen katıldığını bildirmiştir. Daha sonra kendi hakkında ileri sürülen suçlamalara yönelik düşüncelerini savunma metninde ele almıştır. Başsavcının kendisi hakkında “parlamentoya girdiğinden beri döneminde çıkan bütün kanunlara oy verdiğini ve Karma komisyonda faaliyette bulunduğunu söylemiştir. Anayasayı ihlal ettiği gerekçesiyle de T.C.K. 146. Maddesinin birinci fıkrası gereğince yargılanmasına karar verilmesini talep ettiğini” söylemiştir. İddianamedeki bu suçlama üzerine Karabulut kendi döneminde sadece İçtüzüğün değiştirilmesi ve Anayasayı ihlal eden meclis tahkikat komisyonunun vazifelerinin değiştirilmesi hakkında kanundan başka bir kanunun çıkarılmadığını ifade etmiştir (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi[BCA], 10-9-0-0-45-134-3, 1961:1) Çıkarılmış olan ve kendisinin de oy verdiği kanunlar hakkında bilgi veren Yakup Bey, içtüzüğün değiştirilmesinin kararnamede davaya sebep olarak gösterilmediğini ve bu değişimin meclisin çalışmalarını hızlandırıp düzene koyacağı için vicdan rahatlığı ile oyladığını söylemiştir. Karma komisyondaki faaliyetlerine gelince komisyona nasıl seçildiğinden kısaca bahsetmiştir. Kendisinin bir hukukçu olduğunu ve Adalet mekanizmasının içinde çeşitli mevkilerde çalıştığını açıklayarak bu komisyona da bu şekilde seçildiğini ve komisyonda anayasaya aykırı herhangi bir faaliyette bulunulmadığı, demokrasi kuralarına göre hareket edildiğini, memleket meselelerinde refah ve düzen için çalışmalar yapıldığını beyan etmiştir. Bu yüzden gönül rahatlığı ile çalışmıştır (BCA, 10-9-0-0-45-134-3, 1961:2).

Kısaca yaptığı ve aldığı görevleri sıralayan Yakup Bey, siyasi hayatın içinde olduğunu ve kısa zamanda birçok faaliyette bulunduğunu açıklamıştır. Ancak kendisinin böyle bir suçtan dolayı yargılanmasının gurunu incittiğini dile getirmiştir. On birinci dönemde siyasi iç politikanın gerginleştiği bir dönemde milletvekili seçildiğini ve 1959-60'a kadar bu gerginliğin giderek arttığını belirterek demokrasinin böyle zamanlarda daha çok ihtiyaç duyduğu basında şikâyetleri önlemeye yönelik basın affi hakkında kanun teklifi verdiğini vurgulamıştır. Bu kanun teklifi de İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesinden hocaları olan Ord. Prof. Tahir Taner, Ord. Prof. Sulhi Dönmezer ve Prof. Maci Şensoy ile yaptığı müzakereler sonunda hazırladığını açıklamıştır. Basın müesseslerinin eksikliğini yansıtacak olan bir kanun teklifinin dava arkadaşları tarafından destekleneceğini yaptığı temaslarla ve Akşam gazetesindeki anket ile tahmin ettiğini de belirtmiştir. Adliye Encümeninde bulunan başta DP milletvekilleri olan Atıf Akın, Ekmel Kavur, Mehmet Dölek ve Necla Tekinel gibi azalarında teklifi desteklemeleri üzerine teklifini 2 Mayıs 1960 günü Meclis Başkanlığına verdiğini izah etmiştir. Bunun delillerinin ise Vatan, Akşam, Zafer, Yeni İstanbul ve Cumhuriyet gazete kupürleri olduğunu savunma metnine ek olarak verdiğini söylemiştir. Teklifi verdiği zamanın iç politikada siyasi ortamın gerginliğinin yoğun olduğunun altını çizerek bu gergin havayı yumuşatacak bir af kanunu teklifi içinde demokراسی ve anayasaya bağlılığı göstermiştir (BCA, 10-9-0-0-45-134-3, 1961:3-4).

Siyasi hayatı boyunca kurallara ve anayasa göre hareket ettiğini ve hatta partiler arasında yaşanan gerginliğin azalması için gayret sarf etmiştir. Bu sebeple bazı kanun tekliflerinin sınıf arkadaşı olan CHP'li Arslan Bora ile verdiğini de göstermiştir. Kısa sürede yaşadığı siyasi hayat böyle iken Başsavcının kendisini diktanın kurucularından biri olarak işaret edip ölüm cezası almasını istediğini Adalet Divanı Başkanlığına yazdığı dilekçe ve savunma metninde değinmiştir. Meclisteki görevine başlarken basın mensuplarıyla işbirliği yapan, muhalefet ile birlikte teklif veren, üyesinin çoğu CHP'li olan Türkiye Muharıpler Cemiyeti başkanlığına oy birliği ile seçilen birinin diktayı kurmasına imkân olup olmadığını da başkanlığa sormuştur (BCA, 10-9-0-0-45-134-3, 1961:5). Yakup Bey kanunlaşan ve encümen listesinde bulunan kanun teklilerinin hepsine sorgulama sırasında değinmiş ve savunma metninde gazete kupürleri ile beraber ekte vermiştir (BCA,10-9-0-0-45-134-3,1961:6-12). Bir diğer sorgulanmasından sonra Karabulut, sorguda söylediklerini yazıya dökerek Yüksek Adalet Divanı Başkanlığına iletmiştir. Bu yazılı ifade savunma metni gibi olup, siyasi hayatı boyunca yaşanan ve yaşadığı olayları açıklamıştır. Aynı bölgeden milletvekilli olmalarına rağmen meclis başkanlığı seçimlerinde Koraltan'a oyunu vermediğini ve bu sebep ile genel başkana şikâyet edildiğini dile getirmiştir. Meclis Tahkikat komisyonu seçimi sırasında İstanbul'da olduğunu ancak 7468 sayılı kanununu müzakere eden karma komisyona meclis kararı ile seçildiği için müzakerede olduğunu belirtmiştir. Kanunun anayasaya aykırı olmadığı kararıyla oy verdiğinin de altını çizmiştir. Komisyonun meclis müzakerelerinin neşrine yasak koyma kararın 7468 sayılı kanunun komisyona böyle bir yetki vermemesinin kanun dışı olduğuna ve Anayasanın 20.maddesine aykırı olduğunu Yüksek Soruşturma kuruluna verdiği ifade de değinmiştir. Uşak, Kayseri ve Topkapı yaşanan olaylarda hükümetin çabasını yetersiz gördüğünü söylemiştir. Menfaatlerde kesinlikle bulunmadığını da kesin bir dille ret etmiştir. Diktaya gidilen yolda daha önceden bahsettiği için tekrar etmemiş ve Sıtkı Yırcalı'nın fikirlerine katılmıştır. Sonuç olarak bir hukukçu ve adalet insanı olan Yakup Bey olayları yakından takip ettiğini ve kısa zamanda adaletin yerini bulacağını izah ederek istifa etmediğini dile getirmiştir. İstifa etmeninde herhangi fayda sağlamayacağını sözlerine ekleyerek, hakkında iddia makamının ve savcının ileri sürdüğü suçlamaların asılsız olduğunu söyleyip savunma metnini sonlandırmıştır (BCA,10-9-0-0-45-134-3,1961:13-15).

SONUÇ

Ülkemizde Cumhuriyet rejimi ilan edildikten sonra Atatürk'ün çok istediği ancak oluşumunu sağlayamadığı en önemli konulardan biri olan çok partili siyasi hayata bir türlü geçilememiştir. İki kez denemiş fakat başarısızlık ile sonuçlanmıştır. Atatürk'ün hayattayken gerçekleştiremediği bu sorun 1946 seçimleri ile yavaş yavaş oluşmaya başlamıştır. Ülke 27 yıl boyunca tek parti olan CHP tarafından yönetilmiştir. Bu eksiklik neticesinde hükümet denetimi tam olarak sağlanamamış ve neticesinde demokrasi adına yapılan işlerin çoğu ağır aksak ilerlemiştir. Belirli bir seviyeye gelen demokrasi çerçevesinde tek parti olan CHP milletvekilleri arasında belli başlı konular üzerine fikir ayrılıkları oluşmaya başlamıştır. Bu ayrışma neticesinde Türk siyasi hayatında çok partili siyasi sisteme geçişte kurulacak olan muhalefet partisinin sinyalleri verilmiştir. İlerleyen zamanda bu ayrışma kendini kesin bir şekilde göstermiştir. Maliye Bakanlığının bütçe yılı görüşmelerinde Refik Koraltan, Adnan Menderes, Celal Bayar ve Fuat Köprülü gibi güçlü milletvekilleri CHP kurultayındaki görüşmelere muhalif bir tavır sergilemişlerdir. Hemen ardından gelen Toprak Reformu kanunu da vermiş oldukları tepki aynı olması neticesinde CHP'den ihraç edilmişlerdir. Bu dört milletvekili verdikleri taktir ile siyasi yaşama isimlerini Dörtlü Taktir olarak yazdırmışlardır. 1946 genel milletvekili seçimlerinden önce Ocak 1946 yılında Demokrat Parti'nin temelini atmış ve seçimlere hızlı bir şekilde hazırlanmaya başlamışlardır. Tek parti yönetiminin vermiş olduğu bıkkınlık ile DP şehirlerde örgütlenmiştir. Bu durum neticesinde iktidar endişelenmiştir. Daha fazla örgütlenmeden seçimler yapılmış ancak DP bu seçimde istediğini elde edememiş ancak güçlü bir muhalefetin kurulduğunun sinyalleri verilmiştir. 1946 seçimlerinden hemen sonra iktidar muhalefet ilişkileri gergin bir şekilde yeni döneme başlamıştır. DP milletvekilleri bu seçime itiraz edip hileli seçim yapıldığını ileri sürmüşlerdir. Fakat yapılan itirazlar netice vermemiştir. Daha sonra yapılacak olan 1950,1954 ve 1957 seçimlerine daha organize bir şekilde katılan DP sonunda 1950 seçimleriyle istediğini elde etmiştir. 1950 seçimleri Türk siyasi tarihinde dönüm noktası olmuş ve 27 yıllık CHP iktidarına son vermiştir. Şehirden ve köyden birçok kesimi aynı çatı altında toplamayı başaran DP muhalefetin uygulamalarını değerlendirip gerekli gördükleri çalışmaları başlatmışlardır. 1946-1960 yıllarında ülke siyasi gergin bir hava içerisinde devam etmiştir. Bazen bu gerginlik boyutu belli seviyeleri aşarak sokaklara inmiştir. DP içte ve dışta birçok konuya el attığı gibi kimisinde başarılı olabilmış kimisinde ise başarısızlığı yaşamıştır. 1950 seçimleri ile güzel başlayan iktidar yılları ileriki dönemlerde ise bozulmalar başlamıştır. CHP iktidardayken muhalefet olan DP, iktidara geçince CHP iktidarının yapmış olduğu uygulamaları son dönemde aratmamıştır. Sonuç itibariyle 1960 yılında ordu bu gidişatı ele alarak yönetime el koymuştur.

Bu bağlamda ordu içerisinde yetişmiş olan Yakup Karabulut, Türk Silahlı Kuvvet'lerinin çeşitli mevkilerinde görev almıştır. Ordudaki görev süresi boyunca aldığı bütün görevleri layığı ile yerine getirmiştir. Yaptığı bir uçuşa kaza geçirmiş ve yer hizmetinde göreve başlatılmıştır. Bu esnada İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesine girmiş ve eğitimini tamamlamıştır. Askeri Hâkimlik görevine getirilen Yakup Bey, 1957 yılında DP Mersin ilinden milletvekilli seçilmiş ve siyasi hayatına başlamıştır. Siyasi ilişkilerin en çok gerginleştiği dönemde(1957-1960) meclise girmiş olan Yakup Karabulut üstlenmiş olduğu görevi layığı ile yerine getirmek için çalıştığını görmek mümkün olmuştur. Yakup Bey'in mesleğinden ötürü meclis faaliyetlerinin geneline bakıldığında ordu ve askeri konuların üzerinde çalıştığı açıktır. TBMM XI. döneminde milletvekili seçilen Yakup Karabulut meclis içerisinde aktif olarak

çalışmıştır. Bazı konularda söz almış bazı konular hakkında ise kanun teklifinde bulunmuştur. Millet tarafından verilen görevi hayatının merkezine yerleştirmeye çaba göstermiştir. Darbe önce siyasi hayatın gergin olduğu zamanda basın affi ile ilgili kanun hazırlamış ve gergin olan ortamı bir nevi de olsa yumuşatmaya çalışmıştır. Meclise sunduğu kanun tekliflerinin hemen hemen hepsi askeriyeye tabi kişilerin hayat standartlarını iyi şekilde sürdürmelerini sağlamanın yanı sıra Türk Silahlı Kuvvetlerindeki hizmet kalitesini de arttırmaya yönelik olduğu açık bir şekilde görülmektedir. Çok önemli kanun teklifleri vermiş olsa da hepsi mecliste kabul görüp kanunlaşmamıştır. Kısa süreli siyasi hayatına oldukça önemli işler eklemeyi başaran Yakup Bey, askeri müdahale gerçekleşene dek devletin rejimine ve bağlı bulunduğu DP'nin programına sadık kalmıştır.

DP iktidara geldiği günden bu yana ülke için önemli gelişmeler kaydettiği gibi birçok alanda aksaklıklarda yaşanmıştır. Yapılan aksaklıklar neticesinde yirmi yedi yıllık CHP iktidarını yıkan, on senelik DP iktidarı ise 27 Mayıs 1960 Askeri Darbesinin yaşanması sonucu son bulmuştur. DP mensubu olan birçok milletvekili yargılanmak üzere Yassıada'ya götürülmüştür. Yargılanma süreçleri ağır geçen milletvekillerinin kimisi ölüm cezası alırken kimisi de müebbet hapis cezasına çarptırılmıştır. Ceza alan milletvekillerinden birisi de Yakup Karabulut olmuştur. İddia makamı tarafından Anayasayı İhlal davasından yargılanan Yakup Bey kendi savunmasını yargılama sürecinde yapmaya çalışmıştır. Bu çalışmada BCA'dan elde edilen belgelerde Yakup Bey'in kendi el yazması ile yazmış olduğu savunma metnine ulaşılmıştır. Savunmasında milletvekilli seçildiği günden bu yana ülke ve milletin menfaatleri için çalıştığını vurgulamıştır. Yapılan suçlamalara tek tek değinerek hukukçu kimliği ile açıklamaya özen göstermiştir. Mersin'den 1957 yılında milletvekili seçilen Karabulut'un meclis faaliyetlerine bakıldığı zaman, 1957-1960 yılları arasında yaşanan dönemin siyasi ve sosyal etkilerini de fark etmemize yardımcı olmuştur. Sonuç olarak Yakup Karabulut TBMM'nin XI. döneminde etkili bir şekilde çalışmalar yapmış ve 1957-1960 yılları arasındaki döneme önemli ölçüde katkı sağlamıştır.

KAYNAKLAR

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Anayasayı İhlal Davası Evrakı Nu. 10-9-0-0-45-134-3.

Türkiye Büyük Millet Meclisi On Birinci Dönem Meclis Tutanakları, C. I-II-III-IV-V-VI-VII-VIII-IX-X-XI-XIII.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Albümü

Telif Eserler

ARSLAN, Zühtü(2011). *Türk Parlamento Tarihi TBMM-IX. Dönem Biyografiler (1957-1960)*, Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları C.III.

AHMAD, Foroz(2010). *Demokrasi Sürecinde Türkiye*, İstanbul, Hil Yayınevi.

AHMAD, Foroz ve Turgay, Bedia(1976). *Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi 1945-1971*, Ankara, Bilgi Yayınları.

ALBAYRAK, Mustafa(2004). *Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960)*, Ankara, Phoenix Yayınevi.

BULUT, Sedef (2009). “ Üçüncü Dönem Demokrat Parti İktidarı:(1957-1960) Siyasi Baskılar ve Tahkikat Komisyonu”, *Akademik Bakış*, C.II. , S.4, s.125-145.

ÇAVDAR, Tefvik(1995). *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)*, İstanbul, İmge Kitabevi.

DOKUYAN, Sabit(2014). “ Çok Partili Hayata Geçişte Önemli Bir Adım: Demokrat Parti'nin Kuruluşu”, *A. S. A. D.* , Sayı:1, Haziran, s.151-169.

_____ (1995). *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1950-1995)*, İstanbul, İmge Kitabevi.

EROĞLU, Cem(2014). *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, İstanbul, Yordam Kitap Yayınları

GÜNAL, Erdoğan(2009). *Türkiye'de Demokrasinin Yüzyıllık Serüveni 1908-2008*, İstanbul, Kara Kutu Yayınları.

GÜNDÜZ, Mehmet(2007). *Demokrat Parti'ye Karşı Muhalefet ve Milli Muhalefet Partisi(1950-1960)*, İstanbul. *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*,

KARPAT, Kemal H. (2012). *Türk Demokrasi Tarihi*, İstanbul, Timaş Yayınları.

_____. (2015). *Türk Siyasi Tarihi*, İstanbul, Timaş Yayınları.

TUNCER, Erol(2008). *1946 Seçimleri*, Ankara, TESAV Yayınları.

TBMM, Meclis Albümü 1920-2010, XI. *Yasama Dönemi (1957-1960)*, Ankara, TBMM Albümü, C.II, s.720.

İNAN, Süleyman(2008). “Demokrat Parti Dönemi(1950-1960)”, *Yakın Dönem Türk Politika Tarihi*, Ankara.

Millî Kültür Araştırmaları Dergisi (MİKAD)

Cilt: 2- Sayı: 1- Haziran 2018

ISSN: 2587-1331

MENKABET-İ İMAMAN-I DİN VE MÜCTEHİDAN-I İLM-İ YAKİN

Bünyamin TAN*

ÖZET

İmam Ebu Hanife, İmam Şafii, İmam Malik ve İmam Hanbel, İslam dünyasının en büyük mezheplerinin isim babasıdır. İslam tarihinde gördükleri öğrenim, ortaya koydukları çalışmalarla ve hayat hikâyeleriyle Müslümanlara önderlik etmiş kişilerdirler. Dini bilimlerin yanı sıra tarihin konusu içerisine giren hayat hikâyeleri elbette edebiyatın da konusu haline gelmiştir. Gerek Arap edebiyatında, gerek Türk edebiyatında bu kişilerin sahip oldukları ilim mertebesi ve ahlaki değerleri çokça ele alınmıştır. Çoğunlukla çeşitli eserlerin içerisinde bir ya da birkaç beyitle veya bir şiirin içerisinde kendilerinden bahsedilmiştir. Bu makalede ele alınan mesnevide ise bu dört büyük imamın faziletleri ve ilim mertebelerinin yücelikleri ele alınmıştır. Bu konuda müstakil ve manzum bir eser olması açısından önemlidir. Çalışmada menkıbenin ne olduğu, bu dört şahsın kişilikleri ve söz konusu olan mesnevi incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Eski Türk Edebiyatı, menkıbe, İmam Ebu Hanife, İmam Şafii, İmam Malik, İmam Hanbel.

MENKABET-I İMAMAN-I DİN VE MUCTEHİDAN-I İLM-I YAKİN

ABSTRACT

Imam Abu Hanife, Imam Shafii, Imam Malik and Imam Hanbel are the names of the greatest sects of the Islamic world. The people they have seen in the history of Islam are the ones who led the Muslims with their works and life stories. In addition to religious sciences, the life stories that came into history were of course also the subject of literature. In both Arabic and Turkish literature, the scientific scales and moral values that these people possess have been widely discussed. They are often mentioned in various works within one or more beyits or in a poem. The mathnawi that was discussed in this article deals with the virtues and virtues of the four great imams. It is important in this regard that it is an independent and poetic work. In the study, what the mankıba is, the personalities of these four persons and the mathnawi of interest are examined.

Key Words: Old Turkish Literature, mankıba, Imam Ebu Hanife, Imam Shafii, Imam Malik, Imam Hanbel.

GİRİŞ

Tanınmış veya tarihe mâl olmuş kişilerle ilgili anlatılan olağanüstü hikâyelere menkıbe denmektedir. Bu hikâyelerin yer aldığı eserlere de menâkıbname denilir. Menkıbe kelimesi güzel eylem, erdem ve güzel vasıf anlamlarına da gelmektedir (Güneş, 2011: 166). Turan Karataş, özellikle din ulularının, velilerin, ermişlerin, mühim tarihî şahsiyetlerin başından geçtiğine inamlan önemli hadiselerin öyküsüne

* Eski Türk Edebiyatı Yüksek Lisans Mezunu - MEB, Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmeni, bunyamin.benyamin.benjamin@gmail.com.

verilen ad olarak tanımlar. Menkıbe kahramanları "adalet, fazilet, sevgi, fedakârlık" gibi konularda ideal davranış sergileyerek topluma örnek olan kişilerdir ve menkıbelerde ibret veren, öğüt veren, insanları doğruluğa sevk eden bir yön de bulunmaktadır. (Karataş, 2001: 283). Bu tür eserlerde genellikle bir veli, bu velinin etrafında toplanmış müritlere ait olağanüstü hikâyeler söz konusudur. Ayrıca sıradan insanlara örnek teşkil edecek hayat hikâyeleri de sunulmaktadır. Bu eserlerin yazılış amacı, yazarlarının kendi mezhep imamını veya tarikat şeyhini üstün kılmaktır (Aça, 2009: 341). Aça'ya göre bu eserler tarihî, sosyal, kültürel ve manevî hayatımıza ışık tutmaktadır ve anlatıda bahsi geçen kişinin yaşadıkları dönemde veyahut ölümlerinden sonra kaleme alındıklarını belirtmektedir (Aça, 2009: 341, 343). Makalede konu edinilen mesnevide dört Sünni imamın faziletleri anlatılmakta olup bu dört imamın nesepleriyle ilgili bilgileri vermek yerinde olacaktır.

1.4 İmam

Ebu Hanife, nam-ı diğer İmam-ı Azam 699 yılında Kufe'de doğmuş olup torunları Ömer ve İsmail'in belirttiklerine göre nesebi Nu'man b. Sabit b. Züta b. Mah'tır. Aslen Arap değildir. Acem kökenli olduğu belirtilen imamın memleketi fethedildiği zaman kabilelerinin ileri gelenleri arasında olduklarından kendilerine eman verilmiştir. Ailesine esir muamelesi yapılmamıştır. Arap olmadıkları için de Bekir b. Vail oğulları kabilesinin aşireti olan Teymullah b. Sa'lebe oğullarının himayesine verilmişlerdir. Diğer bir rivayete göre ise dedesi Zuta köle olarak İran'dan getirilmiş ve daha sonra azat edilmiştir. Bu sebeple Ebu Hanife, Bekir b. Vail oğulları veya Teymullah b. Sa'lebe oğullarının azatlısı olarak da bilinmektedir (Uzunpostalcı, 1994: 131). Hatta bu sebeple Teymi nisbesiyle de anılmıştır. Ebu Hanife'nin aslının Nesa'dan, Enbar'dan, Tirmiz'den geldiği ve ayrıca babasının Acem ve annesinin Hint kökenli, hatta Türk asıllı olduğu da rivayetler arasındadır. Bir başka rivayete göre dedesi Zuta'nın aslen Kabil bölgesinde yaşayan Parisoğulları'na mensup "merzuban" denilen bir uçbeyi olduğu da söylenmektedir. Dedelerinin Sasani Devleti'nde görev aldığı ve hatta kendisinin Sasani Meliki Hürmüz'ün torunu olduğu dahi nakledilmiştir. Onunla ilgili anlatılan menkıbelerde Ebu Hanife veya Nu'man adında bir şahsın geleceği ümmetin ışığı olacağı, dini ve sünneti ihya edeceği söylenmektedir. Bu konularla ilgili bazı hadislerle senet ve metinleriyle birlikte yer de verilmiştir. Fakat bunların gerçek olmadığı bilinmektedir (Uzunpostalcı, 1994: 131).

İmam Şafii, 767 yılında Gazze'de doğmuş olup doğum yerinin Askalan olduğu rivayet edilmektedir. Bunun nedeni bu şehrin Gazze'ye komşu oluşudur. Ayrıca onun Yemen'de dünyaya geldiğine dair bir rivayet de bulunmaktadır. Baba tarafından soyu Hz. Peygamber'in dördüncü kuşaktan dedesi olan Abdümenaf'a dayanır. Şeceresindeki dedelerinin isimlerine bağlı olarak Kureşi, Muttalibi, Şafii nispetleriyle anılmaktadır. Bedir Gazvesi'nde Müslümanlara esir düşüp fidye vererek serbest kalan ve sonra İslam'ı kabul eden dedesi Saib'in değil onun oğlu Şafi'a'nın nispetiyle şöhret bulmuştur. Anne tarafından soyu Ezd, Esed veya Kureyş kabilesine bağlanmaktadır. Ezd yönündeki rivayetler çoğunlukla geçerli sayılmıştır (Aybakan, 2010: 223). Şafiinin güzel yüzlü bir kişi olduğu rivayet edilir. Sünnete uymak amacıyla saç ve sakalını kınayla boyadığı, yemin etmekten titizlikle kaçındığı rivayetler arasındadır. Gecenin bir bölümünü ibadetle geçirdiği, daha fazla Kur'an okuyabilmek için teravih namazlarını evinde yalnız kıldığı söylenir. Rehavete yol açıp çalışmaya ve ibadete engel olduğu için fazla yememeye özen gösterdiği, yüzüğünün kaşına, "Allah, Muhammed b. İdris'in

güvencesidir” ibaresini naksettirdiği diğer rivayetler arasındadır. Menkıbe kitaplarında hakkında ilmi, dindarlığı yönünde anlatılar yer alır (Aybakan, 2010: 224).

İmam Malik, 712’de dünyaya gelmiş olup doğum tarihiyle ilgili olarak kendisinden de nakledilen bu rivayetle beraber 709-717 yılları arasındaki bir tarihte doğduğu da belirtilmektedir. Kadı İyaz’a göre Vadilkura’nın Zülmerve köyünde doğmuştur. Önce Medine yakınlarındaki Akik mevkiine, ardından Medine’ye yerleştiği söylenmektedir. Soy bakımından Araplar’ın iki ana kolundan biri olan Kahtaniler’e mensuptur. Bu aşiretin alt kolları olan Asbahi, Ya’muri, Himyeri ve menşelerinin Yemen olmasından dolayı Yemenî nispetleriyle de anıldığı görülmektedir. Dedesi Malik veya onun babası Ebu Amir, Yemen’den gelerek Medine’ye yerleşmiştir. Burada Beni Teym b. Mürre kabilesinin halifi olmuştur. Ebu Amir’in, Bedir dışında bütün gazvelere katıldığı rivayet edilmiş olup dedesi Malik tabiin büyüklerindedir. Hz. Ömer, Hz. Osman, Talha b. Ubeydullah, Ebu Hüreyre, Hassan b. Sabit ve Hz. Aişe’den hadis rivayetinde bulunmuştur. Halife Osman şehit edildiğinde onu kefenleyip defneden dört kişiden biridir. Hz. Osman zamanında mushafın istinsahıyla görevlendirilmiştir (Özel, 2003: 506-507).

İmam Hanbel, 780 yılı Rebiülevvelinde Bağdat’ta doğmuş olup ailesi Merv’den Bağdat’a göç etmiştir. Bu göç esnasında annesinin kendisine hamile olduğu ve onu Merv’de doğurduğu söylenir. Oğlu Salih’in rivayet ettiği şecereye göre soyu Hz. Peygamber’in dedelerinden Nizar’la birleşerek Hz. İsmail’e kadar uzanmaktadır. Dedesi Hanbel b. Hilal Emeviler devrinde Serahs valiliği yapmıştır. Abbasîler’in idareyi ele geçirmesinde önemli görevler üstlenmiş olup babası da Abbasi ordusunda görev almıştır. Babası otuz yaşlarında öldüğünden Şeybanoğulları’ndan olan annesi Safiyye bint Meymüne’nin himayesinde büyümüştür (Kandemir, 1989: 75).

Dört imamın dördü de döneminde fıkıh, hadis gibi dini ilimleri öğrenmiş ve kendilerinden sonra isimlerine ithafen dört büyük mezhep ortaya çıkmıştır. Bu dört mezhep imamıyla alakalı yazma eserler kütüphanelerimizde pek çok eser bulunmaktadır. Bunların çoğu Arapça metinler olup dini eserler grubuna girmektedir. Fakat bir edebiyat eseri olarak dört imamın konu edinildiği bir menkıbe türünde elimizdeki eser, şu ana kadar yapılan araştırmaları ve ortaya çıkan eserleri göz önüne aldığımızda manzum tarzda yazılmış olarak tektir.

2. Menkabet-i İmaman-ı Din Ve Müctehidan-ı İlme’l-Yakin Mesnevisinin İncelenmesi

Makalemize konu olan eser, Atatürk Kitaplığı’nda yer almakta olup müellifi belli değildir. İçerisinde yer aldığı mecmuanın başında veya sonunda müstensihinin adı veya istinsah tarihi de bulunmamaktadır. Bu sebeple eserin hangi yüzyıla ait olduğu tespit edilememiştir. Osman Ergin Türkçe Yazmaları koleksiyonunda, 909/5 arşiv numarasıyla yer almaktadır. Mecmuanın 52a-53b varakları arasında bulunup 15 satır sayısıyla yazılmıştır. Ta’lik hatla yazılmıştır. Toplamda 55 beyit ihtiva etmektedir. Eserin başlığı ve her bir imamın anlatıldığı bölümün başlığı kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Klasik bir mesnevi tertibinde değildir. Halk tipi mesnevidir. Halk tipi mesnevilerde tevhit, münacaat, naat, mucizat, medh-i çihar-yar-ı güzin gibi klasik mesnevilerde bulunan bölümler bulunmaz. Dili sadedir, tek vezinle yazılırlar ve beyit sayısı klasik mesnevilere nispetle hayli azdır. Eserimiz ayrıca tür olarak da dinî-tasavvufî mesneviler grubuna girmektedir. Aruzun kâmil bahrinin fâ’ilün /fa’lün / fâ’ilün / fa’lün kalıbıyla yazılmıştır. Metinde yer yer vezin ve yazım hataları

olduğundan metin tamiri yapılmıştır. Bu tamirler ve tamir edilemeyen kısımlar dipnotla belirtilmiştir.

Mesnevide İmam-ı Azam Ebu Hanife için hak dinin imamı denmektedir. Mezhebinin temiz olduğu söylenir. Hayatı hakkındaki bilgiler, ölüm ve doğum tarihi, Bağdat'ta doğuşu, ilmî şahsiyeti hakkında da ilminin yüceliği, ne nesirle ne de şiirle onu anlatmaya sözün yetmeyeceği ve dört mezhebe önder oluşu anlatılmaktadır.

Mezheb-i pāki şemsden rüşen
Ümmet-i Muştafā'ya cānla ten (Beyit 4)

Eserde İmam Şafii'nin nesebi Haşimîlere kadar vardırılmakta olup adı Muhammed İbn-i İdris olarak verilmektedir.

Aşlı vü nesli oldı el-hāşıl
Cedd-be-cedd 'ırķ-ı Hāşim'e vāşıl (Beyit 24)

Şafii mülkünün sultanı olduğu, dört unsurda yüce nurunun bulunduğu, ikinci Ebu Hanife sayıldığı, Recep ayının ortasında bir Cuma günü dünyaya geldiği belirtilmektedir.

Māḥaşal Şāfi' burūc-ı selef
Bū Ḥanīfe'ye oldı ḥayr ḥalef (Beyit 31)

Öldükten sonra Mısır'a gömüldüğü ve mezarının Mısır toprağına şeref verdiği belirtilmektedir. Toprağı misk, mezar taşı da Necef'in lâl taşıdır.

İmam Malik için Allah yolunun yolcusu olduğu, şeriat ilmini iyi bildiği ve kendi fikhını oluşturduğu söylenir:

Naẓm-ı aḥkām şer'-i mu'tebere
Mālik oldı cevāhir-i dürre (Beyit 40)

Yaptığı ilmi yorumların her birinin ümmete yol gösterici bir delil olduğu, doksan bir yaşında vefat ettiği belirtilmektedir.

İmam Ahmed bin Hanbel için döneminin ilimlerini iyi öğrendiği ve mum gibi yanarak içtihadı aydınlattığı söylenmektedir:

Eyledi 'ilmi cehd ile taḥsīl
Kıldı şem'-veş ictihādı delīl (Beyit 46)

Dört imamın da Hak yolunu tuttuğu, ateş, hava, toprak ve su gibi dört temel unsur oldukları ifade edilir:

Her biri oldı dīne 'unşur-ı pāk
Her biri nār u bād u āb ile ḥāk (Beyit 48)

İmam Hanbel için ayrıca cenaze namazına kırk bin insanın katıldığı belirtilmekte olup onun sayesinde yirmi bin kâfirin imana geldiği ifade edilmektedir:

Geldi ĩmāna hem o gŭn yer yer
Cān u dilden yigirmi biñ kāfir (Beyit 55)

3. Menkıbenin Metni:

Menkıbet-i ĩmāmān-ı Dĭn Ve Mŭctehidān-ı ‘ĭlm-i Yakĭn

52a

ĩmām-ı A‘zam

Fā‘ilŭn /fa‘lŭn / fā‘ilŭn / fa‘lŭn

- 1 Dörtde maḥşŭş oldu mezheb ḥaḳ
Ḥāricĭ oldu dŭzaḥa mŭlḥaḳ
- 2 Çār erkāna oldu rŭkn rekĭn
Ḥāzret-i Bŭ Ḥanĭfe metn metĭn
- 3 Oldı Nu‘mān nām-ı bā-ni‘amı
Zātıdur ‘ilm-i dĭn muḥteremi
- 4 Mezheb-i pāki ŧemsden rŭŧen
Ŭmmet-i Muḧtafā‘ya cānla ten
- 5 Raḍıya’llahu ‘anh zŭ‘l-ikrām
Bize gŭsterdi rāh-ı ŧer¹ tamām
- 6 Virdi biñ cānla ḳazāya rızā
Virmedi ba‘de ḳazāya rızā
- 7 Oldı sultānımız daḥı Ḥanefĭ
İre maḳşŭdına celĭ vŭ ḥafĭ²
- 8 Ḥaḳ Te‘ālā devām-ı devletle
Artıra zıkrini sa‘ādetle

¹ ŧer‘: ŧer‘i (Metinde).

² Beyitin vezni bozuk.

- 9 Dīn-i Hakk'a imām odur şimdi
Şehriyār-ı tamām odur şimdi
- 10 Mā-ḥaşal ḥayrla merāmını Hakk
Her ne ise revā kıla muṭlak
- 11 Mezhebimdür benüm ibā' 'an-cedd
Mezheb-i Bū Ḥanīfe cedd-bā-cedd
- 12 Hicretüñ sekseni beyāzdı³ şeb
Toğdı Bağdād'da o nişf-ı Receb⁴
- 13 Yetmiş yetdi āḥir-i 'ömri
Bitdi naḥl-ı 'Irāk'da semeri
- 14 Kıldı hicret yüz elli sâlinde
Yine şehir-i Receb kemâlinde
- 52b 15 Rūḥ-ı pākini Hakk'a taşırđı
Her ne ise murādına irdi
- 16 Ḥāşılı fazlı dürriden çok⁵
Nazm u neşrinde bende tākāt yok
- 17 Daḥı bû müstemend ü āvâre
'Ömri berbād olan bu bî-çâre
- 18 Zāyi' itdüm kitābı ḥarf-be-ḥarf
Kılmadum naḥd-i 'ömr⁶ yerine şarf
- 19 'Ömr-i zāyi'de tutdı yetmiş yüz
Ne diyem nebke kalmadı hîç söz⁷

³ beyāzdı: beyāz idi (Metinde).

⁴ Mısraın vezni bozuk.

⁵ Mısraın vezni bozuk.

⁶ 'ömr: 'ömri (Metinde).

⁷ Ne diyem nebke kalmadı hîç söz: Ne diyem nebke hîç kalmadı söz (Metinde).

20 Ey Kerīm ü Ḥalīm vaḥy ebed
Raḥmetüñden olur olursa meded⁸

21 Māmezā baḥrine irişmez el
Luṭfuña ḳalmadı ḥāl-i müstaḳbel⁹

İmām eṣ-Şāfi'

22 Biri mezhebinde daḥı re'īs¹⁰
Nām-ı pāki Muḥammed İbn İdrīs

23 Tıtdı āfāḳı mezheb-i pāki
Hāşimī ḥākidür anuñ ḥāki

24 Aşlı vü nesli oldu el-ḥāşıl
Cedd-be-cedd 'ırḳ-ı Hāşim'e vāşıl

25 Ḥāk-i pāki olup Şafāḥānī
Şāfi'i mülkünüñ odur cānı

26 Muttaşıl oldu Hāşim'e neseb¹¹
Şāfi'i nisbetüñ odur sebeb¹²

27 Şāfi' vü müşf' ü şefi' vü refi'
Hem-çü çār 'unşurda nūr-ı bedi'¹³

28 Ḥāk-i aşlıleri Şafāḥānī
Oldılar Bū Ḥanīfe-i şānī

53a 29 Ğurre toğdı meh ol şerif neseb
Cum'a gün Bū Ḥanīfe girdüğü şeb

⁸ Mısraın vezni bozuk.

⁹ Mısraın vezni bozuk.

¹⁰ Biri mezhebinde daḥı re'īs: Birisi daḥı mezhebinde re'īs (Metinde).

¹¹ neseb: nesebi (Metinde).

¹² sebeb: sebebi (Metinde).

¹³ Hem-çü çār 'unşurda nūr-ı bedi': Çār 'unşurda hem-çü nūr-ı bedi' (Metinde).

- 30 Ya'nî yüz elli hicretinde o mâh
Toğdı nişf-ı Receb o şems ilâh
- 31 Mâhaşal Şâfi' burûc-ı selef
Bû Hanîfe'ye oldu hayr halef
- 32 Elli dört yılda bunca 'ilm tamâm
Hâşıl etmişdür ol imâm-ı hümâm¹⁴
- 33 İki-yüz dörtde vardı çün hicret
Dâr-ı dünyâdan eyledi rihlet
- 34 Mışr'a virdi mezârı fazl şeref
Hâki müşk oldu sengi la'l-i Necef¹⁵
- 35 Yâ ilâhî çehâr imâm-ı hümâm
Her biri buldı kurb-ı raḥmet-i tām
- 36 Oldılar âyet-i Resûl'e delîl
Buldılar Haḫ katında ḫadr-i celîl¹⁶

İmâm Mâlik

- 37 Birisi Ḥazret-i İmâm Mâlik
Oldılar rāh-ı raḥmete sâlik
- 38 İctimâ' itdi aşl ile fer'î
Mâlik oldu memâlik-i şer'î
- 39 Rükni-i şer'e urdı daḫı binâ¹⁷
İdelim rûḫına du'â vü senâ¹⁸

¹⁴ Mısraın vezni bozuk.

¹⁵ Mısraın vezni bozuk.

¹⁶ Beyitin vezni bozuk.

¹⁷ Rükni-i şer'e urdı daḫı binâ: Rükni-i şer'e o daḫı urdı binâ (Metinde).

¹⁸ Mısraın vezni bozuk (Metinde).

- 40 Nazm aḥkām şer‘-i mu‘tebere
Mālik oldu cevāhir-i dürre
- 41 Her biri ümmete delīl oldu
Şeref-i fażl ile ḥalīl oldu
- 42 Rūz-ı maḥşer çehār imām-ı hümām
Buldılar Ḥaḳḳ katında raḥmet-i tām¹⁹
- 53b 43 Oldı seksen sekizle yüzde imām
‘Ömri ḩoḩsan birinde oldu tamām²⁰
- 44 Mā‘iyeti leh-i tūs‘ ü seb‘inde²¹
Āb-ı raḥmetle oldılar zinde
- İmām Aḩmed bin ḩanbel**
- 45 Çār erkāna çār-yār Aḩmed
ḩazret-i ḩanbelī İmām Aḩmed
- 46 Eyledi ‘ilmi ceḩd ile taḩsīl
ḩıldı şem‘-veş ictihādı delīl²²
- 47 Dīn-i Aḩmed’de çār imām-ı hümām
ḩıldı her biri ictihādı tamām²³
- 48 Her biri oldu dīne ‘unşur-ı pāk
Her biri nār u bād u āb ile ḩāk²⁴
- 49 Oldı bunlar kitāb metn metīn
Bunlara keşf oldu ‘ilm-i yaḩīn

¹⁹ Beyitin vezni bozuk.

²⁰ Beyitin vezni bozuk.

²¹ Mısraın vezni bozuk.

²² ḩıldı şem‘-veş ictihādı delīl: Şem‘-veş ḩıldı ictihādı delīl (Metinde).

²³ Beyitin vezni bozuk.

²⁴ Beyitin vezni bozuk.

- 50 Oldı çün hicrete yüz altmış dört
Ġonca ez-fazl Hakk şod-est şüküft
- 51 İki yüz kırk birinci yıl o hümām
Oldı yetmiş yedi yaşında imām²⁵
- 52 Bitdi maşşūlı bunda ve'l-ḥāşıl
Oldı anlarda raḥmete vāşıl
- 53 Rıḥlet itdüġi demde ol server
Ḥāzır oldı namāzına yek-ser
- 54 Kırk biñ ādem namāzını kıldı
Cesedi pāk-i nūr şarf oldı
- 55 Geldi Ġmāna hem o ġün yer yer
Cān u dilden yigirmi biñ kāfir

SONUÇ

Dört mezhep imamı, divan şiirinde çeşitli faziletleri ve ilim mertebeleriyle anılmaktadır. Sahip oldukları ahlaki değerler, ümmete yol gösterici oluşları, ilimdeki derinlikleri sıkça dile getirilmektedir. Makalede konu edinilen eser ise bu konuda yazılmış müstakil bir eser olması nedeniyle önemlidir ve divan edebiyatının zengin dünyasını yansıtmaya açısından değerlidir. Bu çalışmayla bu mesnevinin tanıtılması, edebiyatımızdaki yerinin ve değerinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Ayrıca bu dört yüce şahsın fihına uyan insanların manevi değerlerini yansıtan edebi bir eser olması açısından yayımlanması elzemdir.

KAYNAKÇA

AÇA, Mehmet vd. (2009). Başlangıçtan Günümüze Türk Edebiyatında Tür ve Şekil Bilgisi, İstanbul: Kriter Yayınları.

AYBAKAN, Bilal (2010). “Şafii”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 38, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 223-233.

GÜNEŞ, Mustafa (2011). Klasik Türk Edebiyatında Menakıbnameler ve Menâkıb-ı Akşemseddin, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 16, s.165-171.

KANDEMİR, M. Yaşar (1989). “Ahmed b. Hanbel”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 75-80.

²⁵ Beyitin vezni bozuk.

KARATAŞ, Turan (2001). *Ansiklopedik Edebiyat Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Perşembe Kitapları.

ÖZEL, Ahmet (2003). “Malik b. Enes”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 27, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 506-513.

UZUNPOSTALCI, Mustafa (1994). “Ebu Hanife”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 10, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 131-138.

Ek - Orijinal Metin:

منقبت امامین دین و مجتهدین علم دین

امام اعظم

خارجی اولدی دوزخ ملحق	دورته مخصوص اولدی
حضرت بو حنیفه من متبر	چار کارخانه اولدی کین
ذابتد علم دین محترمی	اولدی نغان نام باغمی
امت مصطفی علیه السلام	مذهب باک شمشیر و
بزه کوشندی راه شرعی	رضی الله عنه ذوالاکرام
ویردی بجه قضایه ضیا	ویردی بیک حال قضایه ضیا
ایره مقصودنه جلی و حق	اولدی ساطع نور حق
ارتزه ذکر نی سعادتمند	حق تعالی دوم دوله
شهریار تمام او در شمدی	دین حق امام او در شمدی
هر نه ایسه رواقبله مطلق	ماحصل خیر له مرامنی حق
مذهب بو حنیفه جد باجد	مذهبیم ایمان جد
طوغدی بخدا ده اوصاف	هجرتک مسکنی باجدی
بتدی نخل عراقده ثمری	ینمشه بتدی آخر عمری
ینه شهر حجب کمالنده	قلدی هجرت یور اللی سالنده

<p>هزینه ایسه مرادینه ایردی نظم و نثر نه بنده طاعت عمری بر باد اولابو جاده قیلما دم تقد عمری بر نه صرف نه دیم نیکه هیچ قالموش رحمکن اولور اولوریه مدد لفظکه قالدی حال مستقبل</p>	<p>روح پاکینی حق طاهر دی حاصلی فضلی در حد حق دخی بو مستمند و آواره ضیاع ایندم کتابی حرف غم ضایعه طوتدی تمشیه ای کرم و حلیم وحی ابد مامضی بحرینه بر شمرال</p>
--	--

امام السامع

<p>نام باکی محمدان ادریس باشمی خاکیدر اندک خاکه جدجد عوق باشمه اصل تساقعی ملکنک اودر جانی تساقعی نسیبک اودر سنبی چار غنصرده همچو نو بدیع اولدیر بو خنصره ثانی</p>	<p>برسی دخی مد خنصره سس طوتدی افاقی مذ هیکت اصلی و نسلی اولدی اصل خاک باکی اولوب ضفا پانی متصل اولدی باشمه سنبی تساقع و تسنغ و تسنغ و تسنغ خاک اصلی لری ضفا پانی</p>
---	--

Eserin 52b yüzü.

<p>جمعه کون بو خنیفه کند و کنی طوغندی نصف حب او سمس اله بو خنیفه یه اولدی خیر خلف حاصل شهید اول امام همام دارد سادن ایلدی حلت خاک مشک اولدی سنگلی کحل هر بری بولدی قرب حنّام بولدی حق قنده قند خلیل</p>	<p>غرة طوغندی سه اول سیرت یعنی یوز اللهی حج بنده و ما حاصل شتافع بروح سلف اللهی دورت یلده بوخه علی ایکیوز دورت و اوردی حوت سعه و یردی زاری فضل یا اللهی چهار امام همام اولدی آیت رسوله دلیل</p>
---	---

امام مالک

<p>اولدی یلر ره رحمة سالک مالک اولدی مالک شرعی ایده کم روحنه دعا و ثنا مالک اولدی جو اهر درر شرف فضل ایلد خلیل اولدی بولدی حق قنده رحمت نام</p>	<p>برسی حضرت امام مالک اجتماع ائیدی اصل ایلدی رکن شرعه و ادرخی اوردی نظم احکام شرع معتبره هر بری ائمه دلیل اولدی روز مشر چهار امام همام</p>
---	---

اولدی سکسن سکزنه بوزده امام مائینی له تسع و سبعین ده	عمری طعسا بوزده اولدی تمام آب حمله اولدی لر زنده
امام احمد بن حنبل	
چار ارکانه چار یار احمد ایلدی علمی جهد ایلد تحصیل دین احمدده چار امام همام هر بری اولدی دینه غیر یارک اولدی بولکر کتاب تمین اولدی چون هجرته بوزده ایکی یوز قرق برخی بل او همام بتدی محصولی بوزده و تحاصل رحلت ایتدی و کی دمه اولد قرق بیک آدم نمازیسی	حضرت حنبلی امام احمد شمع و سن قیلدی اجتهادی دلیل قیلدی هر بری اجتهادی تمام هر بری نماز و اباد و آملی خاک بولره کشف اولدی علم نقین عینجه از فضل حق سیدت اولدی تمین بی یاشنده امام اولدی ایلده رحمت و اصل حاضر اولدی نمازیه بیکسر جسدی یاک نور قرق اولدی
کلدی ایمانه نهم او کون بریر جان و دلدن کیرمی بیک کافر	

Eserin 53b yüzü.

Millî Kültür Araştırmaları Dergisi (MİKAD)

Cilt: 2- Sayı: 1- Haziran 2018

ISSN: 2587-1331

BAŞDAŞ, Cahit; KUTLU, Abdulmukaddes, KIRGIZ TÜRKÇESİ SES VE ŞEKİL BİLGİSİ, Paradigma Akademi, İstanbul, Eylül 2016.

ISBN:978-605-84547-2-9

“Asmanda carık körsön cıldız dep bil, Ak Kalpak kiygenderdi Kırgız dep bil.”

Onur TARLACI **

1991 yılında SSCB'nin dağılmasının ardından Türk soylu bazı devletler birer birer bağımsızlıklarını ilan etmeye başlamış; bu sebepten birbirleriyle olan ilişkileri de yeni bir ivme kazanmıştır. Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan bu süreçte tam bağımsız olmuş; gerek ikili ilişkiler, gerek ortak çalışmalar Sovyet devrine nazaran kültürel, ekonomik, edebiyat, tarih vb. alanlarında artmıştır.

Kırgızlar 1. Dünya Savaşı yıllarında (1916) diğer Türk devletleriyle birlikte Ruslara karşı ayaklandılar. Ağır kayıplar veren Kırgızların bir bölümü Doğu Türkistan'a göç etti. 1. Dünya Savaşının sona erdiği 1918 yılında Türkistan Özerk Vilayetinin bir parçası olarak kurulan Kırgızistan, Sovyet işgali sonucu diğer Türkistan cumhuriyetleri ile birlikte Sovyetler Birliği'ne bağlanır. 1926 yılında özerk cumhuriyet, 1936 yılında Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olur. Sovyetlerin dağılmasıyla birlikte 31 Ağustos 1991'de bağımsızlığını ilan eder.

Biz konuya Türkoloji açısından bakacak olursak; lehçe çalışmaları bu dönemde Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun'un teşvikiyle hız kazanmış, 1992 yılında Ankara'da Gazi Üniversitesi bünyesinde açılan Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü'nde lehçe dersleri okutulmaya başlanmıştır. Zamanla bu bölüm birçok üniversitede açılmış ve lehçe çalışmaları bu dönemde Türkiye'de yeni bir boyut kazanmıştır.

Tanıtılmış olduğumuz bu kitap Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nden Sayın Dr. Öğr. Üyesi **Cahit Başdaş**¹ ve kendisi de bir Kırgız Türk'ü olan Diyarbakır Dicle Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları

* Tanıtımı yapanın aktarımı:

“Gökyüzünde aydınlık görsen bil ki yıldızdır,
Ak Kalpak giyen görsen bil ki Kırgız'dır.”

** Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Tezli Yüksek Lisans, 2018. (tarlacionur@gmail.com).

¹ <http://www.mu.edu.tr/tr/personel/cahitbasdas>.

Bölümü'nden Sayın Öğr. Grv. **Abdulkaddes Kutlu**² tarafından hazırlanmış olup; Eylül 2016³ da **Paradigma Akademi** tarafından yayımlanmıştır.

Kitabın içeriğine bakacak olursak; kitap “Kırgızlar ve Kırgızistan”, “Dil ve Edebiyat” hakkında özet bilgiden sonra “**Ses Bilgisi**” ile başlar.

Ses Bilgisi kısmında Ünlüler (Ündүүлөр), Uzun Ünlüler, Asli (Birincil) Uzun Ünlüler, İkincil Ünlüler, Eklerde Görülen Uzun Ünlüler (*izder*: izdeer ‘arar’), Ünlü Değişmeleri, Ünlü Düşmesi, Ünlü Türemesi (*ıraazi*: ‘razi’), Ünlü Uyumu (*camandikka*: ‘kötülüğe’; *caşıldanıp*: ‘yeşillenip’), Ünlü Uyumunun Bozulması konuları örnekleme yoluyla açıklanmıştır. Bu kısımda Kırgız Türkçesine ait kelimeler Eski Türkçeden ve Kırgız Türkçesine en yakın olan Kazak Türkçesinden örnek verilerek açıklanmıştır.

Kırgız yazı dilinde düz-dar (ı-i) ünlüler dışındaki a, e, o, ö, u, ü seslerinin uzun şekilleri de bulunmaktadır. Uzun ünlüler yazıda ikiz ünlü (aa, ee, oo, öö, uu, üü) olarak gösterilirler:

caan (yağış), *eer* (eyer), *too* (dağ), *töö* (deve), *suu* (su), *süyüü* (sevgi)

Bir diğer bölüm olan “**Ünsüzler (Ünsüzdör)**” kısmında f, h, g, k, ñ ve v sesi için açıklama yapılmış; ünsüzler tablosunda seslerin dudak, damak, diş, gırtlak; sürekli, süreksiz durumları gösterilmiştir.

Daha sonra Ünsüz Değişmeleri (*agım*: ‘akım’; *döbö*: ‘tepe’; *balban*: ‘pehlivan’), Ünsüz Erimesi/Düşmesi (*apta*: ‘hafta’), Ünsüz Tekleşmesi (*dos*: ‘dost’), Ünsüz Türemesi (*cibek*: ‘ipek’), Ünsüz Uyumu konuları Ünlüler kısmında olduğu gibi Eski Türkçe ve Kazak Türkçesi ile Arapça ve Farsçadan alıntı kelimelerdeki durumlarıyla verilmiştir.

Kitabın ikinci bölümü olan “**Şekil Bilgisi (Morfologiya)**” kısmında Çekim Ekleri İsim Çekim Ekleri; Çokluk Ekleri, İyelik Ekleri, Hal Ekleri; Fiil Çekim Ekleri’nde Şahıs Ekleri bölümlerine yer verilmiştir. Ekler için açıklamaların ardından örnekler verilmiş; tablolama yoluyla kategorize edilmiştir. “Şekil ve Zaman Ekleri”nde zamanların farklı tipleri (Örn: 1. Tip Şimdiki Zaman, 2. Tip Şimdiki Zaman) açıklamalı örneklerle verilmiştir.

Kitapta geniş bir şekilde ele alınan “Yapım Ekleri” kısmında eklerin Kırgız Türkçesindeki işlevleri ele alınmış, her ek için örnekler verilip konu açıklanmaya çalışılmıştır.

Bu kısımda İsimden İsim Yapan Ekler (*adatınca*: ‘usulünce’; *keliñçek*: ‘gelincik’; *nayzaçan*: ‘mızraklı’), Yabancı Kökenli Ekler (*aşkana*: ‘aşevi’; *beybaş*: ‘kafasız’), İsimden Fiil Yapan Ekler, Fiilden İsim Yapan Ekler (Sıfat Fiil, Zarf Fiil), Master Ekleri (*alış*: ‘alma’; *aytmak*: ‘söyle-’), Fiilden İsim Yapan Diğer Ekler, Fiilden Fiil Yapan Ekler örneklendirilmiştir.

“**Kelime Türleri**” bölümünde İsimler (Zat Atooçtor), Sıfatlar (Sın Atooçtor: niteleme, belirtme, işaret, sayı, soru ve belirsizlik sıfatları), Zarflar (Taktooçtor: yer-yön, miktar, zaman, durum-tarz ve soru zarfları), Zamirler (At Atooçtor: şahıs, işaret, soru, belirsizlik ve dönüşlülük zamirleri), Fiiller (Etişter: birleşik fiiller: isim + yard. Fiil ve fiil + yard. Fiil: *ket-*: bitmişlik ve süreklilik bildirir. “At calın tartıp, kökürök kötörüp *kelatat*.³”), Edatlar (Candooçtor) incelenmiştir. Burada metinlerden alınan kelimelerden

² <http://www.dicle.edu.tr/cagdas-turk-lehceleri-bolumu-abdulkaddes-kutlu>

³ At yelesi gibi büyüdü bile.

yola çıkılarak tablolama yoluyla örnekler verilerek konular açıklanmıştır. Metinler Kırgız Türkçesiyle verilmiş olup, Türkiye Türkçesine aktarılmıştır.

307 sayfa olan kitabın 174.ncü sayfasına kadar “Ses ve Şekil Bilgisi” konuları genel olarak örnekler üzerinden aktarılmaya çalışılmış, verilen cümlelerde Türkiye Türkçesine aktarımına yer verilmiş ve yer yer tablolar ile konunun daha anlaşılabilir olması için gruplandırma yapılmıştır.

Kitabın Sözlük kısmından önceki “**Örnek Metinler**” bölümünde 9 metin verilmiş, bu metinler önce Kırgız Türkçesinde Kiril alfabesi ile verilmiş, daha sonra Latin alfabesine transkripte edilmiş ve ardından Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Kitapta yer alan metinler şunlardır:

1. Kılım Karıtar Bir Kün (Gün Olur Asra Bedel): Cengiz Aytmatov
2. Samançının Colu (Samanyolu): Cengiz Aytmatov
3. Adam Bolgum Kelet (Adam Olmak İstiyorum): Tölögön Kasımbekov
- 4- Bizdin Zamandın Kişileri (Çağımızın İnsanları): Tögölbay Sıdıkbekov
5. Köl Boyunda (Göl Kıyısında): Kasımalı Bayalinov
6. Too Arasında (Dağların Arasında): Tögölbay Sıdıkbekov
7. Uzak Col (Uzun Yol): Mukay Elebayev
8. Manasçının Neberesi: Amantur Abdırasul Uulu
9. Semeteydin Ösüşü (Semetey’in Çocukluğu)

Kitapta son olarak “**Sözlük**” bölümü yer alır. Yaklaşık olarak 1750 kelimeye burada okuyucuya kolaylık sağlaması için yer verilmiştir. Kırgız Türkçesi ile verilen kelimelerin Türkiye Türkçesindeki örnek metinlerde geçtiği yerdeki anlamıyla verilmiştir.

SONUÇ

Kırgız Türkçesi Kıpçak grubu Türk lehçeleri arasında yer alır. Dünyanın en uzun destanı olan Manas destanının Kırgız Türklerine ait olması onlar için büyük bir hazinedir. Kırgız Türkçesi gücünü zengin Manas destanından almakla birlikte dünya edebiyatının tanınmış yazarı Cengiz Aytmatov, Kasım Tınıstanov, Tölögön Kasımbekov ve daha adını sayamadığımız yazar ve şairler bu dili zenginleştiren usta kalemlerdir. Ülkemizde Kırgız Türkçesi sahasında yapılan çalışmalar yukarıda da bahsettiğimiz üzere son zamanlarda giderek artmıştır. Bu çalışma özelinde olmakla birlikte, benzeri çalışmaların artması tarihi dönemde bir arada yaşayan Türk boyları için bugün büyük bir önem arz etmektedir. Giderek artan milli bilinçle birlikte gerek Türkiye’de gerekse Kırgızistan’da karşılaştırmalı yapılan akademik yayınlar, roman, hikâye, şiir gibi edebi türler aktarılarak her iki kardeş ülke için zenginlik olarak geleceğe aydınlık bir yol açmaktadır.

Böylesi bir çalışmayı başta Türkiye Türkleri olmak üzere Türk dünyasına kazandıran Sayın Dr. Öğr. Üyesi **Cahit BAŞDAŞ**’a ve Sayın Öğr. Grv. **Abdumukaddes KUTLU**’ya teşekkürü bir borç biliriz.